Rbl. 1.70

EMA

Maksim Gorki

Maksim Gorki

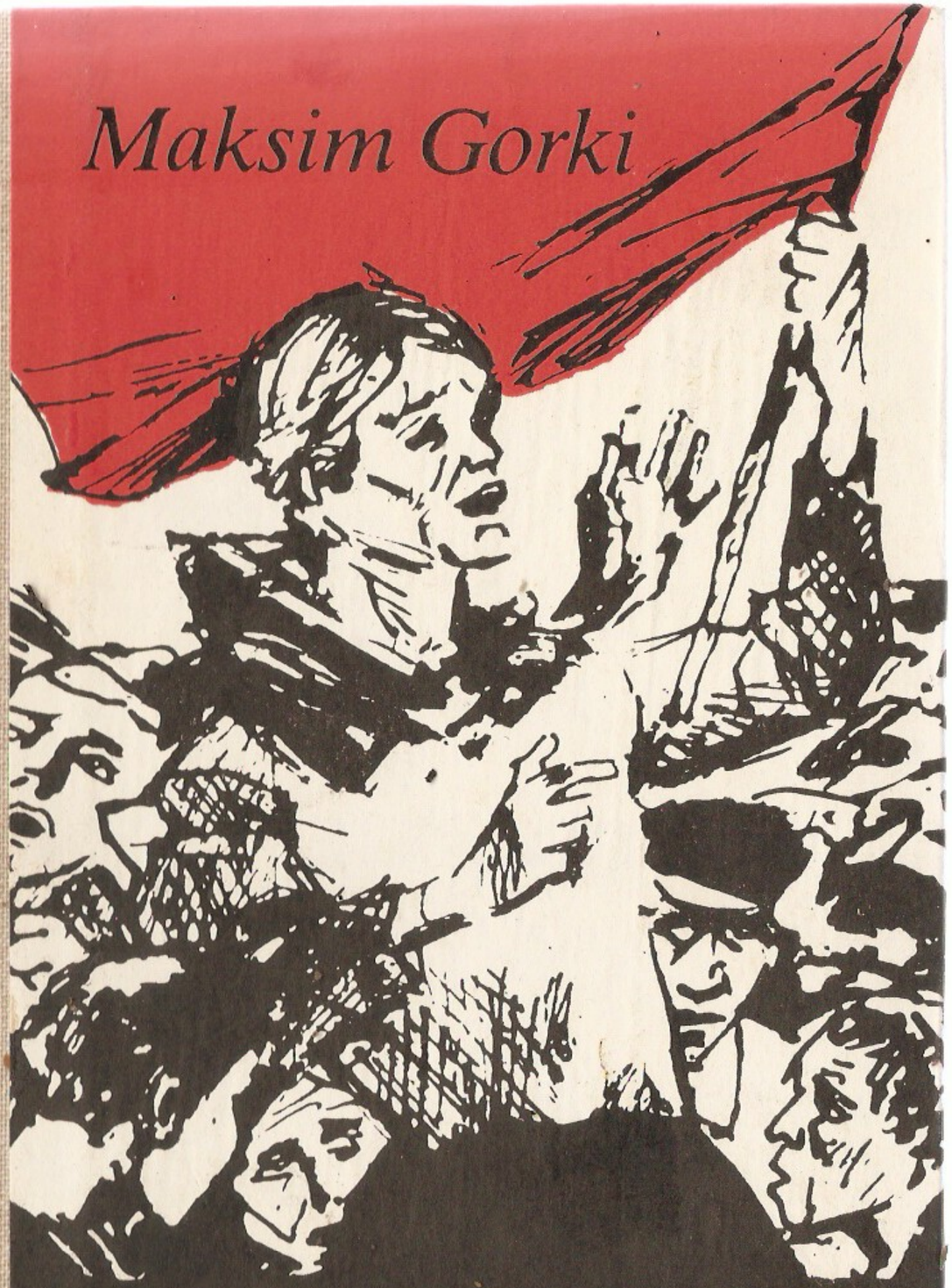

EMA

Maksim Gorki

EMA

TALLINN
KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» 1985

V2
G63

Redigeeritud teose järgi:

М. Горький
Мать. Дело Артамоновых
[Библиотека всемирной литературы.
Серия третья. Литература XX века]
Издательство «Художественная литература»
Москва 1967

Viies trükk

Tõlkinud Nigol Andresen

Kujundanud Alo Hoidre

G $\frac{4702010200-134}{901(15)-85}$ 152—85

ESIMENE OSA

I

Iga päev üürgas ja undas töölisalevi kohal suitsuses õlises õhus vabrikuvile ja tema hüüde peale jooksid väikestest hallidest majadest otsekui ehmunud prussakad kuulekalt välja mornid inimesed, kes ei olnud oma lihaseid unega värskendada jõudnud. Külmas hämaruses kõndisid nad mööda sillutamata tänavat vabriku kõrgete kivipuuride poole ja vabrik ootas neid ükskõikses enesekindluses, valgustades porist teed kümnete rasvaste ruudusilmadega. Pori lirtsus jalgade all. Kostis uniste häälte kähedaid hõikeid, toores vandumine rebestas tigedalt õhku ja inimestele voogasid vastu teised hääled — masinate raske tümin, auru suhin. Mornilt ja karmilt terendasid kõrged mustad korstnad, mis kerkisid alevi kohale nagu jämedad teibad.

Õhtul, kui päike loojus ja tema punased kiired väsinult majade akendel hiilgasid, heitis vabrik inimesed oma kivisest põuest välja nagu läbipõletatud räbu, ja jälle kõndisid nad mööda tänavaid, tahmased, näod mustad, masinaõli kleepuvat lehka levitades, näljaste hammaste helendades. Nüüd olid nende hääled elavad ja isegi rõõmsad — tänaseks oli vabriku-sunnitöö lõppenud, kodus ootas söök ja puhkus.

Vabrik oli päeva neelanud, masinad olid inimeste lihastest nii palju jõudu imenud, kui nad vajasid. Päev oli elust jäljetult kustutatud, inimene oli jälle astunud sammukese haua poole, aga ta nägi lähedal enese ees mõnusat puhkust, suitsuse kõrtsi rõõmusid ja — oli rahul.

Pühade aegu magati umbes kella kümneni, siis panid väärikamad ning abielus inimesed paremad riided selga ja läksid jumalateenistusele, teel manades noori, kes kiriku vastu ükskõiksed olid. Kirikust tuldi koju, söödi pirukaid ja mindi uuesti magama — kuni õhtuni.

Aastate jooksul kogunenud väsimus oli võtnud inimestelt isu ja söögi alla joodi palju, ergutati magu teravalt kõrvetava viinaga.

Õhtul jalutati loiult tänavatel, ja kellel olid kalossid,

see pani need jalga isegi kuiva ilmaga, ja kellel oli vihmavari, kandis seda kaasas ka siis, kui päike paistis.

Üksteist kohates räägiti vabrikust, masinatest, siunati meistreid — räägiti ja mõeldi ainult sellest, mis oli seotud tööga. Harva sündisid päevade igavas üksluisuses üksikud oskamatud, jõuetud mõttevälgatused. Koju jõudnud, tülitseti naistega ja peksti neid tihtilugu, rusikatele armu andmata. Noored istusid trahterites või korraldasid üksteise pool simmaneid, mängisid lõõtspilli, laulsid rõvedaid, inetuid laule, tantsisid, ropendasid ja jõid. Tööst kurnatud inimesed jäid ruttu purju ja kõigi rinnas tärkas arusaamatu, haiglane ärritus. See nõudis väljapääsu. Haarates kinni igast võimalusest seda häirivat tunnet maha laadida, tormasid inimesed nagu tigedad metsloomad tühiste asjade pärast üksteisele kallale. Puhkesid verised kaklused. Mõnikord lõppesid need raskete kehavigastustega, vahel harva isegi tapmisega.

Inimeste suhetes oli ülekaalus varitsev tigedus, see oli niisama sügavale sööbinud nagu lihaste ravimatu väsimus. Inimesed sündisid, see tõbi hinges, nad olid pärinud selle oma isadelt ja see saatis neid hauani nagu must vari, viies neid elu jooksul paljude tegudeni, mis olid eemaletõukavad oma mõttetus julmuses.

Pühade aegu tulid noored koju hilja öösel, riided lõhki rebitud, porised ja tolmused, näod segi pekstud, kahjuröömsalt hoobeldes, missuguseid hoope nad kaaslastele olid jaganud, või siis teotatuna, solvumis- või vihapisarad silmis, purjus ja armetud, õnnetud ja vastikud. Vahel tassisid poisse koju emad või isad. Nad olid täisjoonud, meelemõistuseta poisid kuskilt tänavalt plangu alt või kõrtsist üles korjanud, sõimasid neid rõvedalt, togisid rusikatega laste pehmeid, viinajoomisest lõtvu kehasid, panid nad siis enam või vähem hoolikalt magama, et neid varahommikul, kui vabrikuvile vihane röögatus nagu tume oja läbi õhu voolab, tööleminekuks üles äratada.

Lapsi sõimati ja peksti rängalt, kuid noorte purjutamised ja kaklused tundusid vanadele täiesti seaduspärase nähtusena — kui isad olid noored olnud, olid nemadki purjutanud ja kakelnud, neidki olid emad ja isad peksnud. Elu oli alati niisugune olnud, see voolas aastate kaupa ühtlaselt ja aeglaselt nagu sogane vesi, ja alati olid kõike koos hoidnud tugevad, ammused harjumused päevast päeva ikka ühte ja sama mõelda ning teha. Ja kellelgi ei olnud tahtmist katsuda seda muuta.

Vahel harva tuli alevisse inimesi kuskilt mujalt. Alguses

äratasid nad tähelepanu lihtsalt sellega, et olid võõrad, seejärel pakkusid põgusat, pealiskaudset huvi juttudega paikadest, kus nad olid töötanud, kuid siis tuhmus nende uudsus, nendega harjuti ära ja neid ei pandud enam tähele. Nende juttudest oli selge: töölise elu on igal pool ühesugune. Ja kui see nii on — millest siis rääkida?

Ent vahel rääkisid mõned siiski midagi, mida alevis varem polnud kuuldud. Nendega ei vaieldud, kuid nende imelikke jutte kuulati umbusklikult. Need jutud äratasid ühtedes pimedat ärritust, teistes selgusetut ärevust, kolmandaid tegi rahutuks nõrk lootus millelegi ebamäärasele, ja nad hakkasid tarbetu, häiriva rahutuse peletamiseks veelgi rohkem jooma.

Kui alevielanikud võõras midagi ebatavalist märkasid, ei suutnud nad seda talle kaua andeks anda ja tundsid inimese ees, kes polnud nende moodi, alateadlikku hirmu. Nad nagu kartsid, et see inimene toob ellu midagi niisugust, mis häirib selle üksluiselt korrapärast kulgu, mis oli küll raskepärane, kuid rahulik. Inimesed olid harjunud, et elu muljub neid alati ühesuguse jõuga, ei oodanud mingisuguseid muudatusi paremuse poole ja arvasid, et kõik muudatused võivad survet ainult suurendada.

Nendest inimestest, kes uut rääkisid, hoidusid alevielanikud vaikides kõrvale. Siis kadusid need inimesed, läksid jälle kuhugi ära, kui aga jäid vabrikusse, siis elasid omaette, kui polnud osanud alevielanike ühenäolise massiga kokku sulada . . .

Elanud umbes viiskümmend aastat niisugust elu, inimene suri.

II

Nii elas ka lukksepp Mihhail Vlassov, karvakasvanud, morn, pisikeste silmadega mees; pilk paksude kulmude alt oli umbusklik, pahatahtlikult muigav. Ta oli vabriku parim lukksepp ja alevi esimene jõumees, ülemuste vastu oli ta jäme ja sellepärast oli ta teenistus väike; pühade aegu peksis ta alati kellegi vaeseomaks, seepärast teda ei sallitud ja kardeti. Teda prooviti ka peksta, aga sellest ei tulnud midagi välja. Kui Vlassov nägi, et talle kallale tullakse, haaras ta kivi, lauajupi või rauatüki pihku ja jäi sõnatult, jalad harkis, vastaseid ootama. Tema nägu, silmadest kaelani musta habemega kaetud, ja ta karvased käed äratasid kõigis hirmu. Eriti kardeti ta pisikesi tera-

vaid silmi: need puurisid inimesi nagu terasoherdid ja igaüks, kes ta pilku kohtas, tajus, et tema ees seisab metsik, hirmutundmatu jõud, mis on valmis halastamatult peksa andma.

«Noh, minge laiali, kaabakad!» kõmistas ta. Läbi tihedate habemekarvade välkusid suured kollased hambad. Inimesed läksid laiali, sõimates teda aralt, vinguva häälega.

«Kaabakad!» ütles ta neile lühidalt järele ja ta silmades välgatas naaskelterav pilge. Pea väljakutsuvalt püsti, läks ta inimestele veel järele ja õrritas:

«Noh, kellel on himu surra?»

Kellelgi ei olnud.

Ta rääkis vähe ja «kaabakas» oli ta lemmiksõna. Nii nimetas ta vabrikuülemaid ja politseid, selle sõnaga kõnetas ta naist.

«Sa ka ei näe, kaabakas, — püksid on katki!»

Kui ta poeg Pavel oli neljateistkümneaastane, tahtis Vlassov teda kord juustest sakutada. Kuid Pavel võttis raske vasara kätte ja ütles lühidalt:

«Ära puutu . . .»

«Mis asja?» küsis isa ja astus pikale sihvakale pojale lähemale nagu vari kasele.

«Aitab!» ütles Pavel. «Enam ei lase . . .»

Ja viibutas vasarat.

Isa vaatas talle otsa, pani karvased käed selja taha ja ütles muiates:

«Olgu peale . . .»

Ning lisas raskelt ohates:

«Äh sa kaabakas . . .»

Varsti pärast seda ütles ta naisele:

«Raha ära minu käest enam küsi, las Paška toidab sind . . .»

«Ja sina jood kõik maha?» julges naine küsida.

«Pole sinu asi, togu! Võtan armukese . . .»

Armukest ta ei võtnud, aga sellest ajast kuni surmani, peaaegu kaks aastat, ei teinud ta pojast väljagi ega rääkinud temaga.

Tal oli koer, samasugune suur ja karvane nagu ta isegi. Koer saatis teda iga päev vabrikusse ja ootas teda igal õhtul väravas. Pühade aegu käis Vlassov mööda kõrtse. Ta käis vaikides ja kriipis nagu kedagi otsides oma pilguga inimeste nägusid. Koer kõndis kogu päeva tal kannul, suur kohev saba sorgus. Vlassov tuli koju joobnuna, istus õhtust sööma ja andis koerale süüa oma kausist. Ta ei peksnud koera, ei tõrelnud temaga, aga ei silitanud ka

kunagi. Pärast sööki lükkas ta sööginõud laualt põrandale, kui naine polnud jõudnud neid õigel ajal ära koristada, pani viinapudeli enda ette, toetas selja vastu seina ja hakkas kõmeda, ebameeldiva häälega laulma, suu pärani lahti ja silmad kinni. Kaeblik, inetu hääl takerdus ta vurrudesse ja pudendas sealt leivaraasukesi, lukksepp silus oma jämedate sõrmedega habet ja vurrusid ning laulis. Laulu sõnad olid arusaamatud, venivad, viis meenutas huntide ulumist talvel. Ta laulis niikaua, kuni pudelis viina jätkus, vajus siis pingile küljeli või laskis pea lauale vajuda ja magas nii vabrikuvileni. Koer lamas ta kõrval.

Ta suri songa. Vähkres viis päeva voodis, nägu üleni must, silmad kinni pigistatud, ja kiristas hambaid. Vahel ütles ta naisele:

«Too rotikihvti, mürgita ära . . .»

Arst käskis Mihhailile kuumi mähiseid teha, aga ütles, et operatsioon on paratamatu ja et haige tuleb kohe täna haiglasse viia.

«Käi, kus kurat — ma suren ise! . . . Togu!» korises Mihhail.

Kui arst oli lahkunud ja naine hakkas pisarsilmi Mihhaili paluma, et see operatsiooniga nõusse jääks, pigistas mees käe rusikasse ja ütles ähvardavalt:

«Kui terveks saan, läheb sul täbarasti!»

Ta suri hommikul, ajal, kui vabrikuvile tööle kutsus. Puusärgis lamas ta, suu lahti, kulmud vihaselt kortsus. Teda matsid naine, poeg, koer, vana joodik ning varas, vabrikust minemakihutatud Danilo Vessovštšikov ja mõned alevi vaesed. Naine nuttis vaikselt ja vähe, Pavel ei nutnud. Alevielanikud, kes tänaval puusärgile vastu tulid, jäid seisma, lõid risti ette ja ütlesid üksteisele:

«Küll Pelagejal võib hea meel olla, et mees ära suri . . .»

Mõned parandasid:

«Ei surnud, vaid kärvas . . .»

Kui puusärk oli hauda lastud ja inimesed lahkunud, jäi koer värskele mullale istuma ja nuuskis kaua vaikides hauda. Mõne päeva pärast lõi keegi ta maha . . .

III

Paar nädalat pärast isa surma, ühel pühapäeval, tuli Pavel Vlassov koju kõvasti joobnuna. Tuikudes läks istus ta peremehe kohale, põrutas rusikaga vastu lauda, nagu isagi oli teinud, ja käratas emale:

«Süüa!»

Ema läks ta juurde, istus ta kõrvale, võttis poja ümbert kinni ja tõmbas ta pea oma rinnale. Poeg pani käe ta õlale, lükkas teda eemale ja hüüdis:

«Kähku, ema . . .»

«Oled mul ikka rumaluke!» ütles ema kurvalt ja hellalt, tõrkuvat poega rinnale surudes.

«Ja suitsetada tahan! Anna mulle isa piip . . .» pomises Pavel, sõnakuulmatu keel suus sõlmes.

Ta oli esimest korda purjus. Viin oli ta keha nõrgendanud, aga teadvus polnud kustunud ja peas tuikas küsimus:

«Olen ma purjus? Purjus?»

Teda pani kohmetuma ema hellus ja liigutas kurbus tema silmades. Talle kippus nutt peale, ja et sellest võitu saada, püüdis ta ennast joobnumaks teha, kui oli.

Ema silitas ta higiseid sassis juukseid ja ütles tasa:

«Seda sa ei oleks pidanud tegema . . .»

Pojal hakkas süda pööritama. Ägeda oksendushoo järel aitas ema ta voodisse, pani kahvatule otsmikule märja käterätiku. Poeg sai pisut kainemaks, aga kõik tema all ja ümber kiikus nagu lainetel, silmalaud läksid raskeks, ta tundis vastikut mõru maiku suus, vaatas läbi ripsmete ema suurt nägu ja mõtles seosetult:

«Mul on vist tõesti veel vara. Teised joovad ja pole häda midagi, aga minul läheb süda pahaks . . .»

Kuskilt kaugelt kostis ema mahe hääl:

«Mis toitja sa mul oled, kui sa jooma hakkad . . .»

Poeg sulges kõvasti silmad ja ütles:

«Kõik joovad . . .»

Ema ohkas raskelt. Pojal oli õigus. Ema teadis isegi, et inimestel ei ole kuskilt mujalt rõõmu ammutada kui kõrtsist. Kuid ta ütles siiski:

«Aga sina ära joo! Isa jõi sinugi eest rohkem kui vaja. Ja kuidas ta mind ära piinas . . . vähemalt sinul võiks emast kahju olla, eks ju?»

Pavel kuulas murelikku leebet juttu ja talle tuli meelde, et isa eluajal polnud ema kodus märgatagi, ta oli sõnaaher ja elas pidevas hirmus hoopide ees. Püüdes vältida isaga kohtumist, oli poeg viimasel ajal vähe kodus olnud, emast võõrdunud, ja nüüd, kord-korralt kainemaks saades, jäi ta üksisilmi ema vaatama.

Ema oli pikk, veidi vimmas, kauaaegsest tööst ja mehe hoopidest vaevatud keha liikus hääletult ja kuidagi külg ees, nagu kardaks ta kogu aeg millegi vastu põrgata. Lai

ovaalne nägu oli kortsuline ja pondunud, seda valgustasid tumedad silmad, ärevalt nukrad nagu enamasti kõigil alevinaistel. Parema kulmu kohal oli sügav arm, see tõstis kulmu pisut üles, näis, nagu oleks ta parem kõrvgi vasakust kõrgemal, see andis ta näole ilme, nagu kuulataks ta kogu aeg midagi hirmunult. Tihedates tumedates juustes helendas halle salkusid. Ta oli leebe, kurb, alandlik . . .

Ja mööda põski voolasid tal pikkamisi pisarad.

«Ära nuta!» palus poeg tasa. «Anna mulle juua.»

«Ma toon sulle jäävett . . .»

Kui ta tagasi tuli, oli poeg juba magama jäänud. Ema seisis hetke poja juures, kopsik ta käes värises ja jää kõlksus tasakesi vastu plekki. Ema pani kopsiku lauale ja põlvitas vaikselt pühapiltide ette. Vastu aknaruutusid peksid purjus elu hääled. Pimedas ja niiskes sügisõhtus kääksus lõõtspill, keegi laulis valjusti, keegi vandus nilbete sõnadega, ärevalt kostsid naiste ärritatud, väsinud hääled . . .

Elu Vlassovite väikeses majas voolas vaiksemalt ja rahulikumalt kui varem ja kuidagi teisiti kui mujal alevis. Nende maja oli alevi serval, mitte just kõrgel, ent järsul nõlvakul soo ääres. Kolmandiku majast moodustasid köök ja sellest õhukese vaheseinaga eraldatud väike tuba, kus magas ema. Ülejäänud kaks kolmandikku võttis enese alla ruudukujuline kahe aknaga tuba; toa ühes nurgas seisis Paveli voodi, eesnurgas laud ja kaks pinki. Mõned toolid, kummut, selle peal väike peegel, riidekirst, seinakell ja kaks pühapilti nurgas — see oligi kogu sisustus.

Pavel tegi kõik, mida noor poiss pidi tegema: ostis lõõtspilli, tärgeldatud maniskiga särgi, ereda lipsu, kalossid, jalutuskepi ja nägi nüüd välja samasugune kui kõik temaealised noormehed. Ta käis simmanitel, õppis kadrilli ja polkat tantsima, pühade aegu tuli purjuspäi koju ja vaevles pärast alati hirmsas kassiahastuses. Järgmisel hommikul valutas pea, piinasid kõrvetised, nägu oli kahvatu ja loppis.

Ükskord küsis ema:

«Oli sul eile ka lõbus?»

Poeg vastas tusase ärritusega:

«Igav mis hirmus! Parem hakkan kalu püüdma. Või ostan püssi.»

Ta töötas hoolega, ei jätnud päevi vahele, trahvida ei saanud, oli sõnaaher ja ta silmad, sinised ja suured nagu emalgi, vaatasid rahulolematu pilguga maailma. Ta ei ostnud endale püssi ega hakanud kalu püüdma, kuid hak-

kas teiste poolt sissetallatud teest silmanähtavalt kõrvale kalduma: käis harvemini simmanitel, ja kuigi läks pühade aegu välja, tuli kainena tagasi. Ema jälgis teda teraselt ja pani tähele, et poja tõmmu nägu jääb teravamaks, silmad ikka tõsisemaks ja huuled on kuidagi karmilt kokku pigistatud. Tundus, nagu oleks ta vaikselt millegi peale vihane või kurnaks teda mingi tõbi. Varem käisid sõbrad tema pool külas, nüüd aga, kuna nad teda kodunt ei leidnud, lakkasid neil käimast. Emal oli heameel näha, et tema poeg ei ole niisugune nagu teised vabrikunoored, aga kui ta märkas, et poeg endassetõmbunult ja jonnakalt elu tumedast voost kuhugi kõrvale ujub, kutsus see ta hinges esile ähmast hirmu.

«Pavluša, ega sa äkki haige ei ole?» usutas ema teda mõnikord.

«Ei, ma olen terve!» vastas poeg.

«Kõhn oled sa küll väga!» ütles ema ohates.

Pavel hakkas raamatuid koju tooma, püüdis neid emale märkamatult lugeda ja pärast lugemist peitis kuskile ära. Mõnikord kirjutas ta raamatust midagi välja ja peitis ka selle paberi ära . . .

Nad rääkisid vähe ja nägid teineteist harva. Hommikul jõi poeg vaikides teed ja läks tööle, keskpäeval tuli lõunale, laua taga vahetasid nad tähtsusetuid sõnu ja poeg kadus jälle õhtuni. Õhtul pesi ta ennast hoolega, sõi ja luges pärast seda kaua oma raamatuid. Pühade aegu läks ta hommikul ära, tagasi tuli hilja öösel. Ema teadis, et poeg läheb linna, käib seal teatris, aga linnast tema juures keegi ei käinud. Emale tundus, et ajapikku on poeg muutunud sõnaahtramaks, ja samal ajal märkas ta, et vahel kasutab poeg mingeid uusi, talle tundmatuid sõnu ning tavalised jõhkrad ja teravad sõnad kaovad ta kõnest. Poja käitumisse ilmus palju pisiasju, mida ema tähele pani: poeg lakkas uhkeldamast, hakkas rohkem keha ja riiete puhtuse eest hoolitsema, liikus vabamalt, osavamalt, muutus väliselt lihtsamaks ja lahkemaks, äratas emas ärevat tähelepanu. Ka vahekorras emaga oli midagi uut: ta pühkis vahel toa põrandat, kohendas pühade ajal ise voodit, püüdis üldse ema tööd kergendada. Keegi alevis ei teinud niimoodi . . .

Ükskord ta tõi ja riputas seinale pildi — kolm meest lähevad kuhugi omavahel kõneldes, kergel ja erksal sammul.

«Ülestõusnud Kristus Emmause teel!» seletas Pavel.

Emale meeldis see pilt, aga ta mõtles:

«Kristust austad, aga kirikus ei käi . . .»

Ikka rohkem raamatuid ilmus ilusale riiulile, mille Pavelile oli teinud ta tislerist töökaaslane. Tuba nägi nüüd kena välja.

Pavel ütles emale «teie» ja kutsus teda memmeks, aga vahel ütles talle äkki hellalt:

«Ema, palun ära muretse, ma tulen hilja koju . . .»

Emale meeldis see, ta tajus poja sõnades midagi tõsist ja tugevat.

Aga ärevus kasvas. See ei saanud aja jooksul selgemaks, kuid südames kripeldas ikka teravamalt mingi ebahariliku sündmuse eelaimus. Mõnikord nurises ema endamisi poja üle, ta mõtles:

«Kõik on inimesed nagu inimesed ikka, aga tema on nagu munk. Ülearu tõsine. Tema vanusega see ei passi . . .»

Mõnikord mõtles ta:

«Võib-olla on ta enesele mõne tütarlapse leidnud?»

Kuid tütarlapsega kurameerimine nõuab raha, poeg aga andis peaaegu kogu oma teenistuse emale.

Nii läksid nädalad ja kuud ning möödus tähelepandamatult kaks aastat imelikku vaikivat elu, täis aina uusi ähmaseid mõtteid ja kasvavaid kartusi.

IV

Ükskord pärast õhtusööki laskis Pavel kardina akna ette, pani oma pea kohale seinale plekklambi, istus nurka ja hakkas lugema. Ema koristas sööginõud ja astus köögist tulles ettevaatlikult poja juurde. Pavel tõstis pea ja vaatas küsivalt emale otsa.

«Ei ole midagi, Paša, ma niisama!» ütles ema ruttu ja läks kohmetult kulme kibrutades minema. Seisnud mõne hetke liikumatult ja mõttes keset kööki, pesi ta käed puhtaks ja läks uuesti poja juurde.

«Ma tahtsin sinult küsida,» ütles ta tasakesi, «mida sa kogu aeg loed?»

«Istu, memm . . .»

Poeg pani raamatu kinni.

Ema istus raskelt ta kõrvale, ajas selja sirgu ja jäi teraselt midagi tähtsat ootama.

Emale otsa vaatamata, vaikselt ja millegipärast väga karmilt hakkas Pavel rääkima:

«Ma loen keelatud raamatuid. Need on sellepärast keelatud, et nad räägivad meie, tööliste elust tõtt . . . Neid trü-

kitakse vaikselt, salaja, ja kui neid minu juurest leitakse, pannakse mind vangi, — vangi sellepärast, et tahan tõtt teada saada. Said aru?»

Ema hingamine läks raskeks. Silmad pärani, vaatas ta pojale otsa, see tundus talle võõrana. Pojal oli teistsugune hääl — madalam, jämedam ja kõlavam. Ta näppis sõrmedega oma peeni pehmeid vurrusid ja vaatas imelikult, altkulmu kuskile nurka. Emal hakkas poja pärast hirm ja temast kahju.

«Mispärast sa seda teed, Paša?» küsis ta.

Poeg tõstis pea, vaatas emale otsa ja vastas tasa, rahulikult:

«Tahan tõtt teada saada.»

Ta hääl kõlas vaikselt, kuid kindlalt, silmad särasid jonnakalt. Ema tundis oma südames, et poeg on enese igaveseks pühendanud millelegi salapärasele ja kohutavale. Elus näis kõik emale paratamatuna, ta oli harjunud mõtlemata alistuma ja praegu hakkas ta ainult vaikselt nutma, leidmata sõnu murest ja kurbusest ahistatud südames.

«Ära nuta!» ütles Pavel hellalt ja tasa, kuid emale näis, nagu jätaks poeg temaga jumalaga. «Mõtle, missugust elu me elame! Sa oled neljakümneaastane, aga kas sa oledki elanud? Isa peksis sind — nüüd saan ma aru, et ta valas sinu peale välja oma mure, oma elumure; see rõhus teda, aga tema ei saanud aru; kust see tuli. Ta tegi tööd kolmkümmend aastat, läks tööle, kui kogu vabrik mahtus kahte hoonesse, aga nüüd on neid seitse!»

Ema kuulas teda hirmuga ja ahnelt. Poja silmad põlesid ilusasti ja heledalt; rinnuli lauale toetudes oli poeg emale lähemale nihkunud ja pidas otse tema pisaratest märja näo ees oma esimese kõne tõest, millest ta aru oli saanud. Kogu noorusjõuga, õhinal nagu õpilane, kes on uhke oma teadmiste üle ning usub hardalt nende õigsusse, rääkis ta sellest, mis talle enesele oli selge, — ta ei rääkinud niipalju emale, kui proovis ennast. Vahel peatus ta, kui ei leidnud õiget sõna, ja nägi siis enese ees murelikku nägu, tuhmilt läikivaid, pisaratest uduseid lahkeid silmi. Ema pilk oli täis hirmu ja nõutust. Pojal oli emast kahju, ta hakkas uuesti rääkima, aga jüba emast, tema elust.

«Mis rõõmusid oled sa tunda saanud?» küsis ta. «Mida head oleks sul minevikust mäletada?»

Ema kuulas ja vangutas kurvalt pead, tajudes midagi uut, senitundmatut, kurba ja rõõmsat — see paitas õrnalt ta valutavat südant. Niisugust juttu enesest, oma elust kuulis ta esimest korda ja see äratas temas ammu uinu-

nud, ebaselgeid mõtteid, puhus tasakesi lõkkele kustunud, ebamäärase rahulolematuse eluga, — need olid tema kauge nooruse mõtted ja tunded. Ta oli sõbrannadega elust rääkinud, oli rääkinud pikalt ja kõigest, kuid kõik — ta ise samuti — olid ainult kurtnud, keegi ei olnud seletanud, miks on elu nii ränk ja raske. Nüüd istub ta ees tema enda poeg, ja see, mida räägivad poja silmad, nägu ja sõnad — see kõik puudutab ema südant, täidab seda uhkusega poja üle, kes on oma elust õigesti aru saanud, räägib talle tema enese kannatustest, tunneb talle kaasa.

Emadele ei tunta kaasa.

Ema teadis seda. Kõik, mida poeg naiste elust rääkis, oli kibe ja tuttav tõde, ning ema rinnas hakkasid tasa värelema tunded, millest üha enam hoovas talle tundmatut hellust.

«Mida sa siis tahad teha?» küsis ema poja juttu katkestades.

«Õppida ja siis teisi õpetada. Meie, töölised, peame õppima. Me peame teada saama, peame mõistma, miks meie elu nii raske on.»

Emal oli hea näha, et poja muidu alati tõsised ja karmid sinised silmad särasid nüüd nii mahedalt ja hellalt. Ema huultele kerkis vaikne rahulolev naeratus, kuigi ta kortsus põskedel värisesid veel pisarad. Ta kõikus kahe tunde vahel: oli uhke poja üle, kes nii hästi näeb elu muret, kuid ei suutnud unustada poja noorust ega seda, et poeg ei räägi nagu kõik teised, et tema üksi on otsustanud hakata võitlema elu vastu, millega kõik — ka ema — harjunud olid. Tal oli tahtmine pojale öelda: «Paikene, mida sa suudad teha?»

Kuid ta ei tahtnud lasta häirida oma rõõmu poja üle, kes korraga tundus talle nii tark . . . olgugi veidi võõras.

Pavel märkas naeratust ema huultel, tähelepanu näol, armastust ta silmis, talle näis, et oli pannud ema tõtt mõistma, ja nooruslik uhkus sõna jõu üle tõstis ta usku enesesse. Vaimustusse sattudes rääkis ta kord naeratades, kord kulme kortsutades, puhuti kõlas ta sõnadest vihkamine, ja kui ema ta kalke kõlavaid sõnu kuulis, vangutas ta ehmunult pead ja küsis pojalt tasa:

«On see nii, Paša?»

«On nii!» vastas poeg kindlalt ja veendunult Ja ta jutustas emale inimestest, kes soovivad rahvale head, on külvanud temasse tõde, aga elu vaenlased on neid sellepärast jälitanud nagu metsloomi, pannud vangi, saatnud sunnitööle . . .

«Ma olen niisuguseid inimesi näinud!» hüüdis ta tuliselt. «Need on kõige paremad inimesed maa peal!»

Emas tekitasid need inimesed hirmu, ta oleks tahtnud jälle pojalt küsida: «On see nii?»

Kuid ta ei tihanud ja kuulas hinge kinni pidades jutustust talle arusaamatuist inimestest, kes ta poega nii hädaohtlikult kõnelema ja mõtlema olid õpetanud. Lõpuks ütles ta pojale:

«Varsti läheb valgeks, heidaksid ehk magama!»

«Jah, ma heidan kohe!» nõustus poeg. Ja küsis ema poole kummardudes:

«Said sa minust aru?»

«Sain küll!» vastas ema ohates. Ta silmist veeresid jälle pisarad ja ta lisas nuuksudes: «Hukka saad!»

Poeg tõusis, kõndis toas edasi-tagasi, siis ütles:

«Nii, nüüd sa tead, mida ma teen ja kus ma käin, olen sulle kõik ära rääkinud. Palun sind, ema, kui sa mind armastad, ära takista mind! . . .»

«Oh sa mu kullake!» hüüdis ema. «Võib-olla oleks mulle parem olnud mitte midagi teada!»

Poeg võttis ta käe ja surus selle oma pihkude vahele.

Ema vapustas innuka õhinaga öeldud sõna «ema» ning see uus ja imelik käepigistus.

«Midagi ma ei tee!» ütles ema katkeva häälega. «Ainult hoia ennast, hoia ennast!»

Teadmata, mille eest pojal tuleks end hoida, lisas ta kurvalt:

«Lähed muudkui kõhnemaks . . .»

Vaadanud poja tugevat saledat keha hella ja sooja pilguga, ütles ta vaikselt ja kiiresti:

«Jumal sinuga! Ela nagu tahad, mina sind ei sega. Ainult ühte ma palun: ära räägi inimestega liiga julgelt! Inimesi peab kartma — nad kõik vihkavad üksteist! Nad on ahnust ja kadedust täis. Kõik on rõõmsad, kui saavad teistele kurja teha. Kui sa neid süüdistad ja hukka mõistad, siis hakkavad nad sinu peale viha kandma ja saadavad su hukka!»

Poeg seisis tema murelikku juttu kuulates uksel, ja kui ema lõpetas, ütles ta naeratades:

«Inimesed on halvad küll, see on õige. Aga kui ma teada sain, et tõde on maa peal olemas, siis läksid inimesed paremaks! . . .»

Ta naeratas jälle ja jätkas:

«Ma ei saa isegi aru, kuidas see tuli! Lapsest saadik olen kõiki kartnud, ja kui suuremaks kasvasin, siis vihanud, mõnda inimest tema alatuse pärast, teisi ei tea isegi mispärast, niisama! Nüüd on minu meelest kõik teistsuguseks saanud, ei tea, kas mul on kõigist kahju või? Ma ei saa sellest aru, aga süda läks pehmemaks, kui taipasin, et mitte kõik ei ole ise oma räpasuses süüdi . . .»

Ta jäi vait, nagu kuulataks midagi oma sisemuses, ja ütles siis tasa ning mõtlikult:

«Niisugune on tõde!»

Ema vaatas talle otsa ja ütles vaikselt:

«Küll sa oled muutunud, oh issand, mul on päris hirm kohe!»

Kui poeg pikali oli heitnud ja magama jäänud, tõusis ema ettevaatlikult oma voodist ja läks vaikselt poja juurde. Pavel magas selili ja valgel padjal oli selgesti näha ta trotslik ja karm tõmmu nägu. Käed vastu rinda surutud, seisis ema paljajalu ja särgiväel tema voodi ees, ta huuled liikusid hääletult ja silmist veeresid aeglaselt üksteise järel suured tuhmid pisarad.

Ja nad hakkasid jälle vaikides elama, teineteisele kauged ning lähedased.

V

Kord nädala sees, ühel pühal, ütles Pavel emale kodunt välja minnes:

«Laupäeval tulevad mulle linnast külalised.»

«Linnast?» kordas ema ja hakkas äkki nuuksuma.

«Noh, mis on, ema?» hüüdis Pavel pahaselt.

Ema pühkis põllega silmi ja vastas ohates:

«Ei tea, on niisuke tunne . . .»

«Kardad?»

«Kardan jah!» tunnistas ema.

Poeg kummardus ta näo ligi ja ütles vihaselt, just nagu ta isagi:

«Hirm ongi see, mille pärast me kõik hukka saame! Ja need, kes meid kamandavad, kasutavad selle ära ja ajavad meile ikka rohkem hirmu nahka.»

Ema nuuksatas kurvalt:

«Ära pahanda! Ma ju ei saa teisiti! Kogu elu olen hirmu sees elanud — süda on hirmu täis!»

Poeg ütles talle vaikselt ja pehmemalt:

«Anna mulle andeks — teisiti ma ei saa!»

Ja läks minema.

Kolm päeva värises emal süda rinnus ja jäi iga kord seisma, kui talle meelde tuli, et majja tulevad mingid kohutavad võõrad inimesed. Need ongi, kes näitasid pojale tee, mida mööda ta läheb . . .

Laupäeva õhtul tuli Pavel vabrikust, pesi ennast, pani teised riided selga ja läks jälle kuhugi, öeldes emale otsa vaatamata:

«Kui tulevad, ütle, et tulen kohe tagasi. Ja palun ära karda . . .»

Ema langes jõuetult pingile. Poeg vaatas talle tusaselt otsa ja soovitas:

«Võib-olla sa . . . läheksid kuhugi?»

See solvas ema. Ta raputas pead ja ütles:

«Ei, misjaoks?»

Oli novembri lõpp. Päeval oli külmanud maale sadanud kuiva peenikest lund ja nüüd oli kuulda, kuidas see rudises eemalduva poja jalgade all. Aknaruutude vastu nõjatus liikumatu tihe pimedus ja varitses midagi vaenulikult. Ema toetas käed pingile, istus, vaatas ukse poole ja ootas . . .

Talle näis, et pimeduses hiilib igast küljest ettevaatlikult maja poole imelikult riides, tigedaid, küürutavaid ja ringipiiluvaid inimesi. Keegi juba kõnnibki ümber maja, kobab kätega seinu . . .

Väljast kostis vile. See lookles vaikuses nagu peenike, kurblik ja meloodiline nire, eksles mõtlikult pilkases pimeduses, otsis midagi, jõudis lähemale. Ja kustus äkki akna all, nagu oleks seinapalki kadunud.

Kojast oli kuulda kellegi jalaastumist, ema võpatas ja tõusis, kulmud pinevalt kõrgel.

Uks avanes. Alguses poetas ennast sisse suure karvase mütsiga pea, siis järgnes aeglaselt pikk küürutõmbunud keha, ajas enese sirgu, tõstis pikkamisi parema käe, tõmbas valjusti hinge ja ütles sügava rinnahäälega:

«Tere õhtust!»

Ema kummardas vaikides.

«Kas Pavelit ei ole kodus?»

Mees võttis karusnahkse jopi aeglaselt seljast, tõstis üht jalga, lõi mütsiga lume saapalt, tegi sama ka teise jalaga, viskas siis mütsi nurka ja astus pikkadel jalgadel nõtkudes tuppa. Läks tooli juurde, vaatas seda nagu selle vastupidavust uurides, lõpuks istus, tõstis käe suu ette ja haigutas. Ta pea oli korrapäraselt ümar, juuksed lühikeseks lõigatud, habe aetud ja pikkade vurrude otsad allapoole rippu. Ta uuris hoolikalt tuba oma suurte hallide pungis silmadega, tõstis jala põlvele ja küsis end toolil õõtsutades:

«Kas see on teie oma maja või üüritud?»

Ema istus ta vastu ja kostis:

«Üüritud.»

«Kehvavõitu maja!» ütles võõras.

«Paša tuleb varsti, oodake!» palus ema vaikselt.

«Ma juba ootangi!» ütles pikk mees rahulikult.

Ta rahulikkus, pehme hääl ja lihtne nägu julgustasid ema. Mees vaatas talle avameelselt ja heasoovlikult otsa, ta läbipaistvate silmade põhjas tantsis lõbus säde ja kogu ta nurgelises ning vimmas kehas ja pikkades jalgades oli midagi naljakat ja sümpaatiat äratavat. Tal oli seljas sinine särk, jalas mustad püksid ja säärsaapad. Emal tuli tahtmine temalt küsida, kes ta on ja kust pärit, kas ta tunneb ammu tema poega, kuid mees kallutus korraga ettepoole ja küsis temalt ise:

«Kes teil kulmu niimoodi lõhki on löönud, nänn?»

Ta küsis hellalt, selge naeratus silmis, aga ema solvus sellest küsimusest. Ta surus huuled kokku, vaikis hetke ja küsis siis külma viisakusega:

«Ja mis teil sellega pistmist on, kulla mees?»

Võõras sirutus kogu kehaga tema poole:

«Ärge pahaseks saage, mis sellest siis on? Ma küsisin sellepärast, et minu kasuemal oli ka pea lõhki löödud, just samamoodi nagu teil. Mees, kingsepp, oli liistuga löönud. Kasuema oli pesunaine, mees kingsepp. Kasuema, juba pärast seda, kui oli minu enesele pojaks võtnud, korjas kuskilt selle joodiku üles, endale nuhtluseks kaela. Küll see peksis teda, kui te teaksite! Mina olin hirmust suremas . . .»

Ema tundis end mehe avameelsusest võidetuna ja mõtles, et Pavel ehk pahandab, et ta oli sellele veidrikule nii tõredalt vastanud. Ta naeratas vabandavalt ja ütles:

«Ega ma pahaseks ei saanud, aga te küsisite . . . nii äkitselt. Mehe kätetöö, olgu muld talle kerge! Ega te tatarlane ei ole?»

Mees siputas jalgu ja naeratas nii laialt, et tal isegi kõrvad kukla poole nihkusid. Siis ütles tõsiselt:

«Ei ole veel.»

«Teie keelemurre pole nagu vene keele moodi!» seletas ema naeratades, tema nalja mõistes.

«See keel on kenam kui vene keel!» ütles võõras lõbusalt pead noogutades. «Mina olen väikevenelane Kanevi linnast.»

«Ja elate ammu siin?»

«Linnas elasin ligi aasta, nüüd tulin teie vabrikusse, kuu

aega tagasi. Siit leidsin häid inimesi — teie poja ja teisi. Siia ma jäängi elama!» ütles ta vurrusid näppides.

Mees meeldis emale, tal tuli tahtmine poja kohta öeldud heade sõnade eest kuidagi tasuda ja ta küsis:

«Ehk tahate teed juua?»

«Mis ma sest üksi joon,» vastas mees õlgu kehitades. «Kui pärast kõik koos on, siis olge head . . .»

See tuletas emale ta hirmu meelde.

«Kui kõik oleksid niisugused!» lootis ta mõttes palavalt.

Uuesti kostsid kojast sammud, uks avati kiiruga — ema tõusis uuesti püsti. Aga tema imestuseks astus kööki väikest kasvu tütarlaps lihtsa talutüdrukunäoga ja paksu heleda palmikuga. Ta küsis vaikselt:

«Ega ma hiljaks ei jäänud?»

«Mitte sugugi!» vastas väikevenelane pead toast välja pistes. «Jala tulite?»

«Muidugi! Teie olete Pavel Mihhailovitši ema? Tere! Mind hüütakse Natašaks . . .»

«Aga isanime järgi?» küsis ema.

«Vassiljevna. Kuidas teie nimi on?»

«Pelageja Nilovna.»

«Nii et olemegi tuttavad . . .»

«Jah!» ütles ema kerge ohkega ja vaatas naeratades tütarlast.

Väikevenelane aitas tal lahti riietuda ja küsis:

«Väljas on külm?»

«Lagedal on hirmus külm! Kõva tuul puhub . . .»

Hääl oli tal kõva ja selge, suu väike, huuled paksud, ta oli tervenisti ümar ja värske. Riidest lahti võtnud, hõõrus ta kõvasti oma õhetavaid põski väikeste, külmast punetavate kätega ja läks saapakontsade kõpsudes kiiresti tuppa.

«Käib ilma kalossideta!» vilksatas emal peast läbi.

«Jaa,» venitas tütarlaps värisedes. «Ma olen üdini läbi külmunud, uu-uh, kui külm oli!»

«Ma panen silmapilk samovari üles!» läks ema kiiruga kööki. «Silmapilk . . .»

Talle näis, et ta tunneb seda tütarlast juba ammu ja armastab teda nagu ema, hellalt ja kaastundlikult. Naeratades jäi ta kuulama, mida toas räägiti.

«Miks te nii vähese jutuga olete, Nahhodka?» küsis tütarlaps.

«Niisama,» vastas väikevenelane tasa. «Lesel on head silmad, ma mõtlesin, et võib-olla on minu emal samasugused. Teate, ma mõtlen tihti oma ema peale, ja ikka on tunne, et ta on elus.»

«Te ju ütlesite, et ta on surnud?»

«Kasuema on surnud. Ma räägin oma pärisemast. Mulle tundub, et ta kerjab kuskil Kiievis. Ja joob viina. Ja kui ta purjus on, peksavad politseinikud teda vastu nägu.»

«Oh sa vaeseke!» mõtles ema ja ohkas.

Nataša hakkas ruttu, innukalt ja vaikselt midagi rääkima. Jälle kostis väikevenelase kõlav hääl:

«Ah, te olete alles noor, seltsimees, vähe sibulat söönud. Sünnitada on raske, inimesele head õpetada veel raskem . . .»

«Kas sa näed!» hüüatas ema mõttes ja tal tuli tahtmine öelda väikevenelasele midagi sõbralikku. Kuid uks avanes pikkamisi ja sisse astus Nikõlai Vessovštšikov, vana varga Danilo poeg, kogu alevis tuntud seltsimatu mees. Ta hoidus inimestest alati tusaselt kõrvale ja kõik pilkasid teda sellepärast. Ema küsis imestunult:

«Mis on, Nikolai?»

Mees hõõrus laia peoga oma rõugearmilist, tugevate sarnadega nägu ja küsis kõlatu häälega, ilma et oleks teretanud:

«Pavel on kodus?»

«Ei ole.»

Nikolai vaatas tuppa, astus sisse ja ütles:

«Tere, seltsimehed . . .»

«See kah?» mõtles ema vaenulikult ja imestas väga, kui nägi, et Nataša Nikolaile lahkelt ja rõõmsalt käe ulatas.

Seejärel tulid kaks noormeest, mõlemad peaaegu poisikesed. Ühte ema tundis — see oli vana vabrikutöölise Sizovi õepoeg Fjodor, terava näo, kõrge otsaesise ja kähara juustega poiss. Teine, siledaks kammitud juustega tagasihoidlik nooruk, oli emale võõras, kuid ka too ei äratanud temas hirmu. Lõpuks jõudis kohale Pavel ja temaga koos kaks noormeest; ema tundis neid, mõlemad olid vabrikumehed. Poeg ütles talle hellalt:

«Panid teemasina üles? Aitäh selle eest!»

«Võib-olla peaks viina ostma?» küsis ema, teadmata, kuidas poega tänada millegi eest, millest ta veel aru ei saanud.

«Ei, seda küll pole vaja!» vastas Pavel ja naeratas talle sõbralikult.

Emale näis korraga, et poeg oli kokkutuleku ohtlikkust meelega suuremana kujutanud, et tema üle nalja heita.

«Kas need ongi need keelatud inimesed?» küsis ta tasakesi.

«Needsamad ongi!» vastas Pavel ja läks tuppa.

«Oh sind küll!...» saatis ema teda hella hüüatusega, aga endamisi mõtles heatahtlikult: «On ikka alles laps!»

VI

Teemasin läks keema, ema viis selle tuppa. Külalised istusid tihedas ringis laua ääres, Nataša, raamat käes, oli istet võtnud nurgas lambi all.

«Et mõista, mispärast inimesed nii halvasti elavad...» ütles Nataša.

«Ja mispärast nad ise halvad on,» ütles väikevenelane vahele.

«...tuleb vaadata, kuidas nad vanasti elasid...»

«Vaadake, kullakesed, vaadake!» sosistas ema teed tõmbama pannes.

Kõik jäid vait.

«Mida sa ütlesid, memm?» küsis Pavel kulmu kortsutades.

«Mina?» Ema vaatas ringi, ja nähes, et kõigi pilgud on tema poole pööratud, seletas kohmetult: «Ma niisama, omaette ütlesin, et vaadake jah!»

Nataša hakkas naerma, Pavel muigas ja väikevenelane ütles:

«Aitüma, nänn, tee eest!»

«Pole veel joonudki, aga juba tänate!» vastas ema, vaatas pojale otsa ja küsis: «Ega ma ei sega?»

Nataša vastas:

«Kuidas teie, perenaine, saate külalisi segada?»

Ja palus lapselikult kaebliku häälega:

«Kullakene! Andke mulle ruttu teed! Ma värisen üle keha, jalad said koledasti külma!»

«Kohe, kohe!» hüüdis ema rutuga.

Nataša jõi tassi teed, tõmbas valjusti hinge, heitis palmiku seljale ja hakkas kollasekaanelisest piltidega raamatust ette lugema. Ema püüdis teed valades nõudega mitte kolistada ja kuulas tütarlapse voolavat lugemist. Kõlav hääl sulas kokku samovari heleda, mõtliku suhinaga, toas lehvis nagu punane lint jutustus metsinimestest, kes elasid koobastes ja tapsid metsloomi kividega. See oli muinasjutu moodi ja ema vaatas mitu korda pojale otsa, tahtes temalt küsida, mis selles loos siis keelatut on. Aga varsti väsis ta jutustust jälgimast ja hakkas külalisi silmitsema, ilma et poeg ja nad ise seda oleksid märganud.

Pavel istus Nataša kõrval; tema oli kõige ilusam. Nataša kummardus sügavale raamatu kohale, kohendas sagedasti meelekohtadele langevaid juukseid. Pead kuklasse heites ja häält tasandades rääkis ta midagi omalt poolt, raamatusse vaatamata, silmi sõbralikult üle kuulajate nägude libistades. Väikevenelane nõjatus oma laia rinnaga lauanurgale, kõõritas silmi, püüdis oma vurrude äranäpitud otsi vaadata. Vessovštšikov istus toolil sirgelt nagu puukuju, peopesad põlvedele toetatud, ja ta rõugearmiline, kulmudeta, õhukeste huultega nägu oli liikumatu nagu mask. Kitsaid silmi pilgutamata vaatas ta ainiti oma näo peegeldust teemasina hiilgaval vasel ja tundus, et ta ei hingagi. Väike Fedja kuulas lugemist hääletult huuli liigutades, otsekui omaette raamatu sõnu korrates, tema seltsimees oli kerra tõmbunud, küünarnukid põlvedel, peopesad põski toetamas, ja naeratas mõtlikult. Üks Paveliga tulnud noormees oli punapea, tal olid käharad juuksed ja rõõmsad rohelised silmad, ta nagu tahtis midagi öelda ja niheles kärsitult; teine, valvakate lühikeseks lõigatud juustega noormees silus peoga pead ja vaatas põrandale, tema nägu ei olnud näha. Toas oli kuidagi eriliselt mõnus. Ema tajus seda erilist, talle tundmatut meeleolu ja tuletas Nataša voolava hääle saatel meelde oma noorpõlve kärarikkaid simmaneid, noormeeste jõhkraid sõnu, mis alati viinast lehkasid, nende jultunud nalju. Tuletas meelde, ja ta südant pigistas vaikne valus kaastunne iseenese vastu.

Talle meenus, kuidas ta kadunud mees oli teda kosinud. Ühel tantsuõhtul püüdis see ta pimedas kojas kinni, surus ta kogu kehaga vastu seina, küsis kõlatult ja vihaselt:

«Naiseks tuled mulle?»

Tal oli valus ja solvav, et mees muljus valusalt ta rindu, nohises ja hingas talle kuuma ja niisket hingeõhku näkku. Ta katsus mehe käte vahelt välja rabelda, kõrvale puigelda.

«Kuhu sa lähed?» röögatas mees. «Vasta mulle — noh!»

Ta vaikis, hingeldades häbist ja solvumisest.

Keegi avas kojaukse, mees laskis ta viivitades lahti ja ütles:

«Pühapäeval saadan kosjamoori...»

Ja saatiski.

Raskelt ohates sulges ema silmad.

«Mul pole vaja teada, kuidas inimesed vanasti elasid, vaid kuidas nüüd tuleb elada!» kostis toast Vessovštšikovi rahulolematu hääl.

«Just nimelt!» toetas teda punapea ja tõusis püsti.

«Ei ole nõus!» hüüdis Fedja.

Puhkes vaidlus, sõnad sähvisid nagu tulekeeled lõkkes. Ema ei saanud aru, mille üle nad vaidlevad. Kõigi näod läksid ägedusest punaseks, aga keegi ei olnud tige, ei öelnud emale tuttavaid ränki sõnu.

«Preilit häbenevad!» otsustas ema.

Emale meeldis Nataša tõsine nägu, tütarlaps vaatas kõiki tähelepanelikult, nagu oleksid need noormehed tema meelest lapsed.

«Oodake, seltsimehed!» ütles ta korraga. Ja kõik jäid talle otsa vaadates vait.

«Õigus on neil, kes ütlevad, et me peame kõike teadma. Me peame iseendid mõistuse valgusega süütama, et harimata inimesed meid näeksid, meil tuleb kõigile küsimustele ausalt ja õigesti vastata. On vaja tunda kogu tõde, kõike valet . . .»

Väikevenelane kuulas ja noogutas ta sõnade taktis pead. Vessovštšikov, punapea ja Paveliga kaasa tulnud vabrikunoormees seisid kolmekesi üksteise ligi ja millegipärast nad ei meeldinud emale.

Kui Nataša lõpetas, tõusis Pavel ja küsis rahulikult:

«Kas me tahame ainult kõhtu täis süüa? Ei!» vastas ta ise ja vaatas kindla pilguga kolmiku poole. «Me peame nendele näitama, kes meil kukil istuvad ja meie silmi kinni seovad, et me näeme kõike — me ei ole rumalad, ei ole metsloomad, ei lepi ainult söömisega, vaid tahame ka inimväärselt elada! Me peame vaenlastele näitama, et sunnitöölise elu, mille nad meile peale on sundinud, ei takista meid mõistuse poolest nendega võrdsed olemast ja neist isegi kõrgemale tõusmast! . . .»

Ema kuulas teda ja ta süda värises uhkusest — näe, kui ladusalt ta rääkida oskab!

«Täissöönuid on palju, aga ausaid inimesi ei ole!» ütles väikevenelane. «Meil tuleb ehitada sild üle selle roiskunud elu soo tulevase südameheaduse riiki, see on meie ülesanne, seltsimehed!»

«Kui lööming ees ootab, siis pole aega käsi ravitseda!» vastas Vessovštšikov tumedalt.

Aeg oli juba üle südaöö, kui nad hakkasid ära minema. Esimestena lahkusid Vessovštšikov ja punapea, see ei meeldinud jällegi emale.

«Näed sa, nendel on kiire!» mõtles ta nendega ebasõbralikult hüvasti jättes.

«Teie saadate mind, Nahhodka?» küsis Nataša.

«Aga muidugi!» vastas väikevenelane.

Kui Nataša köögis riidesse pani, ütles ema talle:

«Sukad on teil külma aja kohta liiga õhukesed! Kui te lubate, ma koon teile villased!»

«Aitäh, Pelageja Nilovna! Villased sukad torgivad!» vastas Nataša naerdes.

«Mina koon niisugused, mis ei torgi!» ütles Vlassova.

Nataša vaatas talle veidi pilukil silmadega otsa ja see üksisilmi vaatamine pani ema kohmetuma.

«Ärge pahandage mu rumaluse üle, ma ju hea pärast!» ütles ema vaikselt.

«Te olete lihtsalt suurepärane!» vastas Nataša vaikselt ja surus kiiresti ta kätt.

«Head ööd, nänn!» ütles väikevenelane emale silma vaadates, kummardas pea alla ning astus kotta Natašale järele.

Ema vaatas poja poole, see seisis toa ukse juures ja naeratas.

«Mis sa naerad?» küsis ema kohmetunult.

«Niisama — lõbus on!»

«Mina olen muidugi vana ja rumal, aga heast saan ka mina aru!» ütles ema veidi solvunult.

«See ongi tore!» vastas poeg. «Läheksid ehk magama, aeg on hiline!»

«Kohe lähen!»

Ta askeldas laua juures, koristas nõud, enesega rahul, isegi higine meeldivast elevusest — ta oli rõõmus, et kõik oli nii kena ja lõppes rahulikult.

«See oli sul hea mõte, Pavluša!» ütles ema. «Väikevenelane on väga kena inimene! Ja preili — oh, kui tark ta on! Kes ta on?»

«Õpetaja!» vastas Pavel lühidalt, kõndides mööda tuba.

«Ah et niiviisi — vaeseke! Kehvalt riides, oh kui kehvalt! Pea's ta niimoodi ei külmeta! Kus ta vanemad elavad? . . .»

«Moskvas!» vastas Pavel, jäi ema ette seisma ja ütles tõsiselt, tasakesi:

«Näed sa: isa on tal rikas, kaupleb rauaga, tal on mitu maja. Kihutas tütre sellepärast kodust minema, et see läks sellele teele. Ta kasvas nagu triiphoones, teda hellitati, ta sai kõik, mida iganes tahtis, aga praegu läheb ta seitse versta öösel üksipäini . . .»

See rabas ema. Ta jäi keset tuba seisma, kibrutas hämmastunult kulmu, vaatas vaikides pojale otsa. Siis küsis tasa:

«Linna läheb?»

«Linna.»

«Oeh! Ja ei karda?»

«Näed — ei karda!» muigas Pavel.

«Ja mispärast? Ta oleks võinud ööseks siia jääda — maganud minuga ühes voodis!»

«See ei sobi! Teda oleks võidud homme hommikul siin näha, ja seda pole meil vaja.»

Ema vaatas mõtlikult aknast välja ja küsis vaikselt:

«Mina ei mõista, Paša, mida siin hädaohtlikku ja keelatut on? Halba ju midagi ei ole, ega?»

Ema ei olnud selles kindel, ta tahtis poja kinnitust kuulda. Poeg vaatas talle rahulikult silma ja ütles kindlalt:

«Halba ei ole. Aga ometi ootab meid kõiki vangimaja. Olgu see sulle juba ette teada . . .»

Emal lõid käed värisema. Kohkunud häälega küsis ta:

«Aga ehk jumal aitab ja kõik läheb kuidagi õnneks? . . .»

«Ei lähe!» vastas poeg sõbralikult. «Mina sind petta ei või. Ei lähe!»

Ta naeratas:

«Mine magama, sa oled väsinud. Head ööd!»

Üksi jäänud, läks ema akna alla, seisis ja vaatas välja. Õues oli külm ja udune. Tuul keerutas ringi ja puhus lund väikeste uniste majade katustelt, peksis vastu seinu ja sosistas midagi kiiresti, vuhises siis alla ja kihutas kuivi lumepilvi piki tänavat . . .

«Jeesus Kristus, heida armu meie peale!» sosistas ema tasa.

Ta südamesse kerkisid pisarad, sõgedalt ja kaeblikult nagu ööliblikas võbeles põues hirm ähvardava õnnetuse ees, millest poeg nii rahulikult ja kindlalt oli rääkinud. Ema silmade ette kerkis lage lumine väli. Külmal vilinal tuiskab ja tuhiseb üle lageda hatune valge tuul. Keset lagendikku läheb üksipäini, tuisuga võideldes väike tume tütarlapsekogu. Tuul keerleb tal jalus, puhub seeliku laiaks, loobib talle teravaid lumenõelu näkku. Raske on minna, väikesed jalad vajuvad lumme. On külm ja õudne. Tütarlaps on ettepoole kummargil — ta on nagu rohukõrreke keset ähmast lagendikku, üleannetu sügistuule pillutada. Paremat kätt soos seisab tume mets, seal kahisevad nukralt peenikesed raagus kased ja haavad. Kuskil kaugel eespool vilguvad tuhmid linnatuled . . .

«Issand, heida armu!» sosistas ema hirmust võpatades . . .

VII

Päevad libisesid üksteise järel mööda nagu palvekee helmed, liitudes nädalateks ja kuudeks. Igal laupäeval tulid Paveli juurde seltsimehed, iga koosolek oli nagu pika lauge trepi aste, mis viis inimesi aegamööda kuskile kaugele.

Uusi inimesi tuli juurde. Vlassovite väikeses toas läks kitsaks ja umbseks. Nataša tuli läbikülmununa, väsinuna, kuid alati rõõmsana ja elavana. Ema kudus talle sukad ja pani need talle ise jalga. Nataša esiteks naeris, siis aga jäi vait, mõtles ja ütles tasakesi:

«Mul oli kunagi samasugune kangesti hea hoidja! Kui imelik see on, Pelageja Nilovna, töörahvas elab nii raskel, nii alandavat elu, aga temas on ju rohkem südant, rohkem headust kui neis!»

Ja ta viipas käega, näidates kuskile kaugele, hästi kaugele.

«Niisugune te siis olete!» ütles Vlassova. «Jäite vanematest ja kõigest ilma,» ta ei osanud oma mõtet lõpetada, ohkas ja jäi Natašale otsa vaadates vait, tundes tema vastu millegipärast tänulikkust. Ta istus Nataša ees põrandal, neiu aga naeratas mõtlikult ja langetas pea.

«Vanematest jäin ilma?» kordas ta. «Sellest pole midagi! Isa oli mul väga jõhker inimene, vend samuti. Ja joodik. Vanem õde on õnnetu . . . Läks enesest palju vanemale mehele . . . Mees on väga rikas, igav ja ahne inimene. Emast on kahju! Tema on mul lihtne nagu teiegi. Väike nagu hiir, jookseb niisama käbedasti ja kardab igaühte. Mõnikord tahaksin teda väga näha . . .»

«Oh teid vaesekest!» haletses ema ja vangutas pead.

Tütarlaps lõi ruttu pea kuklasse ja sirutas käe välja, nagu tõukaks midagi eemale.

«Oh ei! Mõnikord olen ma nii rõõmus, nii õnnelik!»

Ta nägu läks kahvatuks ja sinised silmad lõid heledalt leegitsema. Ta pani käed ema õlgadele ja ütles sügava häälega, vaikselt ja sisendavalt:

«Kui te teaksite . . . kui te mõistaksite, missugust suurt tööd me teeme! . . .»

Midagi kadedusele lähedast puudutas Vlassova südant. Põrandalt tõustes ütles ta nukralt:

«Selle jaoks olen ma juba vana, kirjatarkust ei tunne . . .»

. . . Pavel kõneles üha sagedamini ja rohkem, vaidles aina innukamalt ja — jäi kõhnemaks. Emale paistis, et kui ta Natašaga räägib või talle otsa vaatab, siis säravad

ta karmid silmad leebemalt, hääl kõlab mahedamalt ja ta muutub igati lihtsamaks.

«Annaks jumal!» mõtles ema. Ja naeratas.

Koosolekutel, kui vaidlused hakkasid liiga ägedaks ja tormiliseks muutuma, tõusis väikevenelane alati püsti ja hakkas, ise kõikudes nagu kellatila, oma kõlava häälega millestki lihtsast ja heast rääkima, mispeale kõik rahunesid ja tõsiseks jäid. Vessovštšikov kiirustas alatasa tusaselt teisi takka, tema ja punapea, kelle nimi oli Samoilov, olid esimesed, kes vaidlust alustasid. Nendega oli ühel nõul ümariku, otsekui lehelisega pestud valvaka peaga Ivan Bukin. Sile ja puhas, vaikse ja tõsise häälega Jakov Somov rääkis vähe, tema ja laia otsaesisega Fedja Mazin olid vaidlustes alati Paveli ja väikevenelase poolt.

Vahel tuli Nataša asemel linnast Nikolai Ivanovitš, prillide ja väikese valkja habemega mees, pärit kuskilt kaugest kubermangust — ta rääkis kuidagi isemoodi ja hääldas sõnu teisiti. Ta oli üldse kuidagi võõras. Rääkis lihtsatest asjadest — perekonnaelust, lastest, kaubandusest, politseist, leiva ja liha hinnast — kõigest, millega inimestel päevast päeva tegemist on. Ja kõiges leidis ta valskust, segadust, midagi rumalat, vahel naljakat, alati midagi, mis inimestele ilmselt kasuks ei tule. Emale näis, et Nikolai Ivanovitš on tulnud kuskilt kaugelt, teisest riigist, kus kõik elavad ausat ja hõlpsat elu, ja siin on kõik talle võõras, ta ei suuda sellise eluga harjuda, seda paratamatuks pidada, see ei meeldi talle ning äratab temas visa ja kindlat tahtmist kõik oma tahtmise järgi ümber korraldada. Ta nägu oli kollakas, silmade ümber peenikesed kiirjad kortsud, hääl vaikne ja käed alati soojad. Vlassovat teretades võttis ta terve ta käe oma tugevasse pihku ja pärast niisugust käepigistust läks ema hing kergemaks ja rahulikumaks.

Tuli veelgi linnainimesi, kõige sagedamini käis pikk sale, kõhna kahvatu näo ja suurte silmadega preili. Teda hüüti Sašakeseks. Tema kõnnakus ja liigutustes oli midagi mehelikku, ta kortsutas vihaselt oma tihedaid tumedaid kulme, ja kui rääkis, siis värisesid ta sirge nina õhukesed sõõrmed.

Sašake ütleski esimesena valjusti ja järsult:

«Meie oleme sotsialistid . . .»

Kui ema seda sõna kuulis, jäi ta vaikses ehmatuses üksisilmi preilile näkku vahtima. Ema oli kuulnud, et sotsialistid olid tapnud keisri. See oli juhtunud tema noorpõlves; siis käisid jutud, et mõisnikud tahtsid keisrile selle eest kätte

maksta, et ta oli talupojad vabaks lasknud, ja nad olid vande andnud, et nad enne oma juukseid ei püga, kuni nad keisrit ära pole tapnud, ja sellepärast hakatigi neid sotsialistideks kutsuma. Praegu ei suutnud ema aru saada: mispärast tema poeg ja tema seltsimehed on sotsialistid?

Kui kõik olid lahkunud, küsis ta Pavelilt:

«Pavluša, kas sina oled sotsialist?»

«Jah!» vastas Pavel, nagu alati sirgelt ja kindlalt tema ees seistes. «Mis siis?»

Ema ohkas raskelt ja küsis silmi maha lüües:

«On see nii, Pavluša? Nemad on ju keisri vastu, ühe nad juba tapsid.»

Pavel kõndis üle toa, silitas oma põske ja ütles muiates:

«Meil küll seda plaanis ei ole!»

Ta seletas emale kaua aega midagi vaikse tõsise häälega. Ema vaatas talle otsa ja mõtles:

«Tema ei tee midagi halba, ta ei saa sellega hakkama!»

Seejärel hakkas hirmus sõna aina sagedamini korduma, selle teravus kadus ja sõna sai ema kõrvus niisama tavaliseks kui kümned teised arusaamatud sõnad. Aga Sašake talle ei meeldinud, ja kui ta tuli, oli ema rahutu ja kohmetu . . .

Ükskord ütles ta väikevenelasele, rahulolematult huuli torutades:

«Küll see Sašake on vali! Muudkui käsutab, et seda te peate ja toda te peate . . .»

Väikevenelane hakkas valjusti naerma:

«Õieti öeldud! Tabasite märki, nänn! Eks ole, Pavel?»

Ja ütles emale silma pilgutades, naeratus silmis:

«Aadliseisus!»

Pavel tähendas kuivalt:

«Ta on hea inimene.»

«See on õige!» kinnitas väikevenelane. «Ainult ta ei saa aru, et tema peab, aga meie tahame ja suudame!»

Nad hakkasid vaidlema millegi arusaamatu üle.

Ema märkas ka seda, et kõige karmim oli Sašake Paveli vastu, mõnikord isegi karjus tema peale. Pavel vaikis muheldes ja vaatas neiule otsa selle leebe pilguga, millega ta varem Natašat oli vaadanud. Ka see ei meeldinud emale.

Mõnikord üllatas ema tormiline rõõm, mis ühekorraga kõiki valdas. Harilikult juhtus see nendel õhtutel, kui nad ajalehest välismaa tööliste elust lugesid. Siis lõid kõigil silmad rõõmust särama, kõik olid imelikult, kuidagi

lapselikult õnnelikud, naersid lõbusat, selget naeru, patsutasid sõbralikult üksteisele õlale.

«Seltsimehed sakslased on tublid!» hüüdis keegi, otsekui joobunud oma rõõmust.

«Elagu Itaalia töölised!» hüüti teine kord.

Hüüdes niimoodi oma kaugetele sõpradele, kes neid ei tundnud ega mõistnud nende keelt, näisid nad veendunud olevat, et neile tundmatud inimesed kuulevad ja mõistavad nende vaimustust.

Väikevenelane kõneles silmade särades, tulvil kõikehõlmavat armastust:

«Hea oleks neile sinna kirjutada, eks ju? Et nad teaksid, et Venemaal elavad nende sõbrad, kes usuvad ja tunnistavad nendega üht usku, et siin elavad inimesed, kellel on samasugused eesmärgid ja kes rõõmustavad nende võitude üle!»

Ja kõik rääkisid kaua, unistavalt, naeratus näol, prantslastest, inglastest ja rootslastest kui oma sõpradest, südamelähedastest inimestest, keda nad austavad, kelle rõõmudest rõõmu tunnevad ja kelle mure pärast kurvastavad.

Kitsas toas sündis kogu maailma tööliste vaimse suguluse tunne. See tunne liitis nad kõik üheks hingeks ja ergutas ka ema; olgugi et see tunne ei olnud talle arusaadav, julgustas ka teda see rõõmus ja nooruslik jõud, mis joovastas ja oli täis lootusi.

«Misukesed te küll olete!» ütles ta kord väikevenelasele. «Kõik on teie seltsimehed — armeenlased ja juudid ja austerlased — kõigiga te jagate kurvastust ja rõõmu!»

«Kõigiga, nänn, kõigiga!» hüüdis väikevenelane. «Meie jaoks ei ole rahvusi ega suguharusid, on ainult seltsimehed ja ainult vaenlased. Kõik töölised on meie seltsimehed, kõik rikkad, kõik valitsused on meie vaenlased. Kui vaatad maailma heade silmadega, kui näed, kui palju on meid, töölisi, missugune suur jõud meis peitub, — missugune rõõm siis haarab südant, missugune suur pidupäev on rinnas! Ja niisamuti, nänn, tunneb prantslane ja sakslane, kui ta elu vaatab, ja niisamuti rõõmustab itaallane. Meie kõik oleme ühe ema lapsed — meie emaks on kõigi maade töörahva vendluse võitmatu mõte. See soojendab meid, see on päike õigluse taevas, ja see taevas on töölise südames, ja kes ta ka ei oleks, kuidas ta ennast ka ei nimetaks, sotsialist on meie vaimusugulane alati, nüüd ja igavesest ajast igavesti!»

See lapselik, kuid kindel usk lõi neis ikka sagedamini lõkkele, kerkis aina kõrgemale ja kasvas oma võimsas

jõus. Ja kui ema seda jõudu nägi, tundis ta tahtmatult, et maailmas on tõepoolest midagi suurt ja heledat sündinud nagu päike taevas, mida ta nägi.

Sageli lauldi laule. Valjusti ja rõõmsalt lauldi lihtsaid, kõigile tuttavaid laule, aga mõnikord lauldi ka uusi, mis olid kuidagi eriliselt kõlavad, kuid kurvad ja ebahariliku viisiga. Neid lauldi vaiksema häälega ja tõsiselt nagu kirikulaule. Lauljate näod kahvatasid, lõid õhetama ja kõlavates sõnades võis aimata suurt jõudu.

Eriti üks uus laul tegi naise rahutuks ja ärevaks. Selles laulus ei olnud kuulda ülekohtu all kannatava, üksipäini masendavate kõhkluste pimedatel radadel eksleva hinge kurbi mõtisklusi, puudusest rõhutud, hirmust ahistatud, ilmetu ja oma näota hinge oigeid. Ei kõlanud selles ähmaselt priiust januneva jõu igatsevaid ohkeid ega väljakutsuvaid, trotslikult uljaid hüüdeid, mis on ühtviisi valmis purustama nii head kui ka kurja. Selles ei olnud pimedat kättemaksuiha ega solvumist, mis on võimeline kõike hävitama, kuid on võimetu midagi looma, — selles laulus ei olnud midagi, mis oleks pärinenud vanast orjade maailmast.

Laulu järsud sõnad ja karm viis ei meeldinud emale, kuid sõnade ja viisi taga oli midagi rohkemat, selle jõud summutas helid ja sõnad ning äratas hinges mingi aimuse, mida mõte ei suutnud hõlmata. Seda seletamatut nägi ema noorte nägudel ja silmis, tajus seda olevat nende rinnus, ja alistudes jõule, mis ei mahtunud sõnadesse ega helidesse, kuulas ta seda laulu eriti tähelepanelikult, sügavama ärevusega kui kõiki muid laule.

Seda laulu lauldi vaiksemalt kui teisi, aga ta kõlas kõige võimsamalt ja haaras inimesed endasse nagu märtsipäeva, läheneva kevade esimese päeva õhk.

«Meil oleks aeg seda laulu tänaval laulda!» ütles Vessovštšikov mornilt.

Kui ta isa oli jälle midagi varastanud ja vangi pandi, teatas Nikolai seltsimeestele rahulikult:

«Nüüd võib minu pool kokku tulla . . .»

Peaaegu igal õhtul pärast tööd istus Paveli juures mõni seltsimees, nad lugesid, kirjutasid midagi raamatutest välja ning olid sellega nii ametis, et ei leidnud aega pesemisekski. Söödi ja joodi teed, raamat käes, ja ikka arusaamatumaks muutusid nende kõnelused emale.

«Meile oleks ajalehte vaja!» ütles Pavel tihti.

Elu muutus tõtlikuks ja palavikuliseks, inimesed ruttasid üha kiiremini ühe raamatu juurest teise juurde nagu mesilased lillelt lillele.

«Meist on rääkima hakatud!» ütles ükskord Vessovštšikov. «Varsti kukume sisse . . .»

«Selleks põldpüü ongi, et püünisesse sattuda!» vastas väikevenelane.

Väikevenelane meeldis emale järjest rohkem. Kui ta kutsus ema «nänniks», tundus see sõna otse pehme lapsekäega ta põski silitavat. Pühapäeviti, kui Pavelil aega ei olnud, lõhkus ta puid, tuli ükskord, laud õlal, võttis kirve, pani pehkinud trepiastme asemele kiiresti ja osavalt uue, teinekord parandas niisama tähelepandamatult viltuvajunud tara. Töö juures ta vilistas ja vile oli kaunis ja kurb.

Ükskord ütles ema pojale:

«Võtame õige väikevenelase enda juurde kostiliseks! Teil mõlemal oleks parem — pole vaja teineteise poole joosta.»

«Misjaoks, eks sul tule siis tööd ja vaeva rohkem,» küsis Pavel õlgu kehitades.

«Kuule nüüd! Kogu elu olen vaeva näinud, ei tea misjaoks, — hea inimese pärast võib küll vaeva näha!»

«Tehke kuidas tahate!» vastas poeg. «Kui ta meile kolib, on mul hea meel . . .»

Ja väikevenelane koliski nende juurde.

VIII

Väike maja alevi servas äratas inimeste tähelepanu; selle seinu kompisid juba kümned kahtlustavad pilgud. Maja kohal lehvisid ärevalt kuulujuttude kirevad tiivad, inimesed püüdsid üles ehmatada, päevavalgele tuua seda, mis oli nõlvakul seisva maja seinte vahele varju pugenud. Öösiti piiluti akendest sisse, vahel koputas keegi aknaruudule ja jooksis pelgurlikult kibekiiresti minema.

Ükskord pidas Vlassova tänaval kinni kõrtsmik Beguntsov, väärika välimusega vanamees, kes alati kandis paksu lillat plüüšvesti ja musta siidrätikut punase lõdva kaela ümber. Teraval ja läikival ninal olid tal kilpkonnaluust raamidega prillid ja sellepärast hüüti teda Kontsilmaks.

Vlassova kinni pidanud, puistas ta naise ühe hingetõmbega, vastuseid ootamata üle praksuva, kuiva sõnavalinguga:

«Pelageja Nilovna, kuidas käsi käib? Kuidas pojal läheb? Kas te naist pole talle veel võtnud, mis? Noormees on abielu jaoks küpses eas. Pojale tuleb aegsasti naine võtta, vanematel on siis rahulikum. Perekonnas on inimese hing ja ihu paremini hoitud, perekonnas on ta nagu seen äädikas! Mina teie asemel võtaksin talle naise. Meie aeg nõuab kõva

valvet inimese olemise järele, inimesed kipuvad oma peaga elama. Mõtted on käärima läinud ja teod on laiduväärt. Issanda kirikust käivad noored mööda, avalikke kohti võõrastavad, tulevad salaja nurga taga kokku, ajavad sosinal juttu. Mispärast sosinal, lubage küsida? Mispärast nad inimeste eest kõrvale hoiavad? Mida inimene ei julge inimeste kuuldes öelda, näituseks trahteris, mis see on? Saladus! Saladuse ja sakramendi koht on meie pühas apostlikus kirikus. Kõik muud salasepitsused, mida nurga taga tehakse, on eksiteele viidud mõistuse vili. Head tervist!»

Maneerlikult kõverdatud käega võttis ta mütsi peast, viibutas seda õhus ja läks edasi, jättes ema nõutuna seisma.

Vlassovite naaber Marja Korsunova, sepa lesk, kes vabriku väravas söögikraamiga kauples, kohtas ema turul ja ütles samuti.:

«Hoia pojal silm peal, Pelageja!»

«Mis siis lahti on?» küsis ema.

«Jutud käivad!» ütles Marja salapäraselt. «Pahad jutud, kallikene! Räägitakse, et su poeg tegevat miskit vanausuliste artelli. Nagu lahkusuliste seltsi. Hakkavad üksteist plitsutama nagu vanausulised . . .»

«Mis hullu juttu sa ajad, Marja!»

«Kes kõneleb, see külvab, kes kuuleb, see lõikab!» vastas kaubitseja.

Ema rääkis pojale kõik need jutud ära, poeg kehitas vaikides õlgu, aga väikevenelane naeris oma sügavat pehmet naeru.

«Tütarlapsed on ka teie peale väga pahased!» ütles ema. «Kõik tüdrukud oleksid niisuguse peigmehe pärast kadedad, te olete head töömehed, ei joo, aga tütarlapsi üldse ei vaata! Räägitakse, teie juures käivat linnast kõlvatute elukommetega preilid. . .»

«Noh, teadagi!» hüüdis Pavel põlastavalt nägu krimpsutades.

«Soos on kõigel mädahais juures!» ütles väikevenelane ohates. «Teie, nänn, võiksite neile lollikestele seletada, mida abielu endast kujutab, et nad ei ruttaks oma kaela murdma . . .»

«Ah kullake!» ütles ema. «Nad ju näevad ja saavad aru, mis viletsus see on, aga kuhu sa mujale ikka lähed!»

«Halvasti saavad aru, muidu leiaksid tee!» tähendas Pavel.

Ema vaatas ta karmi nägu.

«Õpetage siis neid! Võiksite mõne arukama enda juurde kutsuda . . .»

«See ei sobi!» vastas poeg kuivalt.

«Aga kui prooviks?» küsis väikevenelane.

Pavel vaikis hetke ja vastas:

«Hakkavad kahekaupa jalutamas käima, siis mõned abielluvad, ja ongi läbi!»

Ema jäi mõttesse. Paveli mungakarmus viis ema segadusse. Ta nägi, et poja nõuandeid võtavad kuulda ka need seltsimehed, kes on Pavelist vanemad — nagu väikevenelane —, aga emale tundus, et kõik kardavad Pavelit ja keegi ei armasta teda selle kuivuse pärast.

Ühel õhtul, kui ema magama heitis ning poeg ja väikevenelane veel lugesid, kuulis ta läbi õhukese vaheseina nende vaikset kõnelust.

«Nataša meeldib mulle, kas tead!» hüüatas väikevenelane korraga tasa.

«Tean!» vastas Pavel viivitades.

Oli kuulda, kuidas väikevenelane pikkamisi püsti tõusis ja kõndima hakkas. Põrandal patsusid ta paljad jalad. Kostis vaikne kaeblik vile. Siis kõlas jälle ta hääl:

«Kas tema märkab seda?»

Pavel vaikis.

«Mida sa arvad?» küsis väikevenelane häält madaldades.

«Märkab!» vastas Pavel. «Sellepärast ta lõpetaski oma töö meil . . .»

Väikevenelane läks raskelt liibates üle põranda, jälle võbeles toas ta vaikne vile. Siis küsis ta:

«Aga kui ma talle ütlen . . .»

«Mida?»

«Noh, et ma . . .» alustas väikevenelane tasa.

«Miks?» katkestas teda Pavel.

Ema kuulis, et väikevenelane jäi seisma, ja taipas, et ta muigab.

«Tead, mina arvan, et kui sa tütarlast armastad, siis pead sa talle seda ka ütlema, muidu pole sellel mingit mõtet!»

Pavel lõi raamatu pauguga kinni. Oli kuulda, kuidas ta küsis:

«Ja mis mõtet sa sellest siis ootad?»

Mõlemad vaikisid tükk aega.

«Noh?» küsis väikevenelane.

«Andrei, tuleb endale selgeks teha, mida sa tahad,» hakkas Pavel pikkamisi rääkima. «Ütleme, et ta armastab sind — mina seda ei arva, aga oletame nii! Ja te abiellute. Huvitav abielu: haritud naine ja tööline! Sünnivad lapsed, töötada tuleb sul üksi . . . ja palju. Te hakkate elama ainult

leivatükk, laste, korteri nimel; meie töö jaoks teil enam jõudu ei jätku. Kummalgi ei jätku!»

Toas jäi vaikseks. Siis jätkas Pavel nagu pehmemalt:

«Löö parem sellele käega, Andrei. Ja ära sega teda . . .»

Vaikus. Selgesti tiksus seinakell ja loendas rütmiliselt sekundeid.

Väikevenelane ütles:

«Pool südant armastab, pool vihkab, mis süda see niisugune on, ah?»

Raamatulehed krabisesid, küllap Pavel hakkas vist uuesti lugema. Ema lamas, silmad kinni, kartes ennast liigutada. Tal oli väikevenelasest pisarateni kahju, aga veel rohkem oli kahju pojast. Ta mõtles temast:

«Oh sa mu kullakene . . .»

Äkki küsis väikevenelane:

«Nii et parem vait olla?»

«See on ausam,» ütles Pavel tasa.

«Seda teed mööda lähemegi!» ütles väikevenelane. Ja lisas mõne hetke pärast nukralt ning vaikselt: «Raskeks läheb sul, Paša, kui sa nii mõtled . . .»

«Mul ongi juba raske . . .»

Majaseina taga krabistas tuul. Seinakell loendas kuuldavalt mööduvat aega.

«Selle asja üle ei naerda!» ütles väikevenelane pikkamisi.

Ema pööras näo patja ja puhkes hääletult nutma.

Hommikul näis Andrei emale kasvultki lühemana ja veelgi armsamana. Aga poeg oli nagu ikka kõhn, sirge ja sõnakehv. Varem oli ema väikevenelast Andrei Onissimovitšiks hüüdnud, aga täna ütles talle, ise seda märkamata:

«Andrjuša, teie saapad tahaksid parandada, te külmetate jalad ära!»

«Saan palka, ostan uued!» vastas väikevenelane, hakkas naerma, pani oma pika käe äkitselt ema õlale ja küsis: «Aga võib-olla teie oletegi mu lihane ema? Ainult te ei taha seda inimeste ees tunnistada, sest ma olen hirmus inetu, eks ju?»

Ema patsutas vaikides ta kätt. Ta oleks tahtnud talle hulga helli sõnu öelda, aga ta süda tõmbus kaastundest kokku ja sõnad ei tulnud suust.

IX

Alevis räägiti sotsialistidest, kes pilluvad igale poole sinise tindiga kirjutatud lendlehti. Neis lendlehtedes kirjutati vihaselt vabrikuasjadest, tööliste streikidest Peterburis ja Lõuna-Venemaal, kutsuti töölisi ühinema ja oma huvide eest võitlema.

Vanemad mehed, kellel oli vabrikus hea teenistus, vandusid:

«Mässajad! Niisuguste asjade pärast tuleks vastu vahtimist anda!»

Nad viisid lendlehed kontorisse. Noored aga lugesid lendlehti õhinal:

«Õigus!»

Enamik, tööst kurnatud ja kõige vastu ükskõikne, ütles loiult:

«Sellest ei tule midagi — kuidas see võimalik oleks?»

Ent lendlehed hoidsid inimesi põnevil, ja kui neid nädal otsa ei olnud, rääkisid inimesed juba omavahel:

«Jätsid vist trükkimise järele...»

Aga esmaspäeval ilmusid lendlehed uuesti ja töölised hakkasid jälle vaikselt sumisema.

Trahteris ja vabrikus nähti uusi, täiesti tundmatuid mehi. Need küsitlesid, uurisid, nuhkisid ja torkasid kohe kõigile silma — ühed kahtlustäratava ettevaatlikkuse, teised ülearuse pealetükkivuse tõttu.

Ema sai aru, et see kära on tema poja tööst tõusnud. Ta nägi, kuidas need mehed pojale järjest lähemale jõudsid. Ta kartis Paveli käekäigu pärast ning oli samal ajal uhke tema üle.

Ühel õhtul koputas aknale Marja Korsunova, ja kui ema akna lahti tegi, ütles valju sosinaga:

«Hoia ennast, Pelageja, poiste laul on lauldud! Täna öösel tuleb läbiotsimine teie pool, Mazini ja Vessovštsikovi pool...»

Marja paksud huuled matsusid kiiresti, lihav nina nohises, silmad pilkusid ja hüplesid ühest nurgast teise, jälgisid kedagi tänaval.

«Aga mina ei tea midagi, ei ole sulle midagi rääkinud ega ole sind täna näinudki — kuuled?»

Ta kadus.

Ema sulges akna ja vajus pikkamisi toolile. Ent poega ähvardav hädaoht ajas ta varsti jalule, ta pani ruttu riidesse, sidus millegipärast salli kõvasti pähe ja jooksis Fedja Mazini juurde, kes oli haige ja tööl ei käinud. Kui

ta Fedja juurde jõudis, istus see akna all, luges raamatut ja liigutas vasaku käega paremat, põial õieli. Uudist kuuldes kargas ta kiiresti üles, ta nägu läks kahvatuks.

«Säh sulle...» pomises ta.

«Mis me nüüd tegema peame?» küsis Vlassova ja pühkis väriseva käega näolt higi.

«Oodake, ärge kartke!» vastas Fedja ja silitas terve käega oma käharaid juukseid.

«Teie ise ju ka kardate!» hüüdis Vlassova.

«Mina?» Fedja läks näost punaseks, naeratas kohmetult ja ütles: «Kurat võtaks, kardan jah... Pavelile peab teatama. Saadan kohe kellegi tema juurde! Teie minge koju — katki pole midagi! Peksma nad ju ei hakka!»

Koju jõudnud, korjas ema kõik raamatud kokku, surus need vastu rinda, kõndis kaua mööda tuba, vaatas ahju, ahju alla, isegi veetõrde. Talle tundus, et Pavel jätab kohe töö pooleli ja tuleb koju, aga Pavel ei tulnud. Lõpuks istus ta väsinult köögis pingile, pani raamatud enese alla ja istuski nii, julgemata tõusta, senikaua kui Pavel ja väikevenelane vabrikust saabusid.

«Kas te teate?» hüüdis ta üles tõusmata.

«Teame!» ütles Pavel naeratades. «Kardad?»

«Kardan, hirmsasti kardan!...»

«Pole mõtet karta!» ütles väikevenelane. «Sellest pole midagi kasu.»

«Isegi teemasinat pole üles pannud!» lausus Pavel.

Ema tõusis, näitas raamatuid ja seletas andekspaluvalt:

«Ma istusin ju nende peal...»

Poeg ja väikevenelane hakkasid naerma, see julgustas teda. Pavel võttis mõned raamatud ja läks õue neid ära peitma, väikevenelane aga pani samovari üles ja ütles:

«Hirmsat pole siin midagi, nänn, ainult häbi on inimeste pärast, et nad nii tühiste asjadega tegelevad. Tulevad täiskasvanud mehed, mõõgad puusal, kannused saabaste küljes, ja tuhnivad kõik kohad läbi. Vahivad voodi alla ja ahju alla, ja kui kelder on olemas, poevad keldrisse, ronivad pööningule. Seal läheb neil silmnägu ämblikuvõrke täis, nii et nad puristavad. Neil on ebameeldiv ja piinlik, sellepärast nad teevad näo, nagu oleksid nad väga tigedad ja vihased meie peale. Vastik töö, nad saavad ju ise ka sellest aru! Ükskord nad tuustisid minu pool, lõpuks hakkas neil häbi ja nad läksid lihtsalt minema; aga teine kord viisid mu kaasa. Panid vangi, istusin ligi neli kuud. Istud ja istud, viimaks kutsutakse kohtusaksa ette, viiakse soldatite vahel mööda tänavat, päritakse midagi. Kohtusaksad on üsna

rumal rahvas, räägivad igasugu rumalust kokku, räägivad ja käsivad su jälle soldatite vahel vangimajja viia. Nii nad jooksutavad sind edasi ja tagasi — eks pea nemadki oma palga tasa teenima! Lõpuks lastakse sind vabaks — ja ongi kõik!»

«Mismoodi te alati räägite, Andrjuša!» hüüdis ema.

Väikevenelane põlvitas teemasina kõrval ja puhus hoolega torusse, tõstis nüüd oma pingutusest punase näo, kohendas mõlema käega vurrusid ja küsis:

«Mismoodi ma räägin?»

«Nagu poleks keegi teile eluilmaski liiga teinud...»

Väikevenelane tõusis püsti, raputas pead ja ütles naeratades:

«Kas on maa peal ühtki hinge, kellele ei oleks liiga tehtud? Mulle on nii palju liiga tehtud, et ma olen juba väsinud solvumast. Mis parata, kui inimesed teisiti ei oska! Solvumine segab töötegemist, selle peale mõtlemine pole muud kui tühi ajaraiskamine. Elu on kord niisugune! Varem ma vihastasin mõnikord inimeste peale, aga siis mõtlesin, et ei tasu. Igaüks kardab, et naaber talle virutab, nojah, ja katsub siis ise enne teisele äiata. Elu on kord niisugune, nänn!»

Väikevenelase jutt voolas rahulikult ja lükkas läbiotsimise hirmust tekkinud ärevuse kuskile kõrvale, mehe pungis silmad naeratasid heledalt, ja kuigi ta oli nurgeline ja vimmas, oli ta hästi paindlik.

Ema ohkas ja soovis talle soojalt:

«Et jumal teile õnne annaks, Andrjuša!»

Väikevenelane astus suurte sammudega teemasina juurde, kükitas uuesti selle ette ja pomises tasa:

«Kui õnne antakse, ära ei ütle, aga paluma ka ei hakka!»

Pavel tuli õuest, ütles kindla häälega:

«Ei nüüd leita!» ja hakkas käsi pesema.

Siis kuivatas tugevasti ja hoolikalt käsi ning ütles:

«Kui sa, ema, oma hirmu välja näitad, siis nad arvavad: selles majas on midagi, et ta nii väga väriseb. Sa ju saad aru: halba me ei kavatse, õigus on meie pool ja me tahame kogu elu selle heaks tööd teha — see ongi kogu meie süü! Mida sa siis kardad?»

«Paša, ma võtan enese kokku,» lubas ema. Ja kohe selle järel pahvatas ta kurvalt: «Tuleksid nad juba rutem!»

Aga nad ei tulnudki sellel ööl ja hommikul ennetas ema võimalikud naljaheitmised oma hirmu üle ning tegi esimesena enda üle nalja:

«Hirmul on suured silmad!»

X

Nad tulid peaaegu kuu aega pärast ärevat ööd. Paveli pool istus Nikolai Vessovštšikov ja koos Andreiga rääkisid nad kolmekesi oma ajalehest. Kell oli palju, südaöö varsti käes. Ema oli juba voodis ja kuulis läbi poolune vaikseid arupidavaid hääli. Andrei läks ettevaatlikult köögist läbi, pani ukse tasakesi enda järel kinni. Kojas kolises plekkämber. Ja korraga lükati uks pärani lahti — väikevenelane astus kööki ja sosistas valjusti:

«Kannused kõlisevad!»

Ema kargas voodist, haaras värisevate kätega riideid, kuid toast tuli Pavel ja ütles rahulikult:

«Jääge voodisse — te olete haiglane!»

Kojast kuuldus vargset sahinat. Pavel läks ukse juurde, tõukas seda käega ja küsis:

«Kes seal on?»

Ukses poetus kummaliselt kähku sisse pikk hall kogu, tema järel teine, kaks sandarmit surusid Paveli tahapoole, jäid kahele poole tema kõrvale seisma, kõrge pilkav hääl ütles:

«Ei olegi need, keda te ootasite, mis?»

Seda ütles pikk, sihvakas, hõredate mustade vuntsidega ohvitser. Ema voodi ette astus alevi politseinik Fedjakin, tõstis ühe käe mütsi juurde, osutas teisega emale näkku ja ütles kohutavalt silmi pungitades:

«See on tema ema, teie kõrgeausus!» Ja lisas käega Paveli poole viidates: «Ja see on tema ise!»

«Pavel Vlassov?» küsis ohvitser silmi kissitades, ja kui Pavel vaikides pead noogutas, kuulutas ta vuntsi keerutades: «Ma pean sinu juures läbiotsimise toime panema. Vanaeit, maast lahti! Kes seal on?» küsis ta toa poole vaadates ja astus hoogsalt ukse poole.

«Teie nimed?» kostis ta hääl.

Kojast tulid kaks manukat — vana valaja Tverjakov ja tema üüriline kütja Rõbin, tugev must mees. Too kõmistas valjusti:

«Tere, Nilovna!»

Ema pani end riidesse ja pomises tasakesi, et end julgustada:

«No mis see nüüd olgu! Tulevad öösel — inimesed juba magavad, aga nemad tulevad!...»

Toas oli kitsas ja millegipärast tundus tugevat saapaviksi lõhna. Kaks sandarmit ja alevi politseipristav Rõškin kõndisid kõvasti kolistades ringi, võtsid riiulilt raamatuid

ja ladusid need ohvitseri ette lauale. Teised kaks koputasid rusikatega vastu seinu, vaatasid toolide alla, üks ronis kohmakalt ahju peale. Väikevenelane ja Vessovštšikov seisid külg külje kõrval toanurgas. Nikolai rõugearmiline nägu oli punaselaiguline, väikesed hallid silmad jälgisid kogu aeg ohvitseri. Väikevenelane keerutas vurrusid, ja kui ema tuppa tuli, noogutas talle sõbralikult ning muigas.

Ema püüdis oma hirmu alla suruda, ta ei liikunud külg ees nagu tavaliselt, vaid otse, rind ees, — see tegi teda naljakalt ja kõrgilt tähtsaks. Ta astus julge sammuga, aga ta kulmud värisesid . . .

Ohvitser haaras kiiresti oma peenikeste valgete sõrmedega raamatuid, lehitses neid, raputas ja heitis osava randmeliigutusega kõrvale. Mõnikord kukkus raamat pehmelt põrandale. Kõik vaikisid, oli kuulda higiste sandarmite rasket nohinat, kannuste kõlinat, vahel kostis vaikne küsimus:

«Siit vaatasid?»

Ema jäi seina äärde Paveli kõrvale seisma, pani käed rinnale vaheliti, nagu oli teinud poegki, ja vaatas samuti ohvitserile otsa. Tal vabisesid põlved ja silmade ees hõljus kuiv udu.

Äkki kõlas vaikuses Nikolai kõrvulõikav hääl:

«Miks te raamatuid põrandale loobite?»

Ema võpatas. Tverjakov vangutas pead, nagu oleks ta võmmu kuklasse saanud, Rõbin köhatas ja vaatas tähelepanelikult Nikolaile otsa.

Ohvitser kissitas silmi ja puuris hetkeks pilgu rõugearmilisse liikumatusse näkku. Ta sõrmed hakkasid veel kiiremini raamatuid lappama. Vahel ajas ta oma suured hallid silmad nii laiali, nagu oleks tal talumatult valus ja ta tahaks selle valu pärast jõuetust vihast valjusti kisendada.

«Soldat!» ütles Vessovštšikov jälle. «Tõsta raamatud üles . . .»

Kõik sandarmid vaatasid tema poole, siis pöörasid pilgu ohvitserile. See tõstis uuesti pea, heitis kogukale Nikolaile uuriva pilgu ja venitas läbi nina:

«N-noh . . . tõstke üles . . .»

Üks sandarm kummardus ja hakkas lagunenud raamatuid põrandalt üles korjama, ise kõõrdi Vessovštšikovi poole vahtides . . .

«Kui Nikolai ometi vakka oleks!» sosistas ema tasa Pavelile.

Poeg kehitas õlgu. Väikevenelane langetas pea.

«Kes siin piiblit loeb?»

«Mina!» vastas Pavel.

«Ja kelle omad need raamatud kõik on?»

«Minu omad!» vastas Pavel.

«Ah et nii!» ütles ohvitser ja nõjatus toolileenile. Naksutas peenikesi sõrmi, sirutas laua all jalgu, silus vuntse ja küsis Nikolailt:

«Sina oled Andrei Nahhodka?»

«Olen!» vastas Nikolai ettepoole astudes. Väikevenelane sirutas käe välja, võttis tal õlast kinni ja tõmbas tagasi.

«Ta eksis! Mina olen Andrei! . . .»

Ohvitser tõstis käe, ähvardas Vessovštšikovi väikese sõrmega ja ütles:

«Vaata sa mul!»

Ta hakkas oma pabereid lehitsema.

Aknast vaatas osavõtmatute silmadega sisse hele kuuvalge öö. Keegi kõndis aeglasel sammul akna taga, lumi rudises.

«Sina, Nahhodka, oled poliitiliste süütegude pärast juba eeluurimise all olnud?» küsis ohvitser.

«Rostovis olin, Saraatovis ka olin . . . Aga seal ütlesid sandarmid mulle «teie» . . .»

Ohvitser pilgutas paremat silma, hõõrus seda ja ütles väikeste hammaste välkudes:

«Kas te ei tea, Nahhodka, just nimelt teie: kes on need lurjused, kes pilluvad vabrikus laiali kuritegelikke üleskutseid, mis?»

Väikevenelane õõtsutas end jalgadel, muigas laia suuga ja tahtis midagi öelda, aga jälle kõlas ootamatult Nikolai hääl:

«Meie näeme lurjuseid esimest korda . . .»

Saabus vaikus, kõik tardusid hetkeks paigale.

Arm ema näol läks valgeks ja parem kulm kerkis üles. Rõbini must habe hakkas imelikult värisema; ta lõi silmad maha ja hakkas sõrmedega pikkamisi habet sugema.

«Viige see lojus välja!» ütles ohvitser.

Kaks sandarmit võtsid Nikolail käe alt kinni ja tirisid ta toorelt kööki. Seal jäi ta seisma, toetas jalad kõvasti vastu põrandat ja hüüdis:

«Oodake . . . ma panen riidesse!»

Õuest ilmus pristav ja ütles:

«Midagi ei ole, kõik kohad otsisime läbi!»

«Noh, mõistagi!» hüüatas ohvitser muiates. «See siin on vilunud inimene . . .»

Ema kuulas ta nõrka, värisevat ja murduvat häält,

vaatas hirmuga ta kollasesse näkku ja tajus selles inimeses halastamatut vaenlast, kelle süda on täis härralikku inimpõlgust. Ema oli niisuguseid inimesi vähe näinud ja oli peaaegu unustanud, et neid on olemas.

«Näed, keda nad otsisid!» mõtles ta.

«Härra Andrei Onissimov Nahhodka, sündinud väljaspool abielu, te olete vahistatud!»

«Miks?» küsis väikevenelane rahulikult.

«Seda ütlen ma teile pärast!» vastas ohvitser tigeda viisakusega. Ja küsis Vlassova poole pöördudes: «Oled sa kirjaoskaja?»

«Ei ole!» vastas Pavel.

«Ega ma sinult ei küsinud,» ütles ohvitser kurjalt ja päris uuesti: «Vanaeit, vasta!»

Ema tundis, kuidas viha ja põlgus selle inimese vastu temast võimust võtsid, ajas end äkki, üle keha värisedes sirgu nagu külma vette hüpates, ta arm läks tumepunaseks ja kulm vajus alla.

«Ärge karjuge!» ütles ta ja sirutas käe ohvitseri poole. «Te olete alles noor inimene, teie pole viletsust maitsta saanud . . .»

«Ära ärritu, ema!» peatas teda Pavel.

«Oota, Pavel!» hüüdis ema ja läks kiiresti laua juurde. «Mispärast te inimesi kinni viite?»

«See pole teie asi, olge vait!» käratas ohvitser tõustes. «Sisse tuua vahistatud Vessovštšikov!»

Ta tõstis mingi paberi silmade ligi ja hakkas seda ette lugema.

Nikolai toodi sisse.

«Müts maha!» hüüdis ohvitser lugemist katkestades.

Rõbin läks Vlassova juurde, müksas teda õlaga ja ütles tasakesi:

«Ära mine ägedaks, ema . . .»

«Kuidas ma mütsi maha võtan, kui mu käsi kinni hoitakse?» küsis Nikolai protokolli lugemise vahele.

Ohvitser viskas paberi lauale.

«Kirjutage alla!»

Ema vaatas, kuidas protokollile alla kirjutati, ta ägedus vaibus, julgus kadus, silmadesse kerkisid solvumise- ja jõuetusepisarad. Neid pisaraid oli ta nutnud kakskümmend abieluaastat, viimastel aastatel aga oli peaaegu unustanud nende kibeda maitse; ohvitser vaatas talle otsa ja ütles põlastavat grimassi tehes:

«Liiga vara ulute, proua! Vaadake, et teil pärastpoole pisaratest puudus ei tule!»

Emale tuli uuesti tigedus peale ja ta ütles:

«Emal jätkub igal ajal pisaraid, igal ajal! Kui teil on ema, siis tema teab seda, jah!»

Ohvitser pani kähku paberid uude läikiva lukuga portfelli.

«Marss!» kamandas ta.

«Nägemiseni, Andrei, nägemiseni, Nikolai!» ütles Pavel soojalt ja vaikselt ning pigistas seltsimeeste kätt.

«Just nimelt — nägemiseni!» kordas ohvitser muiates.

Vessovštšikov nohises valjusti. Ta jäme kael oli verd täis valgunud, silmades välkus karm viha. Valgevenelase naerul nägu säras, ta noogutas ja ütles emale midagi, ema tegi talle ristimärgi järele ja ütles:

«Jumal näeb õiglasi! . . .»

Lõpuks vajus hallides sinelites summ kotta ja kadus kannuste kõlinal. Viimasena lahkus Rõbin, heitis Pavelile tumedatest silmadest tähelepaneliku pilgu ja ütles mõtlikult:

«N-noh, hüvasti!»

Ning läks habemesse kõhatades pikkamisi välja.

Käed seljal, kõndis Pavel aeglaselt toas edasi-tagasi, astus üle põrandal vedelevate raamatute ja pesu ning ütles tusaselt:

«Näed nüüd, kuidas seda tehakse . . .»

Ema vaatas nõutult segipööratud tuba ja sosistas kurvalt:

«Mispärast Nikolai talle nii jämedalt ütles? . . .»

«Ehmatas vist ära,» ütles Pavel tasa.

«Tulid, võtsid kinni, viisid minema,» pomises ema käsi lahutades.

Poeg oli koju jäänud, ema süda hakkas rahulikumalt tuksuma, aga mõte püsis liikumatult juhtunu juures ega suutnud seda haarata.

«Ise näost kollane, irvitab ja ähvardab . . .»

«Hea küll, ema!» ütles Pavel järsku otsustavalt. «Koristame nüüd kõik ära . . .»

Pavel ütles talle «ema» niimoodi, nagu ta ütles ainult siis, kui ta end emale lähedasena tundis. Ema nihkus pojale ligemale, vaatas talle otsa ja küsis tasakesi:

«Sulle tehti liiga?»

«Jah!» vastas Pavel. «Raske on niimoodi! Parem on juba kaasa minna . . .»

Emale näis, et pojal on pisarad silmis, ähmaselt aimas ta poja valu, tahtis teda lohutada ning ütles ohates:

«Oota, küll viiakse sindki! . . .»

«Viiaksegi!» vastas poeg.

Ema jäi vait ja ütles siis nukralt:

«Küll sa oled karm, Paša! Kui sa mind vahel harvagi tröostiksid! Mina ütlesin nii koledasti, ja sinu jutt on veel koledam!»

Poeg vaatas talle otsa, läks tema juurde ja ütles tasa:

«Ma ei oska, ema! Sul tuleb sellega harjuda.»

Ema ohkas, vaikis pisut ja ütles siis hirmuvärinat alla surudes:

«Võib-olla nad piinavad inimesi? Rebivad ihu, murravad luid-liikmeid? Kui ma selle peale mõtlen, kulla Paša, hakkab mul õudne! . . .»

«Nad piinavad hinge . . . See on palju valusam, kui hinge rebitakse mustade kätega . . .»

XI

Järgmisel päeval sai teatavaks, et arreteeritud on Bukin, Samoilov, Somov ja veel viis inimest. Õhtul jooksis Paveli juurde Fedja Mazin — ka tema pool oli olnud läbiotsimine, ta oli selle üle uhke ja tundis ennast kangelasena.

«Kartsid sa ka, Fedja?» küsis ema.

Fedja kahvatas, ta nägu läks teravaks, sõõrmed värahtasid.

«Ma kartsin, et ohvitser lööb mind! Paks mees musta habemega, sõrmed karvased, mustad prillid ees, otsekui silmitu. Karjus ja põrutas jalga vastu maad! Ütles, et saadab mu vanglasse mädanema! Mind ei ole kunagi pekstud, isa ega ema pole löönud, ma olen ainuke laps, nad hoidsid mind.»

Ta sulges hetkeks silmad, pigistas huuled kokku, tõmbas mõlema käega kiiresti juustest läbi, vaatas Pavelile punetavate silmadega otsa ja ütles:

«Kui keegi mind kunagi puudutab, siis olen ma nagu nuga, mis lööb seda inimest — kas või hammastega lähen kallale — parem tehku juba kohe ots peale!»

«Sa oled nii peenike ja kõhnuke!» hüüdis ema. «Kuidas sa kakelda jõuad?»

«Küll ma jõuan!» vastas Fedja tasa.

Kui ta ära läks, ütles ema Pavelile:

«See murdub kõige enne! . . .»

Pavel oli vait.

Mõne minuti pärast paotus pikkamisi köögiuks ja sisse astus Rõbin.

«Tere!» ütles ta naeratades. «Näe, jälle mina. Eile toodi, täna tulin ise!» Ta raputas tugevasti Paveli kätt, võttis emal õlgade ümbert kinni ja küsis:

«Teed pakud?»

Pavel vaatas vaikides ta tõmmut ja laia nägu, tihedat musta habet ja tumedaid silmi. Rahulikus pilgus helkis midagi tähendusrikast.

Ema läks kööki teemasinat üles panema. Rõbin istus, silitas habet, pani küünarnukid lauale ja heitis Pavelile tumeda pilgu.

«Sedasi!» ütles ta, nagu jätkaks poolelijäänud vestlust. «Mul on vaja sinuga üks jutt selgeks rääkida. Ma olen sul kaua silma peal hoidnud. Elame peaaegu kõrvuti; näen, et sinu juures käib palju rahvast, aga joomist ega sigadusi ei ole. Seda esiteks. Kui inimesed ei tee sigadusi, siis pannakse neid kohe tähele — mis asi see on? Sedasi. Ma olen ise inimestel pinnuks silmas, et teistest eemale hoian.»

Ta kõne voolas aeglaselt, kuid vabalt, ta silus habet oma parkunud käega ja vaatas teraselt Pavelile silma.

«Sinust on rääkima hakatud. Minu pererahvas kutsub sind ketseriks — kirikus sa ei käi. Mina ka ei käi. Siis tulid need lendlehed. Sina mõtlesid nad välja?»

«Mina!» vastas Pavel.

«Oh sind küll!» hüüdis ema köögist üle ukse tuppa vaadates. «Ega siis sina üksi!»

Pavel muigas, Rõbin samuti.

«Sedasi!» ütles ta.

Ema tõmbas kõvasti õhku läbi nina ja läks pisut solvunult ära, et tema sõnadele tähelepanu ei pööratud.

«Lendlehed on hästi välja mõeldud. Need teevad rahva rahutuks. Üheksateist tükki oli?»

«Jah!» vastas Pavel.

«Nii et ma olen kõiki lugenud! Sedasi. Seal on mõni asi arusaamatu ja ülearune, — noh, kui inimene palju räägib, ütleb ta kümmekond sõna kindlasti ilmaaegu . . .»

Rõbin naeratas — hambad olid tal valged ja tugevad.

«Siis tuli läbiotsimine. See mind kõige rohkem teie poole kallutas. Sina ja väikevenelane ja Nikolai — kõik olite nagu peo peal . . .»

Ta ei leidnud vajalikku sõna, jäi vait, vaatas aknast välja, koputas sõrmedega vastu lauda.

«Teie tahtmine oli nagu peo peal. Et sina, kõrgeausus, tee oma tööd, meie teeme oma. Väikevenelane on ka tubli

mees. Mõnikord olen ma teda kuulanud, kui ta vabrikus kõneleb, ja mõelnud: seda meest ei painuta, sellest saab ainult surm jagu. Sitke vend! Kas sa usud mind, Pavel?»

«Usun!» ütles Pavel pead noogutades.

«Sedasi. Vaata, mina olen neljakümneaastane, sinust poole vanem, kakskümmend korda rohkem näinud. Üle kolme aasta olin soldatiks, kaks naist on olnud, üks suri ära, teise jätsin maha. Kaukaasias olen käinud, duhhobooretsitega koos olnud. Nemad küll eluga toime ei tule, vennas!»

Ema kuulas ahnelt ta kaalukat juttu; oli meeldiv näha, et poja juurde on tulnud vanem mees ja räägib temaga nagu pihil. Aga emale tundus, et Pavel on külalise vastu liiga kuiv, ja et tema suhtumist leevendada, küsis ta Rõbinilt:

«Äkki sa tahad midägi süüa, Mihhailo Ivanovitš?»

«Aitäh, ema! Ma olen õhtust söönud. Sedasi, Pavel, sina siis arvad, et elu käik ei ole õige?»

Pavel tõusis ja hakkas, käed seljal, mööda tuba kõndima.

«Elu läheb õieti!» ütles ta. «Näete, ta tõi teid minu juurde lahtise südamega. Meid, kes me kogu eluaeg tööd teeme, ühendab elu vähehaaval; tuleb aeg, kus kõik on ühendatud! Ülekohtune ja raske on meie elu, aga ta ise avab meie silmad nägema kibedat mõtet, näitab ise inimestele, kuidas elu käiku kiirendada.»

«Õigus!» katkestas teda Rõbin. «Inimest tuleb uuendada! Kui ta kärna läheb, vii ta sauna, pese puhtaks, pane puhtad riided selga — saab terveks! Sedasi! Aga kuidas inimest seestpoolt puhastada? Vohh!»

Pavel hakkas ägedalt ja järsult rääkima ülemustest, vabrikust, sellest, kuidas välismaal töölised oma õigusi kaitsevad. Rõbin lõi vahetevahel sõrmega vastu lauda, nagu paneks punkti. Mitu korda hüüdis ta:

«Sedasi!»

Ja ükskord hakkas naerma ning ütles vaikselt:

«Ah, noor oled alles! Halvasti tunned inimesi!»

Siis jäi Pavel tema ette seisma ja ütles tõsiselt:

«Ärme räägime vanadusest ja noorusest! Vaatame parem, kumma mõtted on õigemad!»

«Tähendab, sinu arust on meid ka jumalaga tüssatud? Sedasi. Mina arvan ka, et meie usk on võlts.»

Nüüd segas ema ennast vahele. Kui poeg rääkis jumalast ja kõigest sellest, mida ema sidus oma usuga jumalasse, mis oli talle kallis ja püha, siis katsus ta alati poja

pilku tabada; ta oleks tahtnud vaikselt poega paluda, et see ei teeks oma teravate, järskude ja uskmatute sõnadega tema südamele haiget. Aga poja uskmatuse taga tajus ema usku, ja see rahustas teda.

«Kus nüüd mina tema mõtteid mõistan!» mõtles ta.

Talle tundus, et Rõbinil, vanemal mehel, on niisama paha ja ebameeldiv Paveli juttu kuulata. Aga kui Rõbin Pavelile rahulikult oma küsimuse oli esitanud, siis ei suutnud ema enam kannatada ja ütles lühidalt, kuid tungivalt:

«Issandat jumalat ärge puudutage! Ise võite olla nagu tahate!» Ta tõmbas hinge ja jätkas veel suurema rõhuga: «Aga minul, vanal inimesel, ei ole minu mures enam ühtegi tuge, kui te Issanda jumala minult ära võtate!»

Ta silmad täitusid pisaratega. Ta pesi nõusid ja tema sõrmed värisesid.

«Sa ei saanud meist aru, ema!» ütles Pavel tasa ja hellalt.

«Anna andeks, ema!» lisas Rõbin bassihäälega ja aeglaselt ning vaatas naeratades Pavelile otsa. «Unustasin, et sa oled liiga vana, et sind tantsima õpetada . . .»

«Mina,» jätkas Pavel, «ei rääkinud sellest heast ja armulisest jumalast, kellesse sina usud, vaid sellest, kellega papid meid ähvardavad nagu malakaga, — jumalast, kelle nimel tahetakse kõiki inimesi üksikute meelevalla alla sundida . . .»

«Sedasi jah!» hüüdis Rõbin ja kopsas sõrmedega vastu lauda. «Nad on meie jumala ka ära vahetanud, kõik, mis neil käes on, lasevad nad käiku meie vastu! Pea meeles, ema, jumal lõi inimese oma näo järgi — see tähendab, ta on inimese sarnane, kui inimene on tema sarnane! Aga meie ei ole jumala, vaid metsloomade sarnased. Kirikus näidatakse meile mingit kolli . . . Jumal on vaja ümber vahetada, ema, puhtaks teha! Valesse ja laimu on ta mähitud, tema pale on ära moonutatud, et meie hingi surmata! . . .»

Ta rääkis vaikselt, kuid iga ta sõna langes ema pähe nagu raske, uimastav hoop. Rõbini suur, otsekui leinav nägu mustas habemeraamis hirmutas ema. Ta silmade tume läige oli talumatu, see äratas südames ängistavat hirmu.

«Ei, ma parem lähen ära!» ütles ema pead raputades. «Ma ei jaksa seda kuulata!»

Ta läks ruttu kööki, teda saatsid Rõbini sõnad:

«Näed, Pavel! Mitte peas ei ole algus, vaid südames! See

on niisugune koht inimese hinges, kus midagi muud ei kasva...»

«Ainult mõistus vabastab inimese!» ütles Pavel kindlalt.

«Mõistus ei anna jõudu!» vastas Rõbin valjusti ja kangekaelselt. «Süda annab jõudu, aga mitte pea, sedasi!»

Ema võttis riidest lahti ja heitis ilma palvetamata voodisse. Tal oli külm ja paha olla. Ka Rõbin, kes oli alguses paistnud nii väärikas ja tark, tekitas temas nüüd vaenu.

«Ketser! Ässitaja!» mõtles ta tema häält kuulates. «Oli tal ka tarvis tulla!»

Aga Rõbin rääkis veendunult ja rahulikult:

«Püha koht ei tohi tühjaks jääda. See on hell koht, kus jumal elab. Kui tema südamest välja langeb, jääb sinna haav — sedasi! Tuleb uus usk välja mõelda, Pavel... tuleb uus jumal luua — inimeste sõber!»

«Oli ju Kristus!» hüüdis Pavel.

«Kristus ei olnud vaimus kindel. Ütles, et lase see karikas minust mööda minna. Keisrit tunnistas. Jumal ei või tunnistada inimese võimu inimese üle — tema ise on võim! Tema ei jaota oma hinge: et see on jumalik ja see inimlik... Aga Kristus leppis kaubitsemisega, lubas abiellu heita. Ja viigipuu needis ülekohtuselt ära — kas see oli omal tahtmisel viljatu? Hing ei ole ka omal tahtmisel viljatu — kas ma ise olen sinna kurjust külvanud? Sedasi!»

Toas kõlasid vahetpidamata kaks häält, põimusid ühte ja heitlesid omavahel nagu pinevas mängus. Pavel kõndis ringi, põrand naksus ta jalgade all. Kui ta rääkis, uppusid kõik hääled tema kõnekõminasse, aga kui Rõbini raske bass rahulikult ja aeglaselt voolas, oli kuulda seinakella tiksumist ja vaikset praksumist palkides, kui pakane oma teravate küünistega majaseinu kompis.

«Ma ütlen sulle, nii nagu mina, katlakütja, sellest aru saan: jumal on tule sarnane. Vohh! Tema elab südames. On öeldud: jumal on sõna, aga sõna on vaim...»

«Mõistus!» ütles Pavel jonnakalt.

«Vohh! Tähendab — jumal on südames ja mõistuses, aga mitte kirikus! Kirik on jumala haud!»

Ema jäi magama ega kuulnud, millal Rõbin ära läks.

Ent Rõbin hakkas sagedasti nende pool käima, ja kui Pavelil oli keegi seltsimees külas, istus Rõbin nurka, vaikis ja lausus ainult harva:

«Sedasi. Vohh!»

Aga ükskord vaatas ta kõiki nurgast tumeda pilguga ja ütles sünge lt:

«Rääkida on vaja sellest, mis on, aga mis tuleb, see on meile teadmata, sedasi! Kui rahvas vabaks saab, näeb ta ise, mismoodi parem on. Talle on juba küllaga igasuguseid asju pähe taotud, mida ta sugugi pole tahtnud — aitab! Las nuputab ise. Võib-olla tahab ta kõike kõrvale heita — kogu elu ja kõik teadused, võib-olla näeb ta ära, et kõik on tema vastu sihitud, nagu näiteks jumal kirikus. Teie ainult andke talle kõik raamatud kätte, las tema ise vastutab — sedasi!»

Kui aga Pavel üksi oli, siis alustasid nad kohe lõputut, kuid alati rahulikku vaidlust, ja ema kuulas ärevalt nende jutuajamist, jälgis neid, püüdis mõista, mida nad räägivad. Vahel tundus talle, et laiaõlgne musta habemega mees ja tema poeg, sale ja tugev, on mõlemad sõgedaks jäänud. Nad tormavad sinna-tänna, otsivad väljapääsu, haaravad kõigest oma tugevate, kuid sõgedate kätega kinni, raputavad, nihutavad paigast, pillavad põrandale ja tallavad jalgade all puruks. Komistavad kõige otsa, katsuvad iga asja ja viskavad minema, usku ja lootust kaotamata...

Nad harjutasid ema otsekohesuse ja julguse poolest kohutavaid sõnu kuulma, kuid need sõnad ei tabanud teda enam nii valusalt kui esimesel korral — ta oli õppinud sõnu tagasi tõrjuma. Ja vahetevahel tundis ta jumalat ärasalgavate sõnade taga ometi kindlat usku jumalasse. Siis ilmus ta näole vaikne, kõikeandestav naeratus. Ja olgugi et Rõbin talle ei meeldinud, ei äratanud mees temas enam vaenulikkust.

Kord nädalas viis ta väikevenelasele vangimajja pesu ja raamatuid, korra lubati tal temaga kokku saada, ja koju tulles seletas ta heldinult:

«Ta elab seal ka nagu kodus. Igaühe vastu on lahke, igaühega teeb nalja. Raske ja halb on tal olla, aga ta ei taha seda välja näidata...»

«Nõnda peabki!» ütles Rõbin. «Meil kõigil on häda õpetajaks, vaev vedajaks, puudus paigale panijaks. Hoobelda pole siin midagi. Ei ole kõigil silmad kinni seotud, mõned panevad nad ise kinni, sedasi! Ja kui sa rumal oled, siis kannata!...»

XII.

Vlassovite väike hall maja köitis üha enam ja enam alevi tähelepanu. Selles tähelepanus oli palju kahtlustavat ettevaatlikkust ja alateadlikku vaenu, kuid vahel ka usal-

davat uudishimu. Mõnikord tuli keegi, vaatas ettevaatlikult ringi ja ütles Pavelile:

«Noh, vennas, sina loed siin raamatuid, seadused on sul kõik selged. Seleta mulle ära . . .»

Ja ta jutustas Pavelile mingist politsei või vabrikuvalitsuse ülekohtusest teost. Keerulisematel juhtudel saatis Pavel inimese kirjakesega linna, tuttava advokaadi juurde, aga kui oskas, seletas asja ise.

Ajapikku hakkasid inimesed lugu pidama noorest tõsisest mehest, kes rääkis kõigest lihtsalt ja julgelt, vaatas ja kuulas kõike tähelepanuga, mis visalt puuris iga segast juhtumit ja leidis alati ning igalt poolt mingi ühise lõputu niidi, mis tuhande tugeva silmusega kõiki inimesi ühendas.

Eriti tõusis Pavel inimeste silmis pärast «sookopika» lugu.

Vabriku taga, seda vesise rõngana peaaegu sisse piirates, laius umbekasvanud, kuuse- ja kasevõserikuga kaetud soo. Suvel kerkis sealt tihedat kollast udu ja alevisse lendasid halltõbe külvavad sääsepilved. Soo kuulus vabrikule ja uus direktor tahtis ka sellest kasu saada, kavatses soo kuivendada ja samal ajal turvast lõigata. Ta seletas töölistele, et sellega tervendatakse paikkonda ja parandatakse kõigi elutingimusi, ja tegi ühtlasi korralduse, et nende teenistusest kopikas igalt rublalt sookuivendamiseks maha arvataks.

Töölised lõid kihama. Eriti torkas neid, et ametnikud ei kuulunud uue maksu maksjate hulka.

Laupäeval, kui direktori kopikakorjamise kuulutus välja pandi, oli Pavel haige; ta ei olnud tööl ega teadnud sellest midagi. Järgmisel päeval pärast jumalateenistust tulid tema juurde valaja Sizov, auväärse olekuga vanamees, ja pikk ning tige lukksepp Mahhotin ning jutustasid talle direktori otsusest.

«Meie, vanemad mehed, tulime kokku,» ütles Sizov väärikalt, «arutasime seda asja, ja seltsimehed saatsid meid sinu juurde küsima — sest sina oled meil teadja inimene —, et kas on niisugune seadus olemas, et direktor võib meie kopikate abil sääskedega sõda pidada.»

«Mõtle nüüd!» ütles Mahhotin oma kitsaid silmi välgutades. «Nelja aasta eest korjasid nad, sulid, sauna ehitamiseks raha. Kolm tuhat kaheksasada rubla saadi kokku. Kus see raha on? Sauna ei ole!»

Pavel seletas, et maksu määramine on ülekohtune ja see asi toob vabrikule ilmselt tulu; mehed läksid kulmu kortsutades minema. Nad ära saatnud, ütles ema naeratades:

«Näed, Paša, isegi vanad mehed hakkavad sinu juures käima tarkust taga otsimas.»

Pavel ei vastanud, istus murelikuna laua taha ja hakkas midagi kirjutama. Mõne minuti pärast ütles ta emale:

«Ma palun sind: sõida linna, vii see kiri ära . . .»

«On see ohtlik?» küsis ema.

«Jah. Seal trükitakse meile ajalehte. On vaja, et see kopikalugu jõuaks numbrisse . . .»

«Olgu nii!» vastas ema. «Kohe lähen . . .»

See oli esimene pojalt saadud ülesanne. Ema rõõmustas, et Pavel nii avameelselt oli talle asja sisu ära rääkinud.

«Sellest saan ma aru, Paša!» ütles ta riidesse pannes. «See on ju lausa röövimine! Kuidas selle mehe nimi oli — Jegor Ivanovitš?»

Ema tuli hilja õhtul tagasi, väsinud, kuid rahul.

«Nägin Sašakest!» ütles ta pojale. «Saadab sulle terviseid. Ja see Jegor Ivanovitš on kangesti lihtne inimene, naljamees! Naljakalt räägib!»

«Mul on hea meel, et nad sulle meeldivad!» ütles Pavel tasa.

«Lihtsad inimesed, Paša! Hea on, kui inimesed on lihtsad. Ja kõik peavad sinust lugu . . .»

Esmaspäeval ei läinud Pavel jällegi tööle, tal valutas pea. Aga lõuna ajal jooksis Fedja Mazin, õnnelik ja ärevil, Paveli juurde ja teatas väsimusest lõõtsutades:

«Lähme! Kogu vabrik on jalul. Saadeti sinu järele. Sizov ja Mahhotin ütlesid, et sina oskad kõige paremini ära seletada. Näe, mis tehakse!»

Pavel hakkas sõna lausumata riidesse panema.

«Naised jooksid kokku, muudkui kisavad!»

«Mina lähen ka!» ütles ema. «Mida nad seal teha plaanivad? Mina lähen!»

«Tule!» ütles Pavel.

Tänaval mindi ruttu ja vaikides. Ema hingeldas ärevusest ja tundis millegi tähtsa lähenemist. Vabriku väravas seisis valjusti käratsev naisteparv. Kui nad kolmekesi olid end hoovi poetanud, sattusid nad kohe tihedasse, tumedasse, ärevalt sumisevasse rahvamurdu. Ema nägi, et kõigi pead olid pööratud ühele poole, sepapaja poole, mille telliskiviseina ees vanarauavirnal seisid kätega vehkides Sizov, Mahhotin, Vjalov ja veel neli-viis vanemat, lugupeetavamat töölist.

«Vlassov tuleb!» hüüdis keegi.

«Vlassov? Las tuleb siia . . .»

«Tõsa!» hüüti korraga mitmelt poolt.

Ja kuskilt lähedalt kostis Rõbini rahulik hääl:

«Mitte kopikat pole vaja kaitsta, vaid õiglust, sedasi! Kallis ei ole meile meie kopikas, see ei ole ümarikum kui teised, aga ta on raskem — temas on inimese verd rohkem kui direktori rublas, sedasi! Ja mitte kopikas ei ole meile kallis, vaid veri ja õigus on kallid, sedasi!»

Ta sõnad langesid rahva sekka ja sealt vastati tuliselt:

«Tõsijutt, Rõbin!»

«Õigus, kütja!»

«Vlassov tuli!»

Hääled sulasid ühte tormiliseks mühinaks, mis summutas masinate raske müra, auru vaevalise pahina ja rihmade sahina. Igalt poolt tuli jooksuga inimesi, nad vehkisid kätega, sütitasid üksteist tuliste, teravate sõnadega. Meelepaha, mis kaua oli väsinud rinnus uinunud, ärkas ja nõudis väljapääsu, lendles võidukalt õhus, sirutas oma tumedaid tiibu, haaras inimesi üha tugevamini, viis endaga kaasa, ühendas neid ja kasvas leegitsevaks vihaks. Rahvahulga kohal hõljus tahma- ja tolmupilv, higist leemendavad näod õhetasid, põskede nahk nuttis musti pisaraid. Tumedates nägudes välkusid silmad, särasid hambad.

Pavel jõudis sinna, kus seisid Sizov ja Mahhotin, ja kostis tema hüüe:

«Seltsimehed!»

Ema nägi, et poja nägu on kahvatu ja huuled värisevad; ta nihkus tahtmatult ettepoole, inimeste vahelt läbi. Talle öeldi pahaselt:

«Kuhu sa trügid?»

Teda müksati. Aga see ei peatanud ema, ta lükkas inimesi õlgade ja küünarnukkidega eest ja surus ennast pojale ikka lähemale, aetuna soovist tema kõrval seista.

Pavel aga, kui oli paisanud rinnast sõna, millesse ta oli harjunud sügavat ja tähtsat mõtet mahutama, tundis, kuidas ta kurku pigistas lahingu alguse rõõm; teda valdas tahtmine heita inimeste ette oma leegitsev, tõde ihaldav süda.

«Seltsimehed!» kordas ta, ammutades sellest sõnast vaimustust ja jõudu. «Meie oleme need, kes ehitavad kirikuid ja vabrikuid, taovad ahelaid ja löövad raha, meie oleme see elav jõud, mis toidab ja lõbustab kõiki hällist hauani . . .»

«Sedasi!» hüüdis Rõbin.

«Meie oleme alati ja igal pool tööl esimesel ja elus

viimasel kohal. Kes hoolitseb meie eest? Kes soovib meile head? Kes peab meid inimesteks? Ei keegi!»

«Ei keegi!» kordas kellegi hääl nagu kaja.

Pavel sai enesevalitsuse tagasi, hakkas lihtsamalt ja rahulikumalt kõnelema, inimesed nihkusid pikkamisi talle lähemale ja moodustasid nüüd tumeda tuhandepäise keha. See jälgis teda sadade tähelepanelikkude silmadega, imes enesesse tema sõnu.

«Meie käsi ei hakkagi enne paremini käima, kui tunneme ennast seltsimeestena, sõprade perena, mida kindlalt liidab üksainus tahe — tahe võidelda oma õiguste eest.»

«Asja juurde!» hüüti kuskilt ema lähedusest toorelt.

«Ära sega!» kuuldus kaks poolvalju hüüet, kumbki eri kohast.

Tahmased näod tõmbusid umbusklikult ja mornilt kortsu, kümned silmad vaatasid tõsiselt ja mõtlikult Paveli poole.

«Sotsialist — aga polegi loll!» ütles keegi.

«Ohoo! Julgesti räägib!» sõnas pikk ühe silmaga tööline ema õlga müksates.

«Aeg on aru saada, seltsimehed, et keegi muu kui meie ise meid ei aita! Üks kõigi eest, kõik ühe eest — see on meie seadus, kui tahame vaenlasest võitu saada!»

«Õigesti räägib, mehed!» hüüdis Mahhotin.

Ja tegi käega laia viipe ning raputas õhus rusikat.

«Tuleb direktor siia kutsuda!» jätkas Pavel.

Nagu tuulepööris lendas üle rahvasumma. See lõi lainetama ja kümned hääled hüüdsid korraga:

«Direktor siia!»

«Saadikud talle järele saata!»

Ema trügis ettepoole ja vaatas, täis uhkust, alt üles pojale otsa. Pavel seisis vanade auväärsete tööliste keskel, kõik kuulasid teda ja olid temaga nõus. Emale meeldis, et Pavel ei ole tige ega vannu nagu teised.

Nagu rahekrabin vastu plekki kostsid katkendlikud hüüded, vandumine, tigedad sõnad. Pavel vaatas ülevalt inimesi ja otsis suuril silmil kedagi nende hulgast.

«Saadikud!»

«Sizov!»

«Vlassov!»

«Rõbin! Temal on suu õigel kohal!»

Korraga kostis rahvahulgast vaiksemaid hüüdeid:

«Tuleb ise! . . .»

«Direktor! . . .»

Inimesed tõmbusid tagasi, andes teed kogukale terava habeme ja pika näoga mehele.

«Lubage!» ütles see, tõrjudes töölisi oma teelt napi käeliigutusega, neid puudutamata. Silmad olid tal kissis, vilunud inimestevalitseja pilk uuris tähelepanelikult tööliste nägusid. Ta ees võeti mütse maha, kummardati, kuid tema läks tervitustele vastamata edasi ja külvas rahvahulgas vaikust, kohmetust, häbelikke naeratusi ja tasaseid hüüatusi, milles oli juba tunda laste kahetsust, et nad olid vallatust teinud.

Nüüd läks direktor emast mööda, libistas karmi pilgu tema näost üle, peatus rauahunniku ees. Keegi ulatas talle ülevalt käe — ta ei võtnud seda vastu, ronis hoogsalt, jõuliste liigutustega üles, jäi Paveli ja Sizovi ette seisma ja küsis:

«Mis kogunemine see siin on? Miks töö seisab?»

Mõne hetke valitses vaikus. Inimeste pead lainetasid nagu viljapead tuule käes. Sizov lehvitas õhus mütsi, kehitas õlgu ja laskis pea alla.

«Ma küsin!» käratas direktor.

Pavel astus tema kõrvale, viipas Sizovi ja Rõbini poole ja ütles valjusti:

«Meie kolmekesi oleme seltsimeeste poolt volitatud nõudma, et te oma korralduse kopika mahaarvamise kohta tagasi võtaksite . . .»

«Mispärast?» küsis direktor Paveli poole vaatamata.

«Meie ei pea niisuguse maksu võtmist õigeks!» ütles Pavel valjul häälel.

«Kuidas, kas te näete minu sookuivenduse plaanides ainult tahtmist töölisi ekspluateerida, mitte hoolitseda nende elutingimuste parandamise eest? Kas nii?»

«Jah!» vastas Pavel.

«Ja teie samuti?» küsis direktor Rõbinilt.

«Kõik ühteviisi!» vastas Rõbin.

«Ja teie, auväärt mees?» pöördus direktor Sizovi poole.

«Mina palun samamoodi: jätke ikka see kopikas meile!»

Sizov laskis pea uuesti alla ja naeratas andekspaluvalt.

Direktor heitis pikkamisi pilgu üle rahvahulga, kehitas õlgu. Siis vaatas ta uurivalt Pavelit ja ütles:

«Te näite üsna intelligentne inimene olevat — kas te tõesti ei mõista selle töö kasulikkust?»

Pavel vastas valjusti.

«Kui vabrik soo omal kulul kuivendab — sellest saavad kõik aru!»

«Vabrik ei tegele filantroopiaga!» lausus direktor kuivalt. «Käsin kõigil viivitamatult tööle asuda!»

Ja ta hakkas alla minema, jalaga ettevaatlikult raualasu kobades, kellelegi otsa vaatamata.

Rahvasummast kostis rahulolematut kõminat.

«Mis on?» küsis direktor peatudes.

Kõik jäid vait, ainult kuskilt kaugelt kõlas üksik hääl: «Tööta ise! . . .»

«Kui te viieteistkümne minuti pärast ei ole tööle hakanud, lasen kõigile trahvi sisse kirjutada!» vastas direktor kuivalt ja selgesti.

Ta läks jälle inimeste keskelt läbi, aga nüüd tõusis tema taga tume nurin, ja mida kaugemale ta jõudis, seda valjemaks muutusid hääled.

«Räägi siis temaga!»

«Säh sulle õigusi! Oh seda meie elu . . .»

Paveli poole pöördudes hüüti temale:

«Noh, seadusemees, mis nüüd teha?»

«Rääkisid, rääkisid, aga see tuli ja pühkis kõik minema!»

«Noh, Vlassov, mis saab?»

Kui hüüded ikka tungivamaks läksid, ütles Pavel:

«Mina panen ette, seltsimehed, töö senikauaks seisma jätta, kuni ta kopikast loobub . . .»

Õhus lendasid ärevad sõnad.

«Leidis lollid!»

«Streik?»

«Kopika pärast?»

«Mis siis? Olgu streik!»

«Selle eest pannakse kõigile sulg sappa . . .»

«Aga kes tööle hakkab?»

«Küll leidub!»

«Juudad?»

XIII

Pavel tuli alla ja jäi ema kõrvale seisma.

Inimesed ümberringi hakkasid sumisema, vaidlesid üksteisega, ägestusid, kisendasid.

«Streigist asja ei saa!» ütles Rõbin Paveli juurde tulles. «Rahvas on küll rahaahne, aga arg. Kolmsada meest ehk astub sinu poolele, mitte rohkem. Niisugust sõnnikuhunnikut ühe hargiga ei tõsta . . .»

Pavel vaikis. Tema ees lainetas rahvahulga määratu suur must nägu ja vaatas talle nõudlikult silma. Süda tuksus ärevalt. Vlassovile näis, et tema sõnad olid jäljetult kadunud inimeste sekka nagu harvad vihmapiisad pikast põuast kurnatud maapinda.

Ta hakkas kurvalt ja väsinult koju minema. Ema ja Sizov kõndisid tema taga; Paveli kõrval sammus Rõbin ja põristas talle kõrva:

«Sa räägid hästi, aga mitte südamele, vohh! Südamesse, päris sügavale südamesse tuleb säde visata. Mõistuse kaudu inimesest võitu ei saa, see king pole jala järgi — kitsas on ja pigistab!»

Sizov ütles emale:

«Meil, vanadel, on aeg surnuaiale kolida, Nilovna! Uus rahvas tuleb peale. Mis elu me oleme elanud? Oleme põlvili roomanud ja aina maani kummardanud. Nüüdsed inimesed — on nad siis aru pähe võtnud või eksivad veel hullemini — aga meie moodi nad ei ole. Näed, noored räägivad direktoriga nagu omasugusega... jahah! Nägemiseni, Pavel Mihhailov, hästi seisad inimeste eest, vennas! Kui jumal annab, võib-olla leiadki tee — annaks jumal!»

Ta läks.

«Jah, minge pealegi surema!» pomises Rõbin. «Teie pole praegugi enam inimesed, vaid kitt, teiega võib pragusid kittida. Nägid, Pavel, kes hüüdsid, et sind tuleb saadikuks panna? Need, kes räägivad, et sa oled sotsialist, mässaja — vohh, just need! Et kui kihutatakse minema — see ongi talle paras!»

«Neil on omal viisil õigus!» ütles Pavel.

«Huntidel on ka õigus, kui omasugust lõhki kisuvad...»

Rõbini nägu oli sünge, hääl värises iseäralikult.

«Inimesed ei usu paljast sõna, kannatusi on vaja, et sõnad verega puhtaks pesta...»

Kogu päeva käis Pavel sünge, väsinuna, imelikult rahutuna ringi, ta silmad hõõgusid ja nagu otsisid midagi. Ema märkas seda, küsis ettevaatlikult:

«Mis sul on, Paša?»

«Pea valutab,» vastas Pavel mõtlikult.

«Heidaksid ehk pikali — ma kutsun tohtri...»

Pavel vaatas talle otsa ja vastas kiiresti:

«Ei, pole vaja!»

Ja korraga ütles tasa:

«Ma olen noor ja nõrk, selles on asi! Mind ei usutud, ei tuldud minu tõe järele — tähendab, ma ei osanud sellest rääkida!... Mul on halb olla, olen enese peale tige!»

Ema vaatas ta masendunud nägu, tahtis teda lohutada ja ütles tasakesi:

«Oota natuke! Täna ei saadud aru, homme saadakse...»

«Nad peavad aru saama!» hüüdis Pavel.

«Minagi näen juba sinu tõde...»

Pavel astus ta juurde.

«Sina, ema, oled hea inimene...»

Ja pöördus ära. Ema võpatas, nagu oleksid need vaiksed sõnad teda kõrvetanud, pani käe südamele ja läks ära, poja hellust nagu kallist varandust kaasa viies.

Öösel, kui ema magas ja poeg voodis lamades raamatut luges, tulid sandarmid ja hakkasid vihaselt igal pool tuhnima — õues ja pööningul. Kollase näoga ohvitser käitus nagu esimesel korral — solvavalt, irvitavalt, mõnitustest lõbu tundes, südamepõhjani haavata püüdes. Ema istus nurgas, vaikis, ei pööranud pilku poja näolt. Poeg püüdis oma ärevust varjata, aga kui ohvitser naeris, liikusid ta sõrmed imelikult ja ema tundis, et pojal on raske sandarmile vastamata jätta, raske ta pilkeid taluda. Nüüd ei olnud emal nii õudset hirmu kui esimese läbiotsimise ajal, rohkem tundis ta viha nende kannuseid kõlistavate hallide öiste külaliste vastu, ja viha summutas ärevuse.

Pavel jõudis talle sosistada:

«Mind viiakse ära...»

Ema langetas pea ja vastas vaikselt:

«Saan aru...»

Ta sai aru, et poeg pannakse sellepärast vangi, et ta täna töölistele oli kõnelnud. Aga sellega, mida ta kõneles, olid kõik nõus olnud ja kõik peavad tema eest välja astuma, see aga tähendab, et teda kaua kinni ei peeta...

Ta oleks tahtnud poega kaisutada ja nutta, kuid ohvitser seisis sealsamas ja vaatas silmi kissitades talle otsa. Ohvitseri huuled värisesid, vuntsid liikusid — Vlassovale näis, et too mees ootab ta pisaraid, halamist ja palveid. Kogu jõu kokku võtnud, püüdes hästi vähe öelda, pigistas ta poja kätt ja ütles pikkamisi, tasa, hinge kinni hoides:

«Nägemiseni, Paša! Võtsid sa kõik kaasa, mis vaja?»

«Kõik. Ära kurvasta...»

«Jumal kaasa...»

Kui poeg oli ära viidud, istus ema pingile, sulges silmad ja hakkas vaikselt halama. Selg vastu seina, nagu oli omal ajal istunud tema mees, ahastusest ja solvavast jõuetustundest rusutud, tõstis ta pea üles ja nuuksus kaua ning ühetooniliselt, valades välja haavatud südame valu. Enda ees nägi ta nagu liikumatut laiku, kollast hõredate vuntsidega nägu ja kissis silmi, mis rahulolevalt teda vaatasid. Ema rinnas keerles kui must tomp kibestumine ja tigedus inimeste vastu, kes võtavad emalt sellepärast poja, et poeg otsib tõde.

Oli külm, vihm koputas vastu aknaruute, tundus, nagu varitseksid ööpimeduses maja ümber laiade punaste silmitute nägude ja pikkade kätega hallid kogud. Kõnniksid ja kõlistaksid vaevukuuldavalt kannuseid.

«Viiksid nad siis minu ka ära,» mõtles ema.

Kõlas vile ja nõudis inimesi tööle. Täna üürgas ta kumedalt, madalalt ja ebakindlalt. Uks avanes, sisse astus Rõbin. Ta jäi ema ette seisma, pühkis peoga vihmatilku habemelt ja küsis:

«Viisid ära?»

«Ära viisid, nurjatud!» vastas ema ohates.

«Ah et nõnnamoodi!» ütles Rõbin muiates. «Mind otsiti ka läbi ja nuhutati, jahah. Sõimati nägu täis!... Noh, häda mulle siiski ei tehtud. Pavel viidi siis ära. Direktor pilgutas silma, sandarm noogutas pead, ja polegi enam inimest? Nemad elavad üksmeeles. Ühed lüpsavad rahvast, teised hoiavad sarvist...»

«Te peaksite Paveli eest välja astuma!» hüüdis ema püsti tõustes. «Tema läks ju kõigi eest.»

«Kes peaks välja astuma?» küsis Rõbin.

«Kõik!»

«Tohoh! Seda küll ei juhtu.»

Muie näol, läks ta raskel sammul minema, jättes ema pärast kalke ja lootusetuid sõnu veel murelikumana maha.

«Äkki hakatakse teda peksma ja piinama?...»

Ema kujutles poja läbipekstud, verist ning haavades keha, ja hirm vajus kui külm kivi ta rinnale, rõhus seda. Silmadel oli valus.

Ta ei kütnud ahju, ei teinud enesele lõunat ega joonud teed, alles õhtul hilja sõi tüki leiba. Ja magama heites näis talle, et kunagi ei ole ta elu olnud nii üksildane ja tühi. Viimastel aastatel oli ta harjunud elama pidevalt midagi tähtsat ja head oodates. Tema ümber keerlesid lõbusad ning erksad noored ja alati oli ta näinud enda ees poja, selle rahutu, kuid hea elu looja nägu. Aga nüüd teda ei ole — ja enam ei ole midagi.

XIV

Pikkamisi möödus päev, unetu öö, ja veelgi pikaldasemalt teine päev. Ema ootas, et keegi tuleks, aga kedagi ei tulnud. Saabus õhtu. Siis öö. Seina taga nuutsus ja sahises külm vihm, korstnas ulus tuul, põranda all krabises miski. Katuselt voolas vesi ja langevate jugade ühetooniline solin sulas imelikult ühte kella tiksumisega. Oli tunne, nagu kogu maja vabiseks tasakesi, ja kõik näis tarbetu, kurb ja elutu...

Aknale koputati hiljukesi — üks kord, teine kord... Ema oli nende koputustega harjunud, need ei ehmatanud teda, kuid praegu võpatas ta rõõmsast torkest südames. Ähmane lootus ajas ta ruttu jalule. Ta tõmbas rätiku ümber ja tegi ukse lahti...

Sisse tuli Samoilov, tema järel veel keegi mees, nägu palitukrae ja kulmudele tõmmatud mütsi varjus.

«Kas ajasime une pealt üles?» küsis Samoilov teretamata, murelik ja sünge, nagu ta tavaliselt ei olnud.

«Ei ma maganud!» vastas ema ja jäi vaikides, ootava pilguga nendele otsa vaatama.

Samoilovi kaaslane võttis raskelt ja kähinal hinge tõmmates mütsi peast, ulatas emale laia, lühikeste sõrmedega käe ja ütles sõbralikult nagu vanale tuttavale:

«Tere, mamma! Kas ei tundnud ära?»

«See olete teie?» hüüdis Vlassova korraga millegi üle rõõmu tundes. «Jegor Ivanovitš?»

«Just seesamune!» vastas külaline ja langetas oma suure pea pikkade juustega nagu salmilauljal. Ta täidlasel näol oli heasüdamlik naeratus, väikesed hallid silmad vaatasid lahkelt ja selge pilguga emale otsa. Ta nägi välja nagu samovar — samasugune ümarik, madal, jämeda kaela ja lühikeste kätega. Nägu kiilas ja läikis, ta hingas valjusti ja rinnas vulksus ja kähises kogu aeg miski...

«Minge tuppa, ma panen kohe riidesse!» ütles ema.

«Meil oli teie poole asja!» ütles Samoilov murelikult ja vaatas teda altkulmu.

Jegor Ivanovitš läks tuppa ja ütles sealt:

«Täna hommikul, kallis mamma, sai teie tuttav Nikolai Ivanovitš vanglast välja...»

«Kas tema oli ka seal?» küsis ema.

«Kaks kuud ja üksteist päeva. Nägi seal väikevenelast — see saadab teile terviseid, ja Pavelit, kes samuti tervitab, palub teid mitte muretseda, palub teile öelda, et tema valitud teel on inimesele puhkepaigaks ikka vangla — nii on juba seadnud meie hoolitsevad ülemused. Ja nüüd, mamma, asun ma asja juurde. Kas te teate, kui palju inimesi siin eile kinni võeti?»

«Ei! ,Kas siis peale Paša veel keegi?» hüüatas ema.

«Tema oli neljakümne üheksas!» katkestas Jegor Ivanovitš teda rahulikult. «Ja on oodata, et ülemused koristavad veel kümmekond inimest! Siin selle isanda ka...»

«Jah, minu ka!» ütles Samoilov süngelt.

Vlassova tundis, et tal on kergem hingata...

«Ei ole ta seal üksi!» välgatas tal peast läbi.

Riidesse pannud, astus ta tuppa ja naeratas erksalt külalistele.

«Ega neid kaua kinni ei peeta, kui neid nii palju viidi...»

«Õigus!» ütles Jegor Ivanovitš. «Aga kui meil õnnestub nende plaani nurja ajada, siis jäävad nad päris narriks. Asi on selles: kui me nüüd lõpetame oma raamatute vabrikusse toimetamise, siis haaravad sandarmid sellest kurvast nähtusest kinni ja pööravad selle Paveli ja teiste vangitorni heidetud seltsimeeste vastu...»

«Mismoodi siis?» karjatas ema ärevalt.

«Väga lihtsalt!» ütles Jegor Ivanovitš leebelt. «Vahel arutavad sandarmidki õigesti. Mõtelge järele: oli Pavel — olid ka raamatud ja lendlehed, ei ole Pavelit — ei ole raamatuid ega lendlehti! Tähendab, tema levitas neid raamatuid, eks ole? Nojah, eks nad hakkavad siis kõigi kallal närima — sandarmid armastavad inimest nii nudida, et temast ainult riismed järele jäävad!»

«Saan aru, saan aru!» ütles ema löödult. «Oh issake! Mida siis nüüd teha?»

Köögist kostis Samoilovi hääl:

«Peaaegu kõik püüti kinni — kurat neid võtaks!... Nüüd tuleb meil tööd endist viisi edasi teha, mitte ainult töö enese pärast, vaid ka seltsimeeste päästmiseks.»

«Aga töötegijaid ei ole!» lisas Jegor muiates juurde. «Kirjandus on meil suurepärase kvaliteediga — enda tehtud!... Aga kuidas seda vabrikusse viia, ep ole mitte teada!»

«Kõiki on hakatud väravas läbi otsima!» ütles Samoilov.

Ema tundis, et temalt midagi tahetakse, oodatakse, ja küsis kiiresti:

«Noh, ja mis siis saab? Mismoodi?»

Samoilov tuli uksele ja ütles:

«Teie, Pelageja Nilovna, tunnete Korsunovat, turunaist...»

«Tunnen küll, ja mis siis?»

«Rääkige temaga, kas tema ei viiks sisse?»

Ema hakkas kätega vehkima.

«Oh ei! Sihuke laterdaja eit — ei! Kui teada saadakse, et minu kaudu — sellest majast — ei, ei!»

Korraga sähvatas tal peast läbi ootamatu mõte ja ta ütles tasakesi:

«Andke minu kätte, minu kätte andke! Küll ma asja korda ajan, ise vaatan, mismoodi! Palun Marjat, et ta võtaks mind oma abiliseks! Süüa on tarvis, tööd peab ju tegema! Võtan ja hakkan lõunaid vabrikusse viima! Küll ma selle asja korda ajan!»

Ta surus käed rinnale, kinnitas rutakalt, et teeb kõik hästi ja tähelepandamatult, ning hüüdis lõpuks võidukalt:

«Las nad näevad, et Pavelit ei ole, aga tema käsi ulatub vangimajastki siia, — las nad näevad!»

Kõik kolm elavnesid. Jegor hõõrus kõvasti käsi, naeratas ja ütles:

«Suurepärane, mamma! Kui te teaksite, kui vahva see on! Lihtsalt priima!»

«Mina istun vangimajas nagu sohval, kui see korda läheb!» tähendas Samoilov käsi hõõrudes.

«Te olete maailmatu kena!» hüüdis Jegor kähinal.

Ema naeratas. Talle oli selge: kui nüüd lendlehed vabrikusse ilmuvad, siis peavad ülemused aru saama, et tema poeg neid ei levita. Ja ta värises rõõmust, teades, et ta on võimeline ülesannet täitma.

«Kui te lähete Paveliga kokku saama,» ütles Jegor, «ütelge talle, et tal on hea ema...»

«Mina näen teda varem!» lubas Samoilov muiates.

«Ütelge just nii, et mina teen kõik, mis vaja! Et tema seda teaks!...»

«Aga kui teda ei pandagi istuma?» küsis Jegor Samoilovile osutades.

«Noh, siis pole midagi parata!»

Mõlemad mehed hakkasid naerma. Ema sai oma eksitusest aru, hakkas samuti naerma, tasa ja kohmetult, veidi kavalalt.

«Veri on ikka paksem kui vesi!» ütles ta silmi maha lüües.

«See on loomulik!» hüüdis Jegor. «Aga Paveli pärast olge rahulik, ärge muretsege. Vangist tuleb ta veel tublimana tagasi. Seal saab puhata ja õppida, ega vabaduses meiesugusel selleks aega ei ole. Mina olen kolm korda kinni istunud ja iga kord on sellest küll vähe mõnu olnud, aga kahtlemata suurt kasu mõistusele ja südamele.»

«Te hingate nii raskelt!» ütles ema sõbralikult ta lihtsasse näkku vaadates.

«Sellel on omad põhjused!» vastas Jegor sõrme püsti tõstes. «Nii et on otsustatud, mamma? Homme toome selle kraami teie kätte, ja jälle hakkab saag vihisema, et

põlist pimedust langetada. Elagu vaba sõna, ja elagu ema süda! Aga seniks nägemiseni!»

«Nägemiseni!» ütles Samoilov ja pigistas tugevasti ema kätt. «Mina ei tohiks oma emale millestki niisugusest iitsatadagi, jajah!»

«Kõik saavad ju aru!» ütles Vlassova, tahtes talle midagi meeldivat öelda.

Kui võõrad olid läinud, pani ema ukse kinni, langes keset tuba põlvili ja hakkas vihmasabina saatel palvetama. Tema palves ei olnud sõnu, vaid ainult üks suur mõte inimestele, keda Pavel oli ta ellu toonud. Need nagu oleksid kõndinud tema ja pühapiltide vahelt läbi, lihtsad, üksteisele imelikult lähedased ja üksildased.

Varahommikul läks ta Marja Korsunova juurde.

Kaubitseja, lärmakas ja riided võidunud nagu alati, võttis ema kaastundlikult vastu.

«Muretsed?» küsis ta ja patsutas emale pontsaka käega õlale. «Jäta! Võeti, viidi, kah häda! Katki pole siin midagi. Vanasti oli nii, et vangi pandi varguse pärast, nüüd on hakatud tõe pärast vangi panema. Pavel ehk ütles midagi, aga ta läks kõigi eest välja — sellest saavad kõik aru, ära muretse! Kõik küll ei räägi, aga kõik teavad, kes on hea inimene. Ma ikka asutasin sinu juurde tulema, aga näe, ei ole aega saanud. Keedan ja kauplen, aga surra tuleb vist kerjusena. Kallikesed koorivad mind, röövlid sihukesed! Muudkui närivad ja närivad nagu prussakad leivatükki! Saad vaevaga kümme rubla kokku, tuleb mõni suller — ja paneb rahale käpa peale! Viimane rist on naisterahvas olla! Neetud amet siin maamunal! Üksi elada on raske, kahekesi tüütu!»

«Mina tulin ennast sulle abiliseks pakkuma!» ütles Vlassova ta lobisemist katkestades.

«Mismoodi siis?» küsis Marja, ja kui oli sõbranna jutu ära kuulanud, noogutas pead.

«Seda võib! Mäletad, sina varjasid mind ükskord mu oma mehe eest? Noh, ja nüüd varjan mina sind puuduse eest... Sind peavad kõik aitama, sest sinu poeg kannatab kõigi eest. Tubli poiss on ta sul, seda räägivad kõik nagu ühest suust, kõigil on temast kahju. Mina ütlen, nendest vangipistmistest ülemustele head nahka ei tule, — vaata, mida vabrikus tehakse! Paha räägitakse, kallikene! Need ülemused seal arvavad, et kui hammustavad inimest jalast, et see kaugele ei lähe! Aga tuleb nii välja, et kümmet lööd, sajad vihastavad!»

Jutt lõppes sellega, et järgmisel päeval lõuna ajal oli Vlassova vabrikus Marja kahe suure toidunõuga ja Marja ise läks turule äritsema.

XV

Töölised märkasid kohe uut kaubitsejat. Mõned tulid tema juurde ja ütlesid heakskiitvalt:

«Võtsid töö käsile, Nilovna?»

Ühed lohutasid teda, kinnitades, et Pavel lastakse varsti vabaks, teised tegid ta valutavale südamele haiget kaastundlike sõnadega, kolmandad kirusid vihaselt direktorit ja sandarmeid ning leidsid ema rinnas vastukaja. Oli neidki, kes teda kahjurõõmsalt vaatasid, ja tabelipidaja Issai Gorbov pigistas läbi hammaste:

«Oleksin mina kuberner, ma pooksin su poja üles! Mis ta ajab inimeste päid segi!»

Sellest tigedast ähvardusest õhkus surmakülmust. Ema ei vastanud Issaile midagi, vaatas ainult ta väikesse tedretähnilisse näkku ja lõi ohates silmad maha.

Vabrikus oli meeleolu ärev, töölised kogunesid rühmadesse, rääkisid omavahel poolihääli, kõikjal sõelusid murelikku näoga meistrid, vahel kostis vandumist ja ärritatud naeru.

Kaks politseinikku viisid Samoilovit emast mööda; ta läks, üks käsi taskus, teisega silus oma punakaid juukseid.

Politseinikke sõimates ja pilgates saatis teda hulk töölisi, sadakond meest...

«Jalutama lähed, Griša!» hüüdis talle keegi.

«Meiesugusele antakse au!» lisas teine. «Jalutame auvalve saatel...!»

Ja vandus rängalt.

«Vargaid pole vist enam kasulik püüda!» ütles pikk ühe silmaga tööline tigedalt ja valjusti. «On hakatud ausaid inimesi kinni nabima...»

«Kui viiksid vähemalt öösel!» kordas keegi rahva hulgast. «Aga päise päeva ajal — häbi ka ei ole kaabakatel!»

Politseinikud kõndisid tusaselt ja kiiresti, püüdsid mitte kedagi näha ja nagu ei kuulnudki sõnu, millega neid saadeti. Kolm töölist tulid suurt raudlatti kandes neile vastu, sihtisid selle otsa politseinike poole ja hõikasid:

«Eest ära, kalamehed!»

Vlassovast möödudes Samoilov naeratas, noogutas talle ja ütles:

«Minema veavad!»

Ema tegi talle vaikselt sügava kummarduse, teda liigutasid need noored, ausad ja karsked mehed, kes läksid vanglasse, naeratus näol; tema südames tärkas nende vastu emalik, kaastundega segatud armastus.

Vabrikust tagasi tulnud, oli ta kogu päeva Marja juures, aitas tal keeta ja kuulas ta lobisemist, hilja õhtul läks koju, kus tuba oli tühi, külm ja kõle. Ta kõndis kaua nurgast nurka ega leidnud asu, ei osanud midagi ette võtta. Ta oli rahutu, et varsti on öö käes, aga Jegor Ivanovitš pole veel kirjandust toonud, nagu lubas.

Akna taga langesid rasked hallid sügisesed lumeräitsakad. Need kleepusid aknaruutudele, libisesid sulades hääletult alla ja jätsid klaasile märja jälje. Ema mõtles poja peale . . .

Ettevaatlikult koputati uksele, ema jooksis ruttu avama, tegi ukse haagist lahti — sisse astus Sašake. Ema ei olnud teda ammu näinud ja kõigepealt torkas talle silma tüdruku ebaloomulik tüsedus.

«Tere!» ütles ta rõõmustades, et keegi tuli ja ta ei pea tervet ööd üksi olema. «Ammu pole teid näha olnud. Kas olite kuskil sõidus?»

«Ei, ma olin vangis!» vastas tütarlaps naeratades. «Koos Nikolai Ivanovitšiga — mäletate teda?»

«Muidugi mäletan!» hüüdis ema. «Jegor Ivanovitš ütles mulle eile, et ta on vabaks lastud, aga teist ma ei teadnud midagi . . . Keegi ei öelnud, et teie ka seal olite . . .»

«Mis sellest ikka rääkida . . . Ma tahaksin enne Jegor Ivanovitši tulekut ümber riietuda!» ütles tütarlaps ringi vaadates.

«Te olete läbimärg . . .»

«Ma tõin lendlehti ja raamatuid . . .»

«Andke siia, andke siia!» kiirustas ema.

Tütarlaps tegi ruttu palitunööbid lahti, raputas, ja nagu lehti puust pudenes sahinal paberipakikesi põrandale. Ema korjas naerdes neid üles ja ütles:

«Ja mina vaatan, et te olete nii priske, mõtlesin, et olete mehele läinud, ootate last. Oh, kui palju te olete toonud! Ja tulite tõesti jala?»

«Jah!» vastas Sašake. Ta oli nüüd jälle sale ja peenike, nagu oli olnud varemgi. Ema nägi, et ta põsed olid auku vajunud, silmad suureks läinud ja silmade all olid tumedad varjud.

«Teid alles lasti lahti, te peaksite puhkama, aga mis teie teete!» ütles ema ohates ja pead vangutades.

«On vaja!» vastas tütarlaps võpatades. «Ütelge, kuidas Pavel Mihhailovitš elab — pole viga? . . . Ei olnud väga närvis?»

Küsides ei vaadanud Sašake emale otsa; ta langetas pea, kohendas juukseid ja ta sõrmed värisesid.

«Pole viga!» vastas ema. «Tema ju oma muret välja ei näita.»

«Tervis on tal ju tugev?» ütles tütarlaps tasa.

«Ta pole eluilmas haige olnud!» vastas ema. «Te ju värisete üleni. Ma annan teile vabarnamoosiga teed.»

«See oleks küll tore! Ainult kas maksab teile tüli teha? Aeg on hiline. Laske ma ise . . .»

«Te olete väsinud!» vastas ema ettetheitvalt ja hakkas teemasinat üles panema. Saša läks ka kööki, istus seal pingile, pani käed kukla taha ja ütles:

«Ikkagi teeb vangisolek nõrgaks. Neetud tegevusetus! See piinab kõige rohkem. Tead, kui palju on vaja teha, ja istud puuris nagu metsloom . . .»

«Kes teile ükskord selle kõige eest tasub?» küsis ema.

Ja vastas ohates ise:

«Ei keegi muu kui issand! Ega teie vist ka temasse ei usu?»

«Ei usu!» vastas tütarlaps lühidalt, pead raputades.

«Aga mina jälle ei usu teid!» ütles ema äkitselt. Ta pühkis sütest mustaks saanud käed kiiresti põlle sisse puhtaks ja jätkas sügava veendumusega: «Te ei saa oma usust aru! Kuidas saab ilma jumalasse uskumata niisugust elu elada?»

Kojas trampis keegi kõvasti jalgu ja mõmises, ema võpatas, tütarlaps hüppas kähku üles ja sosistas kiiresti:

«Ärge tehke lahti! Kui need on sandarmid, siis te mind ei tunne! . . . Ma eksisin majaga, sattusin kogemata teie juurde, minestasin ära, teie võtsite mu riidest lahti, leidsite raamatud — saite aru?»

«Oh te mu kullake, miks siis nii?» küsis ema heldinult.

«Oodake!» ütles Sašake kuulatades. «See on vist Jegor . . .»

Oligi tema, märg ja väsimusest lõõtsutav.

«Ahaa! Samovar!» hüüdis ta. «See on maailmas kõige parem asi, mamma! Teie juba siin, Sašake?»

Ta täitis väikese köögi oma ähkimisega, kiskus rasket palitut pikkamisi seljast ja rääkis vahetpidamata:

«Näete, mamma, see tütarlaps on ülemustele äärmiselt vastumeelne! Kui vangivalvur teda solvas, kuulutas ta temale, et näljutab enese surnuks, kui see temalt vaban-

dust ei palu, ja kaheksa päeva ei söönud ning oleks äärepealt koivad sirgu ajanud. Kena lugu? Missugune kõhuke minul on!»

Lobisedes ja lühikeste kätega oma näotult ripnevat kõhtu hoides läks ta tuppa, pani ukse enda järelt kinni ja rääkis veel sealgi edasi.

«Kas te tõepoolest olite kaheksa päeva söömata?» küsis ema imestunult.

«Oli vaja, et ta minult vabandust paluks!» vastas tütarlaps külmast õlgu väristades. Tema rahu ja karm jonnakus äratasid ema hinges midagi etteheitetaolist.

«Või nii?...» mõtles ta ja küsis uuesti: «Aga kui te oleksite ära surnud?»

«Mis siis parata!» vastas tütarlaps tasa. «Lõpuks ta siiski vabandas. Inimene ei tohi ülekohtust solvamist andeks anda.»

«Jaa...» vastas ema aeglaselt. «Meile, naistele, tehakse eluaeg ülekohut...»

«Võtsin koorma maha!» kuulutas Jegor ust avades. «Samovar on valmis? Lubage, ma viin ta tuppa...»

Ta tõstis samovari üles ja seletas seda tassides:

«Minu isiklik papi jõi päevas vähemalt kakskümmend klaasi teed, mistõttu ta elaski sellelsinatsel maamunal ilma igasuguste tõbedeta rahumeeles seitsekümmend kolm aastat. Kehakaal oli tal kaheksa puuda ja ta oli köstriks Voskressenskoje külas...»

«Teie olete isa Ivani poeg?» hüüdis ema.

«Just nimelt! Aga mismoodi teie sedasamust köstrit teate?»

«Ma olen ju Voskressenskojest pärit!...»

«Ühe kandi inimesed! Kust perest te olete?»

«Teie naabrite perest! Mina olen Serjogina.»

«Lonkur Nili tütar? Tema nägu on mulle tuttav, mõnigi kord on ta mind kõrvust sakutanud...»

Nad seisid teineteise vastas ja puistasid teineteist naerdes küsimustega üle. Sašake vaatas neid naeratades ja pani tee tõmbama. Nõude kolin tõi ema olevikku tagasi.

«Oi, andke andeks, ma jäin lobisema! Küll on tore omanurga inimest näha...»

«Mina pean vabandust paluma, et siin talitan! Aga kell on juba üheteistkümne peal ja mul on pikk tee minna...»

«Kuhu? Linna?» küsis ema imestusega.

«Jah.»

«Mis te'nd räägite! Pime on ja sajab, te olete väsinud! Olge ööd siin! Jegor Ivanovitš magab köögis, meie siin...»

«Ei, ma pean minema!» teatas tütarlaps lihtsalt.

«Jah, naabrimamma, on vaja, et preili kaoks. Teda tuntakse siin. Ja kui teda homme tänaval nähakse, oleks see paha!» ütles Jegor.

«Kuidas ta läheb? Üksipäini?...»

«Läheb!» ütles Jegor muiates.

Neiu valas enesele teed, võttis tüki rukkileiba, raputas soola peale ja hakkas sööma, mõtlikult emale otsa vaadates.

«Kuidas te niimoodi käite? Teie ja Nataša. Mina küll ei läheks — kartma hakkaksin!» ütles Vlassova.

«Tema ju kardab ka!» tähendas Jegor. «Kas te kardate, Saša?»

«Muidugi kardan!» vastas neiu.

Ema vaatas teda, siis Jegori ja ütles tasakesi:

«Küll te olete... vali rahvas!»

Sašake lõpetas teejoomise, surus sõnatult Jegori kätt, läks kööki, ema läks talle järele teda saatma. Köögis ütles Sašake:

«Kui Pavel Mihhailovitši näete, tervitage teda minu poolt. Olge nii kena!»

Käsi juba ukselingil, pöördus ta äkitselt ümber ja küsis tasa:

«Kas ma tohin teid suudelda?»

Ema võttis vaikselt tal ümbert kinni ja suudles teda tuliselt.

«Aitäh!» ütles tütarlaps tasa, noogutas ja läks.

Tuppa tagasi tulnud, vaatas ema rahutult aknast välja. Pimeduses langes raskelt märgi räitsakaid.

«Kas te Prozoroveid mäletate?» küsis Jegor.

Ta istus, jalad laiali, ja puhus kõvasti teeklaasi peale. Ta nägu oli punane, higine ning rahulolev.

«Mäletan, mäletan!» ütles ema mõtlikult ja läks külg ees laua juurde. Ta istus, vaatas Jegorile nukrate silmadega otsa ja ütles pikkamisi: «Oi-oi-oi! Vaene Sašake! Kuidas ta linna jõuab?»

«Väsib kindlasti ära!» nõustus Jegor. «Vangla on teda palju nõrgemaks teinud, enne oli ta tugev tüdruk... Pealegi on teda lapsepõlves hellalt hoitud... Paistab, et tal on juba kopsudel viga küljes...»

«Kes ta niisuke on?» küsis ema vaikselt.

«Ühe mõisniku tütar. Isa on suur närukael, nagu tütar ütleb. Teate, mamma, et nad tahavad abielluda?»

«Kes?»

«Tema ja Pavel... Aga ikka ei õnnestu — kord on üks vabaduses, teine vangis, kord vastupidi!»

«Ma ei teadnudki!» vastas ema natukese aja pärast. «Paša endast midagi ei räägi...»

Nüüd hakkas tal neiust veel rohkem kahju, ta vaatas külalist tahtmatu vaenulikkusega ja ütles:

«Te oleksite pidanud teda saatma minema!...»

«Ei tohi!» vastas Jegor rahulikult. «Mul on siin palju tööd ja hommikust peale pean kogu päeva käima, käima ja käima. Ebameeldiv ettevõtmine, kui mul kogu aeg hinge matab...»

«Tubli tüdruk on ta!» ütles ema ebamääraselt, mõeldes sellele, mida Jegor talle oli öelnud. Teda haavas, et ta ei saanud seda kuulda mitte pojalt, vaid võõralt inimeselt, ja ta pigistas huuled kõvasti kokku, laskis kulmud madalale langeda.

«Tubli tüdruk!» noogutas Jegor. «Ma näen, teil on temast kahju. Ilmaaegu! Vaevate oma südame ära, kui hakkate meid, kõiki mässajaid, haletsema. Õigust öelda pole kellegi elu kerge. Hiljuti tuli asumiselt tagasi üks mu seltsimees. Kui ta Nižnist läbi sõitis, ootas naine lapsega teda Smolenskis, aga kui ta Smolenski jõudis, olid need juba Moskva vanglas. Nüüd on naise käes kord Siberisse sõita. Minul oli ka naine, suurepärane inimene, viis aastat niisugust elu viisid ta hauda...»

Ta jõi teeklaasi ühe sõõmuga tühjaks ja jätkas oma juttu. Ta loendas oma vangisistumise ja asumise aastaid ja kuid, jutustas igasugustest hädadest, peksmistest vanglas, näljast Siberis. Ema vaatas talle otsa, kuulas ja imestas, kui lihtsalt ja rahulikult ta rääkis elust, mis oli täis kannatusi, jälitamisi ja inimeste mõnitamist...

«Aga räägime nüüd asjast!»

Ta hääl muutus, nägu läks tõsisemaks. Ta hakkas ema küsitlema, kuidas see mõtleb raamatud vabrikusse viia, ja ema imestas, kui täpselt Jegor igasuguseid pisiasju teab.

Selle kõneluse järel hakkasid nad jälle oma koduküla meelde tuletama; Jegor naljatas, ema aga rändas mõtlikult oma minevikus ja see näis talle imelikult soo sarnane, mis on täis ühesuguseid mättaid ja kus kasvab peenikesi, arglikult värisevaid haabu, madalaid kuuski ja mätaste vahele eksinud valgeid kaski. Kased kasvasid aeglaselt, seisid neli-viis aastat ümal, soostunud pinnal, langesid siis maha ja kõdunesid. Ema vaatas seda pilti ja tal oli millestki talumatult kahju. Oma vaimusilma ees nägi ta terava, trotsliku näoga tütarlast. See läks nüüd

keset märga langevat lund, üksi ja väsinud. Aga poeg on vanglas. Võib-olla ta ei maga veel, vaid mõtleb... Aga ta ei mõtle tema, oma ema peale — tal on inimene, kes on emast lähedasem. Kireva tupruva pilvena vajusid ta peale rasked mõtted ja pigistasid valusasti ta südant...

«Väsinud olete, mamma! Lähme õige magama!» sõnas Jegor naeratades.

Ema ütles talle head ööd ja läks hiljukesi, külg ees, köökl, näriv, kibe tunne südames.

Hommikul teed juues küsis Jegor:

«Aga kui teid kinni nabitakse ja küsitakse, kust te võtsite kõik need ketserlikud raamatud, mis te siis ütlete?»

«Ütlen, et see pole teie asi!» vastas ema.

«Nad ei jää sellega põrmugi rahule!» vastas Jegor. «Nad on sügavalt veendunud, et see just ongi nende asi! Nad pinnivad usinalt ja kaua!»

«Mina ei ütle midagi!»

«Teid viiakse vanglasse!»

«Ja mis sellest? Tänu jumalale, sinna ma ehk kõlban!» ütles ta ohates. «Kellele mind tarvis on? Mitte kellelegi. Räägitakse, et piinama ei hakata...»

«Hm!» ütles Jegor ja vaatas teda tähelepanelikult. «Piinama ei hakata. Aga hea inimene peab ennast hoidma...»

«Teie käest seda küll ei õpi!» vastas ema muiates.

Jegor vaikis hetke, kõndis toas edasi-tagasi, läks siis ema juurde ja ütles:

«Raske on, naabrimamma! Tunnen, et teil on väga raske!»

«Kõigil on raske!» vastas ema ja lõi käega. «Ainult nendel on võib-olla kergem, kes aru saavad... Aga eks mina hakka ka vähehaaval aru saama, mida head inimesed tahavad...»

«Ja kui te sellest aru saate, mamma, tähendab, olete neile kõigile vajalik — kõigile!» ütles Jegor tõsiselt.

Ema vaatas talle otsa ja naeratas vaikselt.

Keskpäeval sättis ema rahulikult ja asjalikult raamatud oma rinna ümber ja tegi seda nii osavalt ja mõnusalt, et Jegor lõbuga keelt laksutas ja ütles:

«Sehr gut! nagu ütleb tubli sakslane, kui on ämbri õlut ära joonud. Teid, mamma, ei ole kirjandus muutnud: olete ikka niisama tubli vanem naisterahvas, tüse ja pikk. Õnnistagu loendamatud jumalad teie ettevõtmist!...»

Poole tunni pärast seisis ema, küürus oma raske kandami all, rahulik ja kindel, vabriku väravas. Kaks val-

vurit, keda tööliste pilked ärritasid, kobasid jõhkralt läbi kõik vabrikuhoovi minejad ja sõimlesid nendega. Läheduses seisid politseinik ning peenikeste jalgade, punase näo ja väledate silmadega mees. Ema tõstis kaelkoogud ühelt õlalt teisele ja jälgis meest altkulmu, aimates, et see on nuhk.

Pikk lokkis peaga noormees, müts kuklas, hüüdis valvuritele, kes teda läbi otsisid:

«Teie, kuradid, otsige peast, aga mitte taskust!»

Üks valvur vastas:

«Peas sul muud polegi kui täid . . .»

«Täisid te peaksitegi otsima, mitte siin aega surnuks lööma!» andis tööline vastu.

Nuhk heitis talle kiire pilgu ja sülitas.

«Laseksite mind ehk läbi!» palus ema. «Näete, inimesel on koorem turjal, selg valutab!»

«Mine, mine!» käratas valvur vihaselt. «Kah siin seletama! . . .»

Ema läks oma kohale, pani toidunõud maha, pühkis näolt higi ja vaatas ringi.

Kohe tulid ta juurde vennad Gussevid, lukksepad, ja vanem, Vassili, küsis kulmu kortsutades valjusti:

«Kas pirukaid on?»

«Homme toon!» vastas ema.

See oli kokkulepitud parool. Vendade näod lõid särama. Ivan hüüdis kärsitult:

«Oh heldeke . . .»

Vassili kükitas maha, vaatas astjasse, ja samal ajal poetus talle põue pakk lendlehti.

«Ivan,» ütles ta valjusti, «meie koju ei lähe, sööme siinsamas lõunat!» ja toppis ise kiiresti raamatuid saapasäärde. «Tuleb uut kaubitsejat toetada . . .»

«Tuleb!» nõustus Ivan ja hakkas naerma.

Ema vaatas ettevaatlikult ringi ja hüüdis:

«Kapsasupp, kuumad nuudlid!»

Ta võttis raamatud tähelepandamatult välja, ühe pakikese teise järel, ja pistis need vendadele pihku. Iga kord, kui raamatud tema käest kadusid, välgatas nagu tikutuli pimedas toas tema ees kollane laik — sandarmiohvitseri nägu — ja mõttes ütles ema talle kahjurõõmsalt:

«Säh, said nüüd . . .»

Järgmist pakikest üle andes lisas ta rahulolevalt:

«Säh sulle . . .»

Tuli töölisi, kausid käes; kui nad lähemale jõudsid, hakkas Ivan Gussev valjusti naerma ja Vlassova lõpetas

rahulikult raamatute edasiandmise, tõstis kapsasuppi ja nuudleid, ja Gussevid tegid nalja:

«Nilovna töötab, nii et lust vaadata!»

«Häda ajab härja kaevu!» ütles üks kütja mornilt. «Toitja viidi ju minema. Nurjatud! Noh, anna kolme kopika eest nuudleid. Pole viga, ema! Küll sa hakkama saad!»

«Aitäh heade sõnade eest!» naeratas ema talle vastu.

Mees läks ja torises kõrvale:

«Mis need head sõnad mulle maksavad . . .»

Vlassova hüüdis:

«Soe lõuna — kapsasupp, nuudlid, leem . . .»

Ema mõtles sellest, kuidas ta pojale oma esimesest tööst jutustab, aga tema silmade ees hõljus ikka ohvitseri kollane nägu, tige ja ähmi täis. Mustad vuntsid vabisesid nõutult, ärritatult üleskerkinud ülahuule alt välkus kokkupigistatud hammaste valge luu. Ema rinnas laulis rõõm nagu lind, kulmud võbelesid kavalalt, ja osavalt oma tööd tehes lausus ta endamisi:

«Ja veel — säh sulle! . . .»

XVI

Õhtul, kui ema teed jõi, oli akna tagant kuulda, kuidas pori hobusekapjade all lirtsus, ja kostis tuttav hääl. Ema kargas üles, tormas kööki ukse juurde, kojast tuli keegi rutuga, emal läks silmade ees mustaks, ta toetus uksepiidale ja lükkas jalaga ukse lahti.

«Tere õhtust, nänn!» kostis tuttav hääl ja pikad kuivetud käed langesid ema õlgadele.

Ema südames sähvatas pettumusevalu ja ühtaegu rõõm Andrei nägemisest. Need segunesid üheks suureks põletavaks tundeks; see haaras teda nagu tuline laine, haaras ja tõstis üles, ning ta surus näo Andrei rinnale. Andrei pigistas teda tugevasti, ta käed värisesid, ema nuttis vaikselt ja tasa, Andrei silitas ta juukseid ja ütles nagu lauldes:

«Ärge nutke, nänn, ärge piinake ennast! Ausõna, ma ütlen teile, ta lastakse varsti vabaks! Neil ei ole ühtegi tõendit tema vastu, kõik poisid on vait nagu keedetud kalad . . .»

Ta võttis ema õlgade ümbert kinni, viis ta tuppa, ja ema surus ennast ta vastu, pühkis väleda oravaliigutusega pisarad näolt ja neelas ahnelt, täiel rinnal ta sõnu.

«Pavel saadab teile terviseid, on terve ja rõõmus, nagu

üldse võimalik. Kitsas on seal! Üle saja inimese võeti kinni, meilt ja linnast, igas kambris istub kolm või neli inimest. Vanglaülematel pole viga, päris head teised, ja väsinud on nad ka — nii palju tööd andsid neile kuramuse sandarmid! Nii et ülemused väga kurjalt ei kamanda, ütlevad ainult: «Härrased, olge vagased, ärge meid alt vedage!» Noh, ja kõik lähebki kenasti. Aetakse juttu, antakse üksteisele raamatuid, jagatakse omavahel söögikraami. Kena vangla! Vana ja must, aga kuidagi leebe ja kerge. Krimkad on ka tore rahvas, aitavad meid palju. Lasti vabaks mind, siis Bukin ja veel neli meest. Varsti lastakse ka Pavel välja, see on päris kindel! Kõige kauemaks jääb istuma Vessovštšikov, tema peale ollakse väga vihased. Sõimab kõiki vahetpidamata! Sandarmid ei või talle otsagi vaadata. Võib-olla antakse kohtu alla või pekstakse ükskord läbi. Pavel manitseb teda: «Jäta, Nikolai! Ega nad targemaks ei lähe, kui sa neid sõimad!» Tema möirgab: «Hävitan nende soo maa pealt!» Pavel käitub kenasti, rahulikult ja kindlalt. Varsti lastakse ta vabaks, ütlen ma teile . . .»

«Varsti!» ütles ema rahunenult ja naeratas mahedalt. «Ma tean, et varsti!»

«Hea on, kui teate! Andke nüüd mulle teed, rääkige, kuidas te olete elanud.»

Ta vaatas emale otsa, naeratus näol, nii lähedane ja tore, ümarates silmades hell, veidi nukker säde.

«Ma armastan teid väga, Andrjuša!» ütles ema sügavalt ohates ja silmitses ta kõhna, naljakate tumedate habemetuttidega kaetud nägu.

«Mulle aitab natukesestki. Ma tean, et te mind armastate, teie suudate kõiki armastada, teil on hea süda!» ütles väikevenelane toolil kiikudes.

«Ei, teid ma armastan iseäranis!» ei jätnud ema järele. «Kui teil ema oleks, oleksid inimesed tema peale kadedad, et tal on niisugune poeg . . .»

Väikevenelane raputas pead ja hõõrus seda mõlema käega.

«Kuskil on minulgi ema . . .» ütles ta vaikselt.

«Aga kas te teate, mida ma täna tegin?» hüüdis ema ja jutustas kiiruga, heast meelest hingeldades ja pisut ilustades, kuidas ta oli kirjandust vabrikusse viinud.

Andrei ajas algul silmad imestusest pärani, siis puhkes valjusti naerma, liigutas koibi, koputas sõrmedega vastu pead ja hüüdis rõõmsalt:

«Ohoo! Noh — see ei ole nali! See on töö! Küll Pavelil on hea meel, kui ta kuulda saab! See oli hea, nänn! Pavelile ja kõigile!»

Ta naksutas vaimustusest sõrmi, vilistas ja kiigutas ennast, säras rõõmust ja äratas ema hinges tugeva vastukaja.

«Minu kallis Andrjuša!» ütles ema, nagu oleks tal süda avanenud ja sealt lõbusa ojana voolanud vaiksed ja rõõmsad sõnad. «Ma olen oma elu üle mõelnud — issand Jeesus Kristus! Mille nimel ma küll elanud olen! Peks . . . töö . . . midagi muud ei ole näinud kui oma meest, midagi muud ei ole tundnud kui hirmu! Sedagi ma ei näinud, kuidas Paša kasvas, ja ei tea, kas ma teda üldse armastasin, kui mees elus oli! Minu ainus mure ja mõte oli, et oma metsalisele hästi ja palju süüa anda, õigel ajal talle meelepärast olla, et ta pahaseks ei saaks, lüüa ei ähvardaks, et ta kordki minu vastu lahkem oleks. Ei mäleta, et ta kunagi lahkem oleks olnud. Peksis mind, nagu ei peksakski naist, vaid nagu kõiki neid, kelle peale ta viha kandis. Kakskümmend aastat elasin nii, aga mis enne abielu oli, ei mäleta! Tuletan meelde — ja olen nagu pime, midagi ei näe! Jegor Ivanovitš käis siin — me oleme ühest külast pärit; tema räägib ühest asjast ja teisest, mina mäletan maju, mäletan inimesi, aga kuidas inimesed elasid, millest rääkisid, mis kellegagi juhtus — kõik olen unustanud! Tulekahjusid mäletan — kaks tulekahju oli. Minust on vist kõik välja pekstud, hing on pimedasse kinni pandud, kurdiks jäänud, ei näe enam . . .»

Ta tõmbas hinge, ahmis õhku nagu veest väljatõmmatud kala, kummardus ettepoole ja jätkas vaiksema häälega:

«Mees suri, mina haarasin pojast kinni — ja tema läks sellele tööle. Siis oli mul päris paha olla ja temast hale . . . Kui tema kaob, kuidas mina siis elama hakkan? Kui palju hirmu ja ärevust olen ma tundnud, süda tahtis lõhkeda, kui ma tema saatuse peale mõtlesin . . .»

Ta jäi vait, vangutas vaikselt pead ja ütles tähendusrikkalt:

«Ei ole puhas see meie, naiste armastus! . . . Meie armastame seda, mida meile on vaja. Aga kui ma teid vaatan — teie igatsete ema järele — misjaoks teil teda tarvis on? Kõik teised kannatavad rahva pärast, lähevad vangi ja Siberisse, surevad . . . Noored tütarlapsed lähevad öösel üksipäini läbi pori, lumesaju ja vihma — tulevad seitsme versta tagant linnast meile. Kes neid ajab, kes neid tagant kihutab? Nad armastavad! Nemad armastavad puhtalt!

Usuvad! Usuvad, Andrjuša! Aga mina nii ei oska! Mina armastan seda, mis on oma, lähedane!»

«Teie suudate!» ütles väikevenelane, pööras näo kõrvale, hõõrus kõvasti nagu alati käega pead, põski ja silmi. «Kõik armastavad lähedasi, kuid avaras südames on ka kauge lähedane! Teie suudate palju! Teie emasüda on suur...»

«Annaks jumal!» ütles ema vaikselt. «Ma ju tunnen, et nii elada on hea! Näete, ma armastan teid võib-olla rohkemgi kui Pašat. Tema on kinnine... Tahab Sašakest naiseks võtta, aga minule, emale, ei ole rääkinud...»

«Pole tõsi!» vastas väikevenelane. «Ma tean seda asja. Pole tõsi. Nad armastavad teineteist, see on tõsi. Aga abielu — seda ei tule, ei! Saša tahaks, aga Pavel ei taha...»

«Või nii?» ütles ema mõtlikult ja vaikselt ning ta pilk peatus nukralt valgevenelase näol. «Jah. Või nii? Inimesed salgavad ennast ära...»

«Pavel on erakordne inimene!» ütles väikevenelane tasakesi. «Raudne inimene...»

«Praegu on ta vangis!» jätkas ema mõtlikult. «See teeb rahutuks, hirm on, aga enam mitte nii väga! Kogu elu on teistsugune ja hirm ka on teine — kõigi pärast oled rahutu. Ka süda on teine, hing on silmad lahti teinud ja vaatab: ta on kurb ja rõõmus korraga. Ma ei saa paljudest asjadest aru ja mul on nii valus ja kibe, et teie ei usu issandat jumalat! Olgu peale, sinna pole midagi parata! Aga ma näen, et te olete head inimesed, jah! Ja olete valinud endale raske elu rahva pärast, ränga elu tõe pärast! Teie tõest olen ma ka aru saanud: kuni on olemas rikkad, seni ei ole rahval midagi head oodata, ei õigust ega rõõmu, mitte midagi! Elan siin teie keskel, mõnikord öösel tuletan vanu asju meelde, oma jalgade alla tallatud noorust, muserdatud südant — valus ja hale hakkab enesest! Siiski on mul nüüd parem elada. Ikka rohkem näen iseennast...»

Väikevenelane tõusis, püüdis vaikselt astuda, hakkas ettevaatlikult mööda tuba kõndima, pikk, kõhn ja mõttes.

«Seda te ütlesite hästi!» lausus ta tasa. «Hästi! Kertšis oli üks noor juut, kes kirjutas värsse, ja ükskord kirjutas ta nii:

Süütult tapetuile elu
annab jälle tõe jõud!...

Tema enda tappis politsei seal, Kertšis, aga see ei ole tähtis! Tema tundis tõde ja külvas seda rahva hulka. Teie oletegi selline süütult tapetud inimene...»

«Ma räägin nüüd,» jätkas ema, «räägin, kuulan iseennast, ja ei usu ennast. Kogu elu olen mõelnud ainult seda, et kui saaks päeva õhtusse, et keegi sind ei märkaks, et keegi sind ei puudutaks. Aga nüüd mõtlen kõigi peale, ma ehk ei saa teie tööst alati õieti aru, aga te kõik olete mulle lähedased, kõigist on kahju, kõigile tahaks head. Ja teile, Andrjuša, iseäranis!...»

Andrei astus talle ligi ja ütles:

«Aitäh!»

Ta võttis ema käe, pigistas seda kõvasti, raputas ja pöördus ruttu kõrvale. Ema oli meeleliigutusest roidunud, pesi aeglaselt tasse ja vaikis, ta rinnas hõõgus erk, südant soojendav tunne.

Väikevenelane kõndis edasi-tagasi ja rääkis:

«Teate, nänn, Vessovštšikovile võiksite vahel mõne lahke sõna öelda! Isa istub tal vangis — on ikka närune vanamees. Nikolai näeb teda aknast ja sõimab. See ei ole kena! Nikolai on hea inimene, armastab koeri, hiiri ja kõiksugu loomi, aga inimesi ei salli! Näete, kuidas võib inimese ära rikkuda!»

«Ema kadus tal ei tea kuhu, isa on varas ja joodik,» ütles naine mõtlikult.

Kui Andrei magama heitis, tegi ema talle märkamatult ristimärgi, aga kui tema voodisseminekust oli pool tundi möödas, küsis ema tasakesi:

«Kas te magate, Andrjuša?»

«Ei — mis siis?»

«Head ööd!»

«Head ööd, nänn, aitäh!» vastas Andrei tänulikult.

XVII

Järgmisel päeval, kui Nilovna oma kandamiga vabrikuväravasse jõudis, peatasid valvurid ta jõhkralt, käskisid nõud maha panna ja vaatasid kõik hoolikalt läbi.

«Jahutate mul toidu ära!» ütles ema rahulikult, kuna valvurid samal ajal toorelt ta riideid kobasid.

«Vait!» käratas valvur tusaselt.

Teine tõukas ema kergesti õlast ja ütles veendunult:

«Ma ju räägin — üle aia pillutakse!»

Esimesena tuli ema juurde vana Sizov, vaatas ringi ja küsis tasakesi:

«Kuulsid, ema?»

«Mida?»

«Lendlehed! Jälle platsis! Igale poole puistatud justkui soola leivale. Säh sulle vangistamised ja läbiotsimised! Minu õepoeg Mazin viidi vangi, noh, ja mis siis? Sinu poeg ka viidi — nüüd on ju näha, et need polnud nemad!»

Ta võttis habeme pihku, vaatas seda ja ütles ära minnes:

«Miks sa vahel minu poole sisse ei astu? Sul on ehk üksi igav . . .»

Ema tänas, hakkas toitude nimesid hüüdma ja jälgis teraselt ebatavalist elevust vabrikus. Kõik olid ärevil, kogunesid salkadesse ja läksid laiali, jooksid ühest tsehhist teise. Tahmases õhus tundus mingit erksat ja julget hõngu. Kord siit, kord sealt kõlas heakskiitvaid hõikeid ja pilkavaid hüüdeid. Vanemad töölised muigasid ettevaatlikult. Mureliku näoga ülemused ja politseinikud kõndisid ringi ning neid nähes läksid töölised pikkamisi laiali, või kui kohale jäid, jätsid jutu katki, vaatasid vaikides nende tigedaid, ärritatud nägusid.

Töölised olid kõik nagu puhtaks pestud nägudega. Korraks paistis vanema Gussevi pikk kogu; ta vend paterdas nagu part ja lagistas naerda.

Emast läksid aeglaselt mööda puusepatsehhi meister Vavilov ja tabelipidaja Issai. Lühike kidur tabelipidaja, pea püsti ja vasakule pööratud, vaatas meistri liikumatut, upsakat nägu ja seletas kiiresti, habet väristades:

«Nemad naeravad, Ivan Ivanovitš, neile see meeldib, olgugi et tegu on riigi aluste õõnestamisega, nagu ütles härra direktor. Siin, Ivan Ivanovitš, ei tule rohida, vaid üles künda . . .»

Vavilov kõndis, käed seljal, sõrmed kõvasti kokku pigistatud . . .

«Sina, koerapoeg, trüki, mida tahad,» ütles ta valjusti, «aga mind puutuda ei tohi!»

Vassili Gussev tuli ema juurde ja ütles:

«Mina söön jälle sinu juures, mulle maitses!»

Häält alandades ning silmi pilgutades lisas ta vaikselt:

«Märki tabati . . . Ah, mamma, see on hea!»

Ema noogutas talle sõbralikult. Talle meeldis, et see noor poiss, vembumees üle alevi, rääkis temaga salajastest asjadest ja ütles talle teie, talle meeldis üldine elevus vabrikus ja ta mõtles endamisi:

«Aga kui mind poleks olnud . . .»

Tema lähedal seisatasid kolm mustatöölist ja üks ütles tasa, kahetsusega:

«Kuskilt ei leidnud . . .»

«Aga kuulata oleks vaja! Mina lugeda ei oska, aga näen, et neile virutati otse ribide alla! . . .» ütles teine.

Kolmas vaatas ringi ja ütles:

«Lähme katlamajja . . .»

«Mõjub!» sosistas Gussev ja pilgutas silma.

Nilovna läks rõõmsalt koju.

«Seal on inimestel kahju, et nad lugeda ei oska!» ütles ta Andreile. «Mina noorest peast oskasin, aga ära olen unustanud . . .»

«Hakake õppima!» soovitas väikevenelane.

«Minu eas? Ilmarahvale naeruks . . .»

Aga Andrei võttis riiulilt raamatu, näitas noaotsaga kaanel tähte ja küsis:

«Mis see on?»

«Ärr!» vastas ema naerdes.

«Aga see?»

«Aaa . . .»

Tal oli piinlik ja häbi. Tundus, nagu naeraksid Andrei silmad salamahti tema üle, ja ta põikas tema pilgu eest kõrvale. Ent Andrei hääl oli pehme ja rahulik, nägu tõsine.

«Kas te, Andrjuša, tõepoolest mõtlete mind õpetada?» küsis ta tahtmatu naeratusega.

«Aga muidugi!» vastas Andrei. «Kui te varem lugeda oskasite, siis on lihtne meelde tuletada. Kui me imet ei tee, pole katki midagi, teeme imet, pole ka katki midagi!»

«Öeldakse küll, et pühapildi vaatamisest ise veel pühakuks ei saa!»

«Jajah!» ütles väikevenelane pead noogutades. «Vanasõnu on palju. Mida vähem tead, seda parem uni — ega see vale pole. Vanasõnadega mõtleb kõht, tema punub nendest hingele päitsed pähe, et oleks parem seda valitseda. Aga mis täht see on?»

«Ell!» ütles ema.

«Nii. Näed, kaks haru laiali. Noh, ja see?»

Ema pingutas silmi, kibrutas vaevaliselt kulme, tuletas unustatud tähti pingsalt meelde, püüdis oma tähelepanu koondada ja unustas enese. Aga varsti ta silmad väsisid. Alguses läksid silmad märjaks väsimusest, seejärel kurvastusest.

«Tähti õpin!» ütles ta nuuksudes. «Neljakümneaastane, aga alles hakkan tähti õppima . . .»

«Ärge nutke!» ütles väikevenelane hellalt ja tasa. «Te ei saanud teisiti elada, aga ometi taipate, et olete halvasti elanud! Tuhanded inimesed võiksid elada paremini kui teie, aga elavad nagu loomad ja veel hooplevad, et elavad

hästi! Aga mis selles head on, kui inimene täna töötab ja sööb, homme töötab ja sööb ja nii kogu eluaeg — töötab ja sööb? Vahepeal muretseb endale lapsi ja tunneb neist alguses rõõmu, aga kui nemad ka hakkavad palju sööma, siis vihastab ja hakkab neid kiruma — kasvage kiiresti, söödikud, tööle tuleb minna! Tema tahaks oma lastest koduloomi teha, aga nemad hakkavad oma kõhtu orjama — jälle venitavad oma päevi nagu surnud hobuse nahka! Ainult need on tõelised inimesed, kes inimese mõistust ahelatest vabaks raiuvad. Nüüd asusite teiegi oma jõudu mööda seda tegema.»

«Mis nüüd mina!» ohkas ema. «Mida mina oskan!»

«Miks siis mitte? See on nagu vihm, iga piisk joodab viljaseemet. Ja kui te lugema hakkate . . .»

Andrei puhkes naerma, tõusis püsti ja hakkas tuba mööda kõndima.

«Ei, teie saate selgeks! . . . Pavel tuleb koju, ja teie loete — ohoo!»

«Oh, Andrjuša!» ütles ema. «Noortele on kõik lihtne. Aga kui vanemaks saad, on muret palju, jõudu vähe, mõistust pole ollagi . . .»

XVIII

Õhtul läks väikevenelane välja, ema pani lambi põlema ja istus laua äärde sukka kuduma. Aga ta tõusis varsti, läks kõhklevalt toast kööki, pani ukse haaki ja tuli ägedasti kulme kortsutades tuppa tagasi. Ta laskis aknakardinad alla, võttis riiulilt raamatu ja istus uuesti laua taha, vaatas ringi, kummardus raamatu kohale ja ta huuled hakkasid liikuma. Kui tänavalt hääli kostis, kattis ta võpatades raamatu peoga kinni ning jäi teraselt kuulatama . . . Ning sosistas jälle, kord silmi kinni pannes, kord lahti tehes:

«Kaa, ell, emm, enn . . .»

Uksele koputati, ema kargas püsti, pani raamatu riiulile ja küsis ärevalt:

«Kes seal on?»

«Mina . . .»

Tuli Rõbin, silus väärikalt habet ja ütles:

«Varem lasksid inimesi küsimata sisse. Üksi? Sedasi. Mina arvasin, et väikevenelane on kodus. Nägin teda täna . . . Vangimaja ei riku inimest.»

Ta istus ja ütles emale:

«Räägime vähekene . . .»

Ta pilk oli tähendusrikas ja salapärane, äratas emas ebamäärast rahutust.

«Kõik maksab!» alustas ta oma raske häälega. «Ilma rahata sa ei sünni ega sure, sedasi. Raamatud ja lendlehed maksavad ka raha. Kas sa tead, kust tuleb raha raamatute tegemiseks?»

«Ei tea,» vastas ema vaikselt, aimates midagi ohtlikku.

«Sedasi. Mina ka ei tea. Teiseks — kes raamatuid kirjutavad?»

«Õpetatud mehed . . .»

«Härrased!» ütles Rõbin ja ta habetunud nägu tõmbus pingule, läks punaseks. «Tähendab, härrased kirjutavad raamatuid, nemad jagavad neid laiali. Aga nendes raamatutes kirjutatakse härraste vastu. Nüüd ütle mulle, mis kasu on neil raha raisata, et rahvast enese vastu üles ässitada, mis?»

Ema pilgutas silmi ja ütles arglikult:

«Mida sina arvad? . . .»

«Ahaa!» ütles Rõbin ja niheles toolil kohmakalt nagu karu. «Sedasi. Kui ma selle mõtte juurde jõudsin, hakkas ka minul külm.»

«Oled sa midagi teada saanud?»

«Pettus!» vastas Rõbin. «Tunnen, et see on pettus. Midagi ma ei tea, aga see on pettus. Sedasi. Härrastel on omad konksud. Aga mulle on tõde vaja. Ja mina olen tõest aru saanud. Härrastega ma kaasa ei lähe. Kui neil tarvis on, lükkavad minu ette ja lähevad minu luid-konte mööda nagu mööda silda edasi . . .»

Tema sünged sõnad otse aheldasid ema südame.

«Issand!» hüüdis ema masendunult. «Kuidas siis Paša aru ei saa? Ja need, kes . . .»

Ema silme eest libisesid mööda Jegori, Nikolai Ivanovitši ja Sašakese tõsised ausad näod, ta süda hakkas põksuma.

«Ei, ei!» ütles ta tõrjuvalt pead vangutades. «Ma ei usu. Nemad on südamega töös.»

«Kellest sa räägid?» küsis Rõbin mõtlikult.

«Kõigist . . . viimasest kui ühest, keda ma olen näinud!»

«Sa ei vaata õigesse kohta, ema, vaata kaugemale!» ütles Rõbin pead langetades. «Need, kes on meile lähedale tulnud, ei tea vahest isegi midagi. Nemad usuvad, et nii on vaja! Aga võib-olla on nende taga teised, kes on ainult kasu peal väljas? Inimene ei hakka asjata enese vastu ässitama . . .»

Ja talupoegliku tõsise veendmusega lisas ta juurde:
«Härrastelt ära kunagi midagi head looda!»
«Mida sa siis nüüd mõtled?» küsis ema, keda jälle valdasid kahtlused.
«Mina?» Rõbin vaatas talle otsa, vaikis hetke ja kordas: «Härrastest tuleb eemale hoida. Sedasi.»
Ja jäi jälle süngelt vait.
«Ma tahtsin poiste kilda heita, nendega seltsis olla. Mina passin sellele tööle, tean, mida inimestele tuleb öelda. Sedasi. Noh, aga nüüd lähen minema. Mina sellesse uskuda ei saa, pean ära minema.»
Ta langetas pea, mõtles.
«Hakkan üksi maad mööda, külades ringi käima. Panen rahva mässama. Rahvas peab ise asja käsile võtma. Kui rahvas aru saab, teeb ta enesele kõik teed lahti. Eks ma siis püüan, et rahvas aru saaks: ei ole tal muud lootust kui lootus iseendale, ei ole muud mõistust kui oma mõistus. Nii on lood!»
Emal oli Rõbinist kahju, tal hakkas hirm selle mehe pärast. Rõbin ei olnud emale kunagi meeldinud, aga nüüd oli ta korraga nagu lähemale tulnud; ema ütles vaikselt:
«Sind võetakse kinni . . .»
Rõbin vaatas talle otsa ja vastas rahulikult:
«Võetakse kinni, lastakse jälle vabaks. Ega mina ei jäta . . .»
«Talumehed ise seovad kinni. Ja pannakse istuma . . .»
«Istun ära ja tulen välja. Lähen jälle. Talumeestega on nii, et korra või paar seovad, siis saavad aru, et mind ei tule kinni siduda, vaid ära kuulata. Ma ütlen neile: «Ärge uskuge mind, ainult kuulake.» Ja kui kuulavad, siis hakkavad uskuma.»
Ta rääkis pikkamisi, nagu iga sõna enne ütlemist vaagides.
«Ma olen viimasel ajal üht-teist kõrva taha pannud. Mitmed asjad on selgeks saanud . . .»
«Hukka saad, Mihhailo Ivanovitš!» lausus ema nukralt pead vangutades.
Rõbin vaatas talle oma tumedate sügavate silmadega küsivalt ja ootavalt otsa. Tugev keha oli ette kallutatud, käed toetusid toolipõhjale, tõmmu nägu mustas habemeraamis näis kahvatu.
«Oled sa kuulnud, mida Kristus viljaivast ütles? Kui sa ei sure, siis ei tõuse sa uues viljapeas üles. Surmani on mul palju aega. Mina olen kaval!»
Ta kehitas end toolil ja tõusis aeglaselt püsti.

«Lähen kõrtsi, istun inimeste seltsis. Väikevenelane ei tule ega tule. Jälle askeldab?»
«Jah!» ütles ema naeratades.
«Nõnda ongi vaja. Ütle talle, mis ma rääkisin . . .»
Nad läksid pikkamisi õlg õla kõrval kööki ja vahetasid teineteisele otsa vaatamata nappe sõnu.
«Noh, hüvasti!»
«Hüvasti! Millal sa lõpparve võtad? . . .»
«Võtsin juba.»
«Millal sa ära lähed?»
«Homme. Varahommikul. Hüvasti!»
Rõbin tõmbas selja küüru ja astus vastu tahtmist, kohmakalt kotta. Ema seisis hetke uksel, kuulatas raskeid samme ja oma rinnas äratatud kahtlusi. Siis pöördus vaikselt, läks tuppa, kergitas kardinat ja vaatas aknast välja. Akna taga oli liikumatu must pimedus.
«Öös elan!» mõtles ema.
Tal oli tõsimeelsest mehest kahju — see oli nii laiaõlgne ja tugev.
Andrei tuli elavana ja rõõmsana koju.
Kui ema talle Rõbinist jutustas, hüüdis ta:
«Noh, käigu pealegi külasid mööda, kuulutagu tõde ja äratagu rahvast. Meiega on tal raske. Tal on peas omad talumehemõtted, meie mõtted sinna ei mahu . . .»
«Ta rääkis härrastest, äkki tal ongi õigus?» ütles ema ettevaatlikult. «Aga äkki petetakse?»
«Kas see riivas?» hüüdis väikevenelane naerdes. «Oh, nänn, raha! Oleks meil raha! Me elame ikka veel teiste arvel. Nikolai Ivanovitš saab seitsekümmed viis rubla kuus, meile annab viiskümmend. Teised samuti. Isegi nälgivad üliõpilased saadavad mõnikord natuke, mis nad kopikhaaval on korjanud. Aga härraseid on muidugi igasuguseid. Ühed petavad, teised ütlevad lahti, meiega tulevad kõige paremad . . .»
Ta lõi käsi kokku ja jätkas:
«Meie püha on veel mägede taga, aga esimesel mail korraldame siiski väikese peo. Et lõbusam oleks!»
Tema elevus peletas Rõbini külvatud rahutuse. Väikevenelane kõndis mööda tuba, hõõrus käega pead ja rääkis põrandale vaadates:
«Teate, mõnikord kibeleb südames niisugune imelik tunne! Nagu oleksid igal pool, kuhu sa lähed, kõik seltsimehed, kõiki on haaranud sama leek, kõik on rõõmsad, head ja toredad. Mõistavad üksteist ilma sõnadeta . . . Elavad kõik nagu kooris, kuigi iga süda laulab oma laulu.

Kõik laulud vulisevad nagu ojad, ühinevad jõeks ning lai, vaba jõgi voolab uue elu heledate rõõmude merre.»

Ema püüdis liikumatult olla, et teda mitte segada, tema juttu katkestada. Ta kuulas Andreid alati tähelepanelikumalt kui teisi — Andrei rääkis lihtsamalt kui teised ja tema jutt läks alati südamesse. Pavel ei rääkinud kunagi sellest, mida ta tulevikult ootab. Aga Andrei, nii tundus emale, oli alati osaga oma südamest tulevikus, ja kui ta rääkis, oli see nagu muinasjutt tulevasest elust maa peal, mis on kõigile nagu pidupäev. See muinasjutt valgustas emale poja ning kõigi ta seltsimeeste elu ja töö mõtet.

«Aga kui ärkad,» ütles väikevenelane pead raputades, «vaatad ringi — külm ja porine! Kõik on väsinud ja tigedad . . .»

Sügava kurbusega jätkas ta:

«See on valus, aga inimest ei tohigi usaldada, teda peab kartma ja isegi vihkama! Inimeses on kaks poolt. Sina tahaksid ainult armastada, aga kuidas see võimalik on? Kuidas sa saad inimesele andeks anda, kui ta tuleb nagu metsaline sulle kallale, ei pea sind inimeseks ja virutab sulle rusikaga näkku? Ei tohi andeks anda! Mitte enda pärast — mina kannatan ära, kui mulle liiga tehakse, — aga ma ei taha vägivallatsejatele järele anda, ei taha, et minu seljas õpitakse teisi peksma.»

Nüüd süttis ta silmades külm tuli, ta kallutas jonnakalt pead ja rääkis veendunumalt:

«Ma ei tohi midagi halba andeks anda, olgugi et see mulle paha ei tee. Mina ei ole maa peal üksi! Täna lasen ma endale ülekohut teha, võib-olla ainult naeran ülekohtu üle, see mind ei haava, — aga homme, pärast seda, kui ta on oma jõudu minu kallal proovinud, läheb ülekohtutegija teiselt nahka maha võtma. Sellepärast tulebki inimestesse erinevalt suhtuda, süda kalk hoida, inimesi sorteerida: need on omad, need võõrad. Nii on õige — aga rõõmu see ei tee!»

Emale tulid millegipärast ohvitser ja Sašake meelde. Ta ütles ohates:

«Mis leiba saab sõelumata jahust! . . .»

«Selles see häda ongi!» hüüdis väikevenelane.

«Jajah!» ütles ema. Talle tuli meelde ta mees, sünge ja raske nagu suur sammaldunud kivi. Ta kujutles väikevenelast Nataša mehena ja poega abielus Sašakesega.

«Ja mispärast?» küsis väikevenelane ägestudes. «See on nii selgesti näha, et on isegi naljakas. Ainult sellepärast, et inimesed seisavad erineval kõrgusel. Seame nad siis

ühele kõrgusele! Jagame võrdselt kõik, mis on loodud mõistusega, kõik, mis on tehtud kätega. Ärme hoiame üksteist hirmu ja kadeduse orjuses, ahnuse ja rumaluse vangis! . . .»

Nad olid hakanud tihti niimoodi juttu ajama.

Nahhodka oli uuesti vabrikusse tööle võetud, ta andis kogu oma palga emale ja ema võttis raha niisama rahulikult vastu, nagu oli Paveli käest võtnud.

Vahel ütles Andrei emale, naeratus silmis:

«Kas loeme, nänn, mis?»

Ema keeldus naljatades, kuid kindlalt, väikevenelase naeratus tegi teda kohmetuks ja pisut solvunult mõtles ta:

«Kui sa naerad, siis mispärast?»

Ikka sagedamini küsis ta Andreilt, mida tähendab üks või teine raamatukeelne sõna, mida ta ei tundnud. Küsides vaatas ta kõrvale, ta hääl kõlas ükskõikselt. Andrei aimas, et ema õpib salamisi ise, mõistis ta häbelikkust ega tõinud talle enam ettepanekut temaga koos lugeda. Varsti ütles ema talle:

«Mu silmad on nõrgaks jäänud, Andrjuša. Prille oleks vaja.»

«See on asjalik jutt!» vastas Andrei. «Pühapäeval läheme kahekesi linna, näitan teid arstile, siis saate prillid . . .»

XIX

Ema oli juba kolm korda käinud Paveliga kokkusaamist palumas, aga iga kord oli sandarmikindral, lillakaspunaste põskede ja suure ninaga hall vanamees lahkesti eitava vastuse andnud.

«Nädala pärast, emake, mitte varem! Nädala pärast vaatame, praegu ei ole võimalik . . .»

Kindral oli ümmargune, täissöönud ja tuletas emale meelde küpset, veidi seisnud ja juba pehme hallitusega kaetud ploomi. Alati urgitses ta terava kollase tikuga oma väikesi valgeid hambaid, väikesed rohekad silmad naeratasid lahkelt, hääl oli mahe ja sõbralik.

«Viisakas mees!» ütles ema väikevenelasele mõtlikult. «Kogu aeg naeratab . . .»

«Jaa, jaa!» ütles väikevenelane. «Nad on kenad ja lahked, nad naeratavad. Neile öeldakse: «Näete, see on tark ja aus inimene, ta on meile ohtlik, pooge ta üles!» Nemad naeratavad ja poovad, ja pärast naeratavad jälle.»

«See, kes käis meil läbi otsimas, see oli lihtsam,» võrdles ema. «Kohe näha, et lontrus . . .»

«Nad ei ole keegi inimesed, vaid haamrid, millega inimesi uimaseks lüüakse. Tööriistad. Nende abil töödeldakse meiesuguseid, et meiega oleks hõlpsam ümber käia. Nemad ise on juba kohandatud meid valitseva käe järgi — teevad kõike, mida neil kästakse, mõtlemata ja küsimata, mispärast seda on vaja.»

Lõpuks lubati emale kokkusaamine ja pühapäeval istus ta tagasihoidlikult vanglakantselei nurgas. Peale tema oli madala laega kitsas ja räpases toas veel mitu inimest, kes kokkusaamist ootasid. Küllap nad olid juba mitmendat korda siin ja tundsid üksteist; nende vahel põimus loiult ja aeglaselt vaikne ja kleepjas vestlus nagu ämblikuvõrk.

«Olete kuulnud?» küsis priske, lõdva näoga naine, reisikott süles. «Tänasel hommikupalvusel kiskus peakiriku koorijuht kooripoisil kõrva katki . . .»

Vanem erusõjaväelase vormis mees köhis kõvasti ja ütles: «Kooripoisid on sänikaelad!»

Kantseleis traavis edasi-tagasi väike, lühikeste jalgade, pikkade käte ja etteulatuva lõuaga kiilaspäine mehike. Seisma jäämata seletas ta äreval ja ragiseval häälel:

«Elu läheb kallimaks, sellepärast on ka inimesed tigedamad. Loomaliha teine sort maksab neliteist kopikat nael, leib on juba kaks ja pool kopikat . . .»

Vahetevahel tuli vange, halle ja ühenäolisi, rasked nahkkotad jalas. Poolpimedasse tuppa astudes pilgutasid nad silmi. Ühel olid jalad ahelates, need kõlisesid.

Kõik oli imelikult rahulik ja ebameeldivalt lihtne. Tundus, nagu oleksid kõik oma olukorraga ammugi harjunud ja kohanenud; ühed istuvad rahulikult vangis, teised valvavad loiult, kolmandad külastavad vangistatuid korrapäraselt ja väsinult. Ema süda värises kärsitusest, ta vaatas arusaamatuses kõike, mida ta enda ümber nägi, imestades selle raske lihtsuse üle.

Vlassova kõrval istus väike vanamutt, nägu oli tal kortsus, aga silmad noored. Peenikest kaela keerates kuulas ta jutuajamist ja vaatas kõigile imeliku trotsiga otsa.

«Kes teil siin on?» küsis Vlassova temalt tasa.

«Poeg. Üliõpilane,» vastas eideke valjusti ja ruttu. «Aga teil?»

«Ka poeg. Tööline.»

«Kuidas nimi?»

«Vlassov.»

«Ei ole kuulnud. Ammu istub?»

«Seitsmendat nädalat . . .»

«Aga minu oma istub kümnendat kuud!» ütles vanamutt ja ta hääles tajus Vlassova midagi kummalist, peaaegu nagu uhkust.

«Jahah!» ütles kiilaspäine vanamees kiiresti. «Kannatus lõpeb . . . Kõik on närvilised, kõik karjuvad, kõik hinnad tõusevad. Inimesed lähevad sellele vastavalt odavamaks. Lepitavaid hääli ei ole kuulda.»

«Täiesti õige!» ütles sõjaväelane. «Korralagedus! On vaja, et kostaks lõpuks kõva hääl — vait! Seda on vaja. Kõva häält . . .»

Vestlus muutus üldiseks ja elavaks. Igaüks ruttas avaldama oma arvamist elu kohta, aga kõik rääkisid summutatult ja kõigi hääles tajus ema midagi võõrast. Kodus räägiti teisiti, arusaadavamalt, lihtsamalt ja valjemini.

Paks kandilise punase habemega valvur hüüdis ema nime, vaatas teda pealaest jalatallani ja läks longates minema, öeldes emale:

«Tule mulle järele . . .»

Ema läks ja tal oli tahtmine valvurit selga tõugata, et see kiiremini astuks. Väikeses toas seisis Pavel, naeratas ja sirutas käe. Ema haaras käe, hakkas naerma, pilgutas kiiresti silmi, ei leidnud kohe sõnu ja ütles vaikselt:

«Tere . . . tere . . .»

«Ole nüüd rahulik, ema!» ütles Pavel ta kätt pigistades. «Ei ole midagi.»

«Ema!» ütles valvur ohates. «Muuseas, minge teineteisest kaugemale, et teie vahel oleks vahemaa . . .»

Ja haigutas valjusti. Pavel küsis ema tervise järele, päris koduseid asju . . . Ema ootas mingeid muid küsimusi, otsis neid poja silmist, aga ei leidnud. Poeg oli rahulik nagu alati, ainult nägu oli kahvatu ja silmadki oleksid nagu suuremaks läinud.

«Saša saadab terviseid!» ütles ema.

Paveli laud võpatasid, nägu läks leebemaks, ta naeratas. Kibe valu pigistas ema südant.

«Kas nad su varsti välja lasevad?» küsis ema solvunult ja ärritatult. «Mispärast sind vangi pandi? Lendlehed on ju jälle platsis . . .»

Paveli silmad lõid rõõmsalt särama.

«Jälle platsis?» küsis ta kiiresti.

«Nendest asjadest on keelatud kõnelda!» kuulutas valvur loiult. «Võib ainult perekonnaasjadest.»

«Kas see ei ole perekonnaasi?» küsis ema vastu.

«Ei mina tea. Ainult et on keelatud,» jäi valvur ükskõikselt oma nõudmise juurde.

«Räägi, ema, perekonnaasjadest,» ütles Pavel. «Mida sa teed?»

Ema tundis eneses mingit nooruslikku trotsi ja vastas:

«Kannan kõike seda vabrikusse...»

Ta peatus ja jätkas siis naeratades:

«Kapsasuppi, putru, igasugust Marja keedetud toitu ja muud kraami...»

Pavel sai aru. Ta nägu hakkas tagasihoitud naerust võbelema, ta lõi juuksed tahapoole ja ütles hella häälega, nagu ema veel kunagi polnud kuulnud:

«See on hea, et sul tööd on, siis ei hakka igav!»

«Aga kui need lendlehed ilmusid, hakati mind ka läbi otsima!» ütles ema pisut hooplevalt.

«Jälle sellest!» ütles valvur pahaselt. «Ma ju ütlesin, et ei tohi! Inimeselt võeti vabadus, et ta midagi ei teaks, ja sina muudkui heietad! Tuleb aru saada, mida ei tohi.»

«Noh, jäta, ema!» ütles Pavel. «Matvei Ivanovitš on hea inimene, teda ei maksa vihastada. Me saame sõbralikult läbi. Ta on täna juhuslikult kokkusaamise juures, harilikult on ülema abi.»

«Kokkusaamine on lõppenud!» kuulutas valvur kella vaadates.

«Noh, aitäh, ema!» ütles Pavel. «Aitäh, kullake. Ära muretse. Varsti lastakse mind välja...»

Ta kaisutas ema kõvasti, suudles teda, ja ema hakkas sellest liigutatuna ja õnnelikuna nutma.

«Laiali minna!» ütles valvur ja pomises ema saates: «Ära nuta, lastakse välja! Kõik lastakse välja... Enam ei jätku ruumi...»

Kodus rääkis ema väikevenelasele laia naeratusega ja elavalt kulmusid liigutades:

«Osavalt ütlesin talle — ta sai aru!»

Ja ohkas nukralt.

«Sai aru! Muidu ei oleks kallistanud — kunagi varem ei ole ta seda teinud!»

«Ah teid küll!» naeris väikevenelane. «Kes mida otsib, aga ema ikka hellust...»

«Ei, Andrjuša, on ikka inimesed, ma ütlen!» hüüdis ema äkki imestunult. «Nii ära harjunud! Lapsed on neist lahti kistud, vangi pandud, aga neil pole sellest midagi, tulid, istuvad, ootavad, ajavad juttu, ah? Kui juba haritud inimesed nii ära harjuvad, mis siis lihtrahvast rääkida...»

«See on arusaadav,» ütles väikevenelane tavalise muigega, «nende vastu on seadus siiski leebem kui meie vastu ja neile endile on seadust ka rohkem vaja kui meile. Nii et kui ta neile vastu pead koputab, siis nad krimpsutavad nägu küll, aga eriti haiget see ei tee. Hunt oma poegi ei murra...»

XX

Ühel õhtul istus ema laua ääres ja kudus sokki, väikevenelane luges valjusti raamatut Rooma orjade ülestõusust; keegi koputas kõvasti, ja kui väikevenelane ukse avas, astus sisse Vessovštšikov, komps kaenlas, müts kuklas, põlvini porine.

«Tulen, näen, teil tuli põleb. Tulin tere ütlema. Otse vanglast!» kuulutas ta imeliku häälega, võttis Vlassova käe, raputas seda tugevasti ja ütles:

«Pavel saadab terviseid...»

Siis istus ta kõheldes toolile, vaatas toa oma tusase, kahtlustava pilguga üle.

Ta ei meeldinud emale, tema kandilises, lühikeste juustega peas ja väikestes silmades oli alati olnud midagi, mis ema hirmutas, kuid praegu oli ta rõõmus ja ütles elavalt, lahkelt naeratades:

«Otsa oled sa jäänud! Andrjuša, anname talle teed...»

«Ma juba panengi teemasinat üles!» hõikas väikevenelane köögist.

«Noh, mis Pavel teeb? Kas veel kedagi välja lasti või ainult sind?»

Nikolai langetas pea ja vastas:

«Pavel istub — peab vastu! Ainult mind lasti lahti!» Ta tõstis silmad, et otse näkku vaadata, ja ütles pikkamisi, läbi hammaste: «Ma ütlesin neile, et aitab, laske mind vabaks!... Või muidu tapan kellegi ära ja enese samuti. Lastigi välja.»

«Mnjaa!» ütles ema temast kaugemale nihkudes ja pilgutas tahtmatult silmi, kui ta pilk Nikolai kitsaste silmade terava pilguga kohtus.

«Ja Fedja Mazin?» hüüdis väikevenelane köögist. «Kirjutab värsse?»

«Kirjutab. Sellest ma aru ei saa!» ütles Nikolai pead vangutades. «Mis ta on, siisike või? Pandi puuri, ja tema laulab! Mina saan ainult ühest asjast aru — ma ei taha koju minna...»

«Mis sind seal kodus ootabki?» ütles ema mõttes. «Tuba tühi, ahi kütmata, kõik külmanud...»

Nikolai vaikis, silmad kissis. Võttis taskust paberossikarbi, pani aeglaselt suitsu ette, vaatas oma näo ees hõljuvat halli suitsupilve, tõmbas suu virilale muigele nagu kuri koer.

«Jah, külm on kindlasti. Põrand külmavõetud prussakaid täis. Hiired on ka külmast kõngenud. Kas ma võin sinu pool ööd olla, Pelageja Nilovna, kas lubad?» küsis ta emale otsa vaatamata kõlatu häälega.

«Muidugi, paikene!» ütles ema kiiresti. Nikolai juuresolek tekitas temas piinliku, ebamugava tunde.

«Nüüd on sihuke aeg, et lapsed häbenevad vanemaid . . .»

«Mis?» küsis ema võpatades.

Nikolai vaatas talle otsa, sulges silmad ja ta rõugearmiline nägu muutus pimedaks.

«Ma ütlen, et lapsed on hakanud vanemaid häbenema!» kordas ta ja ohkas valjusti. «Sind pole Pavel kunagi häbenenud. Aga mina häbenen isa. Ja tema majja . . . ma enam ei lähe. Mul ei ole isa . . . ja kodu ka ei ole! Mind anti politsei järelevalve alla, muidu läheksin Siberisse . . . Seal laseksin väljasaadetuid vabaks, aitaksin neid põgenema . . .»

Ema mõistis oma tundliku südamega, et sellel mehel on raske, aga ta valu ei äratanud temas kaastunnet.

«Jah, kui nii on . . . siis on parem ära minna!» ütles ema, et Nikolaid vaikimisega mitte solvata.

Köögist tuli Andrei ja ütles naerdes:

«Mida sa siin jutlustad, mis?»

Ema tõusis, öeldes:

«Peab midagi süüa tegema . . .»

Vessovštšikov vaatas üksisilmi väikevenelasele otsa ja ütles korraga:

«Mina arvan niiviisi, et mõned inimesed tuleb maha tappa!»

«Tohoh! Miks siis?» küsis väikevenelane.

«Et neid enam ei oleks . . .»

Väikevenelane, pikk ja kuivetu, seisis keset tuba, hõljutas end jalgadel ja vaatas Nikolaid ülevalt alla, käed taskus, Nikolai aga istus kindlalt toolil keset suitsupilvi ja ta hallile näole kerkisid punased laigud.

«Issai Gorbovil võtan pea maha — küll sa näed!»

«Mispärast?» küsis väikevenelane.

«Mis ta nuhib ja käib peale kaebamas. Tema on süüdi, et isa alla käis, tema on süüdi, et ta tahab nüüd nuhiks hakata,» üles Vessovštšikov ning vaatas mornilt ja vaenulikult Andreile otsa.

«Või nii!» hüüatas väikevenelane. «Aga kes siis sellepärast sind süüdistab? Lollid! . . .»

«Nii lollid kui targad on kõik ühest taignast tehtud!» ütles Nikolai kindlalt. «Sina oled tark ja Pavel samuti, aga kas mina olen teie silmis samasugune inimene nagu Fedja Mazin või Samoilov või teie teineteisele? Ära valeta, ma ei usu, ükskõik . . . ikka lükkate mind kõrvale, omaette nurka . . .»

«Hing valutab sul, Nikolai!» ütles väikevenelane tasa ja hellalt ning istus ta kõrvale.

«Valutab küll. Ja teil valutab ka . . . Aga teie muhud näivad teile ilusamad kui minu omad. Oleme kõik ühesugused lurjused, seda ma ütlen. Ja mida sina minule oskad ütelda? Noh?»

Ta peatas oma terava pilgu Andrei näol ja ootas, suu paokil. Ta armiline nägu oli liikumatu ja paksud huuled värisesid, nagu oleks ta nad millegagi ära kõrvetanud.

«Midagi ma sulle ei ütle!» sõnas väikevenelane ja vastas Vessovštšikovi vaenulikule pilgule siniste silmade sooja nukra naeratusega. «Ma tean: inimesega niisugusel hetkel vaielda, kui tal südames kõik kriimustused verd jooksevad, see tähendab ainult teda haavata; ma tean, vennas!»

«Minuga ei saa vaielda, mina ei oska!» pomises Nikolai silmi maha lüües.

«Ma arvan,» jätkas väikevenelane, «et igaüks on kõndinud paljajalu klaasikildudel, igaüks on musta masenduse tunnil õhku ahminud nii nagu sina . . .»

«Midagi ei oska sa mulle öelda!» lausus Vessovštšikov pikkamisi. «Mu hing ulub nagu hunt . . .»

«Ma ei tahagi öelda! Aga ma tean, et see läheb sul mööda. Võib-olla mitte täiesti, aga läheb mööda!»

Ta naeratas ja jätkas Nikolaile õlale patsutades:

«See on lastehaigus, vennas, justkui leetrid. Kõik me põeme selle läbi, tugevad kergemini, nõrgad raskemalt. See tabab meiesugust siis, kui inimene on enese leidnud, aga elu ja oma kohta elus ei oska veel näha. Sulle näib, et sina üksi oled maapeal niisugune magus lõuatäis ja et kõik tahavad sind põske pista. Läheb natuke aega, siis näed, et seesama headuseiva, mis on sinu rinnas, on ka teistes olemas, ja sul läheb kergemaks. Ja hakkab raasike piinlik — misjaoks sa üles torni ronisid, kui su kell on nii tilluke, et seda pühade ajal kellamängus kuuldagi ei ole. Edaspidi näed, et kooris kuuldakse ka sinu kella, aga üksikult upub ta vanade kellade kuminasse nagu kärbes õlisse. Saad aru, mida ma räägin?»

«Võib-olla et saangi!» ütles Nikolai pead noogutades. «Ainult et ma ei usu!»

Väikevenelane puhkes naerma, kargas püsti ja hakkas edasi-tagasi traavima.

«Mina ju ka ei uskunud. Oh sa togu!»

«Mispärast togu?» muigas Nikolai mornilt ja vaatas väikevenelasele otsa.

«Oled seda nägu!»

Äkki hakkas Vessovštšikov valjusti naerma, suu pärani.

«Mis on?» küsis väikevenelane imestunult ja jäi ta ette seisma.

«Ma mõtlesin, et see on küll loll, kes sulle halba teeb!» ütles Nikolai pead hõljutades.

«Kuidas sa mulle halba teeksid?» küsis väikevenelane õlgu kehitades.

«Ma ei tea!» ütles Vessovštšikov, lihtsameelselt või heatahtlikult hambaid välgutades. «Ma ütlen ainult, et inimesel peaks väga piinlik olema, kui ta sulle halba on teinud.»

«Näed, kuhu tüüris!» ütles väikevenelane naerdes.

«Andrjuša!» kutsus ema köögist.

Andrei läks ära.

Üksi jäänud, vaatas Vessovštšikov ringi, sirutas raskes saapas jala välja, vaatas seda, kummardus, katsus käega paksu sääremarja. Tõstis käe näo ligi, vaatas hoolega peopesa, siis käeselga. Käsi oli paks, sõrmed lühikesed, kaetud kollaste karvadega. Ta viibutas kätt, tõusis üles.

Kui Andrei teemasina sisse tõi, seisis Vessovštšikov peegli ees ja võttis teda vastu järgmiste sõnadega:

«Pole ammu oma lõusta näinud . . .»

Muheldes ja pead vangutades lisas ta:

«Jube lõust on mul!»

«Mis siis sellest?» küsis Andrei teda uudishimulikult vaadates.

«Sašake ütleb, et nägu on hinge peegel!» ütles Nikolai pikkamisi.

«Pole õige!» hüüdis väikevenelane. «Tal enesel on nina vinklis, põsenukid püsti, aga hing nagu hele täht.»

Vessovštšikov vaatas talle otsa ja naeratas.

Istuti teed jooma.

Vessovštšikov võttis suure kartuli, riputas paksult soola leivatükile ja hakkas nagu härg rahulikult ja pikkamisi mäluma.

«Kuidas teil siin elu läheb?» küsis ta täis suuga.

Kui Andrei oli talle lustakalt rääkinud kihutustöö edenemisest vabrikus, ütles ta jälle morni, kõlatu häälega:

«Hirmus palju võtab see kõik aega! Rutem oleks vaja . . .»

Ema vaatas talle otsa ja tundis rinnas vaikset vaenu selle mehe vastu.

«Elu ei ole hobune, teda ei saa piitsaga takka ajada!» ütles Andrei.

Vessovštšikov raputas jonnakalt pead.

«Palju võtab aega! Mul ei jätku kannatust! Mida ma tegema pean?»

Väikevenelasele otsa vaadates laiutas ta abitult käsi ja jäi vastust oodates vait.

«Meie kõik peame õppima ja teisi õpetama, see on meie töö!» ütles Andrei pead langetades.

Vessovštšikov küsis:

«Aga millal lööminguks läheb?»

«Enne seda saame veel ise mitu korda lüüa, seda ma tean!» vastas väikevenelane muiates. «Aga millal taplus algab, seda ma ei tea! Enne on vaja pea relvastada, arvan ma, alles siis käed . . .»

Nikolai hakkas jälle sööma. Ema piidles altkulmu ta laia nägu, püüdis sellest leida midagi, mis oleks teda Vessovštšikovi raske nurgelise koguga lepitanud.

Aga kui ta Nikolai väikeste silmade torkavat pilku kohtas, liigutas ema aralt kulme. Andrei oli rahutu: hakkas korraga rääkima, naeris, katkestas siis järsku oma jutu ja vilistas.

Emale näis, et ta mõistab Andrei rahutust. Nikolai istus vaikides, ja kui väikevenelane temalt midagi küsis, vastas lühidalt, ilmselt vastu tahtmist.

Väikeses toas läks ta kahel elanikul umbseks ja kitsaks ning nad vaatasid kordamööda vilksamisi külalist.

Lõpuks ütles Nikolai tõustes:

«Ma läheksin magama. Kogu aeg istusin ja istusin, äkitselt lasti välja, kõndisin tükk maad. Väsisin ära.»

Kui ta oli kööki läinud, seal pisut kolistanud ja järsku kõik surmvaikseks jäi, sosistas ema vaikust kuulatades Andreile:

«Tal on hirmsad mõtted peas . . .»

«Raske iseloom!» nõustus väikevenelane pead vangutades. «Küll see läheb mööda! Ma olen selle läbi teinud! Kui süda ähmaselt põleb, siis koguneb sinna palju tahma. Teie, nänn, heitke magama, mina istun, loen veel natuke.»

Ema läks nurka, kus sitskardina taga oli voodi, ja Andrei kuulis laua ääres istudes veel kaua ta sooja palvesosinat ja ohkeid. Kärmesti raamatut lapates hõõrus ta närviliselt

otsaesist, keerutas vuntse pikkade sõrmede vahel, nühkis jalgu vastu põrandat. Kell tiksus, akna taga oigas tuul.

Kostis ema vaikne hääl:

«Oh issand! Kui palju on ilmas inimesi, ja igaüks ägab omamoodi. Aga kus need on, kes on rõõmsad?»

«On juba neidki, on! Varsti on neid palju, oi kui palju!» vastas väikevenelane.

XXI

Elu voolas kiiresti, päevad olid kirevad, eri nägu. Iga päev tõi endaga kaasa midagi uut ja uus ei teinud ema enam rahutuks. Ikka sagedamini tuli õhtuti neile võõraid inimesi, nad rääkisid asjalikult, poolel häälel Andreiga, hilja öösel tõstsid krae üles, tõmbasid mütsi sügavalt silmile ja kadusid hiljukesi ning hääletult pimedusse. Kõik näisid sisemiselt elevil olevat, tundus, et kõik tahaksid laulda ja naerda, aga neil ei olnud aega, neil oli alati kiire. Ühed olid pilkavad ja tõsised, teised lõbusad ja tulvil sädelevat noorusjõudu, kolmandad mõtlikult vaiksed — kõigis tajus ema mingit visadust ja enesekindlust, ja kuigi igaüks oli oma nägu, sulasid kõik need näod ema silmis kokku üheks näoks: kõhnaks, rahulikult julgeks ja selgeks näoks, mille tumedate silmade sügav pilk oli hell ja karm nagu Kristuse pilk Emmause teel.

Ema loendas neid, kogus nad mõttes Paveli ümber, ja selles inimsummas muutus Pavel vaenlaste silmadele nähtamatuks.

Ükskord tuli linnast tragi lokkis peaga tütarlaps, tõi Andrei jaoks mingi paki ja ütles ära minnes lõbusate silmade välkudes:

«Nägemiseni, seltsimees!»

«Jumalaga!» vastas ema naeratust tagasi hoides.

Kui ta tütarlapse välja oli saatnud, läks ta akna alla ja vaatas naerdes, kuidas mööda tänavat tippis lühikesel kärmel sammul tema seltsimees, värske nagu kevadlill ja kebja nagu liblikas.

«Seltsimees!» ütles ema, kui külaline oli silmist kadunud. «Oh sind kullakest! Annaks issand sulle ausa seltsimehe kogu eluajaks!»

Sageli märkas ema kõigis linnainimestes midagi lapselikku ja muigas selle üle heatahtlikult, kuid temas äratas heldimust ja imestust nende usk, mille sügavust ta üha selgemini tajus, tema südant rõõmustasid ja soojendasid

nende unistused õiguse võidust, — neid kuulates ohkas ta tahtmatult, süda tulvil arusaamatut kurbust. Ent kõige rohkem liigutas teda nende lihtsus ja kaunis, suurejooneline hoolimatus iseenese vastu.

Nüüd sai ta juba paljustki aru, mida need inimesed elust kõnelesid, ta tundis, et nad oli õigesti üles leidnud kõigi inimeste õnnetuse allika, ja oli harjunud nõustuma nende mõtetega. Ent hingepõhjas ei uskunud ta, et nad suudavad elu oma tahtmist mööda ümber korraldada ja et neil jätkub jõudu, et kogu töörahvast oma leegist sütitada. Igaüks tahab täna söönud olla, keegi ei taha oma lõunat isegi homseks edasi lükata, kui ta võib selle kohe ära süüa. Vähesed lähevad seda pikka ja rasket teed, vähesed silmad näevad selle lõpus inimeste vendluse muinasjutulist riiki. Sellepärast suhtuski ta kõigisse neisse headesse inimestesse, hoolimata nende habemetest ja mõnikord väsinud nägudest, nagu lastesse.

«Minu kallid!» mõtles ta pead vangutades.

Aga nemad elasid kõik juba praegu head, tõsist ja arukat elu, rääkisid heast, tahtsid inimestele õpetada kõike, mida ise teadsid, ja tegid seda ennast säästmata. Ema mõistis, et niisugust elu võib armastada, hoolimata selle ohtlikkusest, ja vaatas ohates seljataha, kus tema enda minevik lohises nagu tasane, tume ja kitsas vööt. Tähelepandamatult kujunes temas rahulik teadmine, et ta on vajalik selle uue elu jaoks, — varem ei olnud ta kunagi tundnud, et ta on kellelegi vajalik, nüüd aga nägi selgesti, et ta on vajalik paljudele, see oli uus ja meeldiv tunne, ning ta tõstis pea julgemini püsti . . .

Ta kandis korralikult lendlehti vabrikusse, pidas seda oma kohuseks, ja oli nuhkidele tüdimuseni tuttavaks saanud. Mitu korda oli teda läbi otsitud, ent alati järgmisel päeval pärast seda, kui lendlehed olid vabrikusse ilmunud. Kui tal midagi kaasas ei olnud, oskas ta nuhkides ja valvurites kahtlust äratada, need võtsid ta kinni, otsisid läbi, tema teeskles solvunut, sõneles nendega, häbistas neid ja läks minema, uhke oma osavuse üle. Talle meeldis see mäng.

Vessovštšikovi vabrikusse ei võetud, ta läks tööle metsakaupmehe juurde ning vedas alevisse palke, laudu ja küttepuid. Ema nägi teda peaaegu iga päev: kaks musta hobust, mõlemad vanad kondised kronud, kelle pead nookusid väsinult ja kurvalt, tuhmid silmad pilkusid piinatult, vedasid pingutusest värisevate jalgadega enda järel pikka märga palki või vappuvat lauakoormat, kus lauaotsad valjusti üks-

teise vastu kolksusid, ja koorma kõrval kõndis Nikolai, ohjad lõdval, mustad katkised riided seljas, rasked saapad jalas, müts kuklas, rohmakas nagu ülesjuuritud känd. Ka tema noogutas pead, vaatas jalgade ette. Hobused sõitsid vastutulevatele vankritele pimedast peast otsa, inimestele selga, vihased vandesõnad lendasid tema ümber nagu kimalased, kostsid tigedad hüüded. Tema ei tõstnud pead ega vastanud hüüetele, vilistas teravalt, kõrvulukustavalt ja ühmas hobustele kõlatult:

«Noh, nõõ!»

Iga kord, kui Andrei juurde kogunesid seltsimehed uut välismaa ajalehte või brošüüri lugema, tuli ka Nikolai, istus nurka ja kuulas vaikides tunni või paar. Pärast lugemist vaidlesid noored tükk aega, kuid Vessovštšikov ei võtnud vaidlustest osa. Ta istus kauem kui teised, ja kui oli Andreiga kahekesi jäänud, esitas tusase küsimuse:

«Kes on kõige rohkem süüdi?»

«Tead, süüdlane on see, kes esimesena ütles: see on minu oma! See inimene suri mitu tuhat aastat tagasi ja tema peale vihastada ei tasu!» ütles väikevenelane naljatades, aga ta pilk oli rahutu.

«Aga rikkad? Ja need, kes neid kaitsevad?»

Väikevenelane haaras peast kinni, näppis vuntse ja rääkis tükk aega lihtsate sõnadega elust ja inimestest. Aga tulemus oli ikka niisugune, nagu oleksid ülepea kõik inimesed süüdi, ja see Nikolaid ei rahuldanud. Ta surus paksud huuled kõvasti kokku, raputas pead, kuulutas umbusklikult, et nii see nüüd küll ei ole, ja läks rahulolematuna ja tusasena minema.

Ükskord ütles ta:

«Ei, keegi peab ju süüdi olema — nad on siin! Ma ütlen sulle, meil tuleb kogu elu üles künda nagu umbrohtus põld — ilma armuta!»

«Nii ütles teie kohta ükskord tabelipidaja Issai!» tuletas ema meelde.

«Issai?» küsis Vessovštšikov hetke pärast.

«Jaa. Õel inimene! Nuhib kõigi järele, pärib igasugu asju, nüüd on hakanud meie tänaval kõndima, meie aknast sisse piiluma . . .»

«Piilub sisse?» kordas Nikolai.

Ema oli juba voodis ega näinud ta nägu, aga taipas, et oli midagi ülearust öelnud, sest väikevenelane hakkas kähku rahustavalt seletama:

«Las ta kõnnib ja piilub! Aega tal on — las jalutab . . .»

«Ei, oota!» ütles Nikolai kõlatult. «Tema ongi süüdlane!»

«Milles?» küsis väikevenelane ruttu. «Et ta rumal on?»

Vessovštšikov läks sõna lausumata minema.

Väikevenelane kõndis aeglaselt ja väsinult mööda tuba, jalad kõhnad nagu ämblikukoivad. Saapad oli ta jalast ära võtnud — ta tegi seda alati, et mitte kolistada ja Vlassovat häirida. Kuid ema ei maganud, ja kui Nikolai oli lahkunud, ütles ta rahutult:

«Ma kardan teda!»

«Jahaa!» venitas väikevenelane. «Äge noormees. Ärge, nänn, talle Issaist rääkige, see Issai tõepoolest nuhib.»

«Mis seal imestada! Sandarm on tema sõber!» ütles ema.

«Nikolai peksab ta arvatavasti läbi!» oletas väikevenelane. «Näete, missuguseid tundeid on härrased, meie elu komandörid alamväelastes kasvatanud! Kui niisugused inimesed nagu Nikolai tunnevad, et neile on liiga tehtud, ja nende kannatus katkeb — mis siis saab? Veri pritsib taevani ja maa hakkab veres vahutama nagu seep . . .»

«See on hirmus, Andrjuša!» hüüatas ema tasa.

«Kui poleks pidanud nii palju ülekohut alla neelama, poleks ka viha nii suur!» jätkas Andrei hetke pärast. «Aga ometi, nänn, iga nende veretilk on juba ammu rahva pisarajärvedega maha pestud . . .»

Äkitselt puhkes ta vaikselt naerma ja lisas:

«Tõsi küll, aga keda see lohutab!»

XXII

Ükskord pühade aegu tuli ema poest, avas ukse ja tardus lävele äkilisest rõõmust, mis uhtus temast üle nagu soe suvine vihm: toast kostis Paveli tugev hääl.

«Seal ta ongi!» hüüdis väikevenelane.

Ema nägi, kui kiiresti Pavel pöördus, ja nägi, kuidas poja nägu süttis tundest, mis tõotas emale midagi suurt.

«Tulidki . . . ja oled kodus!» pomises ema üllatusest kohmetuna ja istus.

Poja kahvatu nägu kummardus tema poole, silmanurkades särasid väikesed pisarad, huuled võbisesid. Hetke vaikis ta, ka ema vaatas talle vaikides otsa.

Väikevenelane läks tasakesi vilistades, pea langetatud, neist mööda õue.

«Aitäh, ema!» ütles Pavel sügava, madala häälega ja pigistas värisevate sõrmedega ta kätt. «Aitäh, kallis!»

Poja näoilmest ja häälekõlast õnnelik ja vapustatud,

silitas ema ta pead, püüdis põksuvat südant talitseda ja ütles tasakesi:

«Heldeke! Mille eest? . . .»

«Aitäh selle eest, et aitad meid meie suures töös!» ütles poeg. «Kui inimene võib oma ema ka mõttelaadilt lähedaseks pidada, on see haruldane õnn!»

Ema vaikis, neelas ahnelt, avali südamega poja sõnu, imetles poega — see seisis ta ees nii kaunina ja lähedasena.

«Ema, ma ju nägin — paljud asjad tegid sulle südamevalu, sul oli raske. Arvasin, et sa ei lepi meiega kunagi, ei võta meie mõtteid omaks, kannatad ainult vaikselt ära, nagu sa oled eluaeg kannatanud. See oli raske! . . .»

«Andrjuša on mulle väga palju selgeks teinud!» ütles ema.

«Ta rääkis mulle sinust!» lausus Pavel naerdes.

«Jegor samuti. Meie oleme temaga ühest külast. Andrjuša tahtis mind koguni lugema õpetada . . .»

«Ja sina häbenesid ja hakkasid salamahti ise õppima?»

«Juba on ta aru saanud!» hüüdis ema kohmetult. Rinda täitvast, ülevoolavast rõõmust rahutuna ütles ta Pavelile: «Kui kutsuks ta sisse! Ta läks meelega ära, ei tahtnud segada. Temal ema ei ole . . .»

«Andrei! . . .» hüüdis Pavel kojaust lahti tehes. «Kus sa oled?»

«Siin. Mõtlesin puid lõhkuda.»

«Tule siia!»

Andrei viivitas tulekuga ja ütles kööki astudes asjalikult:

«Tuleb Nikolaile öelda, et ta puid tooks — puud on otsakorral. Vaadake, nänn, missugune Pavel välja näeb! Ülemused ainult nuumavad mässajaid, selle asemel et neid karistada . . .»

Ema hakkas naerma. Tal oli ikka veel magus valu südames, ta oli rõõmust joobunud, kuid mingi ihne ettevaatlikkus äratas temas tahtmise näha poega jälle rahulikuna nagu alati. Tal oli liiga hea olla ja ta tahtis, et tema elu esimene suur rõõm jääks südamesse igaveseks niisama elavana ja tugevana, nagu see oli tulnud. Ja nagu õnne kahanemist kartes püüdis ta seda tõtlikult varjata otsekui linnupüüdja kogemata püütud haruldast lindu.

«Hakkame lõunat sööma! Sa ei ole ju veel söönud, Paša?» ütles ta askeldama hakates.

«Ei. Eile kuulsin valvuri käest, et mind on otsustatud vabaks lasta, ja täna ei olnud söögi- ega joogiisu . . .»

«Esimene, keda ma kohtasin, oli vana Sizov,» jutustas

Pavel. «Nägi mind, tuli üle tee, teretas. Ütlesin talle: «Te olge minuga nüüd ettevaatlikum, ma olen kardetav inimene, politsei järelevalve all.» Tema ütles: «Mis sellest!» Ja tead, mida ta oma õepoja kohta küsis? «Kas Fjodor peab ennast seal hästi üleval?» — «Mida see tähendab — peab ennast vanglas hästi üleval?» — «Noh, ega ta seal seltsimeeste kohta midagi ülearust ei lobisenud?» Kui ma ütlesin, et Fedja on aus ja tubli poiss, silitas ta habet ja ütles uhkusega: «Meie, Sizovide perekonnas kehvi inimesi ei ole!»»

«See on nutikas vanamees!» ütles väikevenelane pead noogutades. «Me ajame tihti juttu — tore mees. Kas Fedja varsti välja lastakse?»

«Kõik lastakse välja, arvan ma. Neil ei ole midagi peale lasai tunnistuste, ja mida seegi teadis öelda?»

Ema käis köögi ja toa vahet ja vaatas poega, Andrei seisis akna kõrval ja kuulas Paveli juttu, käed seljal. Pavel kõndis mööda tuba. Habe oli tal pikemaks kasvanud, peened tihedad tumedad rõngad katsid põski ja mahendasid tõmmut jumet.

«Istuge!» ütles ema suppi lauale tuues.

Lõunasöögi ajal jutustas Andrei Rõbinist. Kui ta lõpetas, kahetses Pavel:

«Oleksin ma kodus olnud, ma ei oleks teda minema lasknud! Mida tal kaasa oli võtta? Suur rahulolematus ja segadus peas.»

«Noh,» muigas väikevenelane, «kui inimene on neljakümneaastane ja kaua oma hinges karudega maadelnud, on teda raske ümber teha . . .»

Algas üks niisuguseid vaidlusi, kus kasutati sõnu, millest ema aru ei saanud. Lõuna oli söödud, aga nemad vaidlesid ikka veel vihaselt, nii et tarku sõnu rabises õhus nagu rahet. Mõnikord rääkisid nad ka lihtsamalt.

«Me peame oma teed minema, sammugi kõrvale astumata!» ütles Pavel kindlalt.

«Aga me kohtame teel mitutkümmend miljonit inimest, kes võtavad meid vastu kui vaenlasi . . .»

Ema kuulas vaidlust pealt ja sai aru, et Pavel ei salli talupoegi, väikevenelane aga kaitseb neid, tõendades, et ka talupoegadele tuleb headust õpetada. Ema sai Andreist paremini aru, talle tundus, et Andreil on õigus, aga iga kord, kui Andrei Pavelile midagi ütles, hoidis ema põnevuses hinge kinni, oodates poja vastust, et rutem teada saada: kas väikevenelane pole poega solvanud? Ent nad karjusid teineteise peale, kuid ei solvunud.

Mõnikord küsis ema pojalt:
«On see nii, Paša?»
Naeratades vastas poeg:
«On nii!»
«Teie, härra,» ütles väikevenelane leebe salakavalusega, «olete kõhu täis söönud, kuid halvasti närinud, teil on tükk kurku kinni jäänud. Loputage see alla!»
«Ära lorise!» soovitas Pavel.
«Ma käitungi ju nagu matusel! . . .»
Ema naeris tasakesi ja vangutas pead . . .

XXIII

Lähenes kevad, lumi sulas ja tõi nähtavale kõntsa ja tahma, mis tema hõlmas peidus oli olnud. Iga päevaga torkas pori üha pealetükkivamalt silma, kogu alev näis ringi käivat kaltsudes ja pesemata. Päeval tilkusid räästad, majade hallid seinad aurasid väsinult ja rõskelt, öö hakul valendas igal pool tuhme jääpurikaid. Ikka sagedamini näitas end taevas päike. Ja täie hooga hakkasid soo poole voolates vulisema ojad.
Valmistuti esimest maid pühitsema.
Vabrikus ja alevis liikus lendlehti, mis selgitasid selle püha tähtsust, ja isegi kihutustööst puutumata noored ütlesid neid lugedes:
«Seda tuleb tähistada!»
Vessovštšikov hüüdis tusaselt muiates:
«Aeg on käes! Küllalt juba peitust mängitud!»
Fedja Mazin rõõmustas. Ta oli väga kõhnaks jäänud, tema närviline jutt ja rahutud liigutused tuletasid meelde puuris lõokest. Temaga oli alati kaasas vaikiv, oma vanuse kohta liiga tõsine Jakov Somov, kes nüüd linnas töötas. Samoilov, kelle juuksed vanglas olid veelgi punasemaks läinud, Vassili Gussev, Bukin, Dragunov ja veel mõned katsusid tõestada, et on vaja, relv käes, välja astuda, kuid Pavel, väikevenelane, Somov ja teised vaidlesid neile vastu.
Saabus Jegor, alati väsinud ja higine, ning naljatles hingeldusega võideldes.
«Kehtiva korra kukutamine on tähtis töö, seltsimehed, aga selleks, et see töö edukamalt läheks, pean enesele uued saapad ostma!» ütles ta oma katkisi ja märgi poolsaapaid näidates. «Kalossid on mul ka lootusetult katki ja iga päev saavad mu jalad märjaks. Ma ei taha enne mulla

alla kobida, kui me oleme avalikult ja päevselgelt vanast maailmast lahti öelnud, seepärast lükkan ma seltsimees Samoilovi ettepaneku relvastatud meeleavalduse kohta tagasi ja teen ettepaneku relvastada mind tugevate saabastega, sest olen sügavalt veendunud, et see on sotsialismi võiduks kasulikum kui isegi hästi vägev nägude ülespeksmine!»
Niisama vigurlikus sõnastuses jutustas ta töölistele luguseid sellest, kuidas rahvas teistes maades on katsunud oma elu kergendada. Ema armastas tema juttu kuulata ja talle jäi neist imelik mulje: rahva kõige kavalamad vaenlased, kes inimesi sageli ja julmalt petsid, olid väikesed, kõhukad, punaste nägudega mehikesed, südametud ja ahned, kavalad ja kalgid. Kui neil keisrite valitsuse all oli raske elada, siis ässitasid nad lihtrahvast keisrivõimu vastu, aga kui rahvas üles tõusis ja võimu kuninga käest ära võttis, haarasid mehikesed pettusega võimu enda kätte ja toppisid inimesed vangikongidesse, kui aga rahvas neile vastu hakkas, lõid nad sadu ja tuhandeid inimesi maha.
Ükskord kogus ema julgust, jutustas talle, millise pildi ta tema juttude põhjal elust oli saanud, ja küsis kohmetult naeratades:
«On see nii, Jegor Ivanovitš?»
Jegor lagistas naerda, pööritas silmi, ahmis õhku, hõõrus kätega rinda.
«Tõepoolest on, mamma! Te haarasite ajaloo härjal sarvist kinni. Selle koltunud taustal on mõningaid ornamente, see tähendab tikandeid, aga need ei muuda asja! Just nimelt paksud mehikesed on peamised patuorikad ja kõige mürgisemad putukad, kes rahvast hammustavad. Prantslased nimetavad neid hästi: buržuaa. Pidage meeles, mamma: pursuid. Nad purevad meid, purevad ja imevad verest tühjaks . . .»
«See tähendab rikkad?» küsis ema.
«Just rikkad! Selles nende õnnetus ongi. Teate, kui lapse toidu sisse natukesehaaval vaske lisada, paneb see ta kontide kasvu kinni ja ta jääb kääbuseks, aga kui inimest kullaga mürgitada, siis muutub ta hing pisikeseks, elutuks ja halliks nagu viiekopikaline kummipall . . .»
Ükskord ütles Pavel Jegorist rääkides:
«Tead, Andrei, kõige rohkem naljatavad need, kelle süda valutab . . .»
Väikevenelane vaikis hetke, pilutas silmi ja vastas:
«Oleks sul õigus, läheks kogu Venemaa naerust lõhki . . .»
Tüli Nataša, temagi oli vangis olnud, kuskil teises linnas,

aga see aeg ei olnud teda muutnud. Ema märkas, et tema läheduses läks väikevenelane lõbusamaks, tegi kogu aeg nalja, narritas ja nokkis teisi oma leebel viisil, nii et Nataša lõbusalt naeris. Aga kui tütarlaps oli lahkunud, hakkas ta kurvalt oma lõputuid laule vilistama ja kõndis kaua mööda tuba tujutult edasi-tagasi.

Sageli käis nende pool Saša, kulmud alati kortsus, alati kiirustav ja millegipärast aina nurgelisem ja järsem.

Ükskord, kui Pavel läks teda kotta saatma ja ukse enese taga lahti jättis, kuulis ema nende kiiret kõnelust.

«Teie kannate lippu?» küsis tütarlaps tasa.

«Jah.»

«On see otsustatud?»

«Jah. See on minu õigus.»

«Jälle vangla!?»

Pavel vaikis.

«Kas te ei võiks . . .» alustas Saša ja jättis pooleli.

«Mida?» küsis Pavel.

«Mõnel teisel lasta . . .»

«Ei!» ütles Pavel valjusti.

«Mõtelge järele, teil on nii suur mõju, teid armastatakse! . . . Teie ja Nahhodka olete siin esimesed, kui palju te võiksite vabaduses teha — mõtelge järele! Selle eest saadetakse teid ju asumisele — kaugele ja kauaks!»

Emale tundus, nagu kõlaksid tütarlapse hääles tuttavad tunded — nukrus ja hirm. Saša sõnad langesid ema südamele nagu jääkülmad jämedad veetilgad.

«Ei, ma olen otsustanud!» ütles Pavel. «Sellest ei loobu ma miski hinna eest!»

«Isegi kui mina palun? . . .»

Pavel hakkas korraga kiiresti ja kuidagi eriti karmilt rääkima:

«Te ei tohi nii rääkida, mis te õige mõtlete? Te ei tohi!»

«Ma olen inimene!» ütles Saša tasakesi.

«Hea inimene!» ütles Pavel samuti tasa, aga kuidagi iseäralikult, nagu tuleks tal õhust puudus. «Mulle kallis inimene. Ja sellepärast . . . sellepärast ei maksagi nii rääkida . . .»

«Hüvasti!» ütles tütarlaps.

Saša kontsade kõpsumisest mõistis ema, et ta lahkus kiiresti, peaaegu joostes. Pavel läks tema järel õue.

Raske, muserdav hirm pigistas ema rinda. Ta ei mõistnud, millest nad rääkisid, aga tundis, et ees ootab teda mure.

«Mida Pavel kavatseb teha?» mõtles ta.

Pavel tuli tagasi koos Andreiga; väikevenelane ütles pead vangutades:

«Oh, Issai, Issai, mida temaga peale hakata?»

«Tuleb talle nõu anda, et ta jätaks oma vigurid!» ütles Pavel mornilt.

«Paša, mida sa tahad teha?» küsis ema pead longu lastes.

«Millal? Praegu?»

«Esimesel . . . esimesel mail.»

«Ah siis!» hüüdis Pavel häält alandades. «Ma kannan meie lippu, lähen sellega kõige ees. Selle eest pannakse mind arvatavasti jälle vangi.»

Ema silmad läksid kuumaks, suu ebameeldivalt kuivaks. Poeg võttis ta käe, silitas seda.

«Seda on tarvis, saad aru!»

«Ma ei ütle midagi!» lausus ema ja tõstis pikkamisi pea. Kui ta pilk poja jonnakalt särava pilguga kohtus, koolutas ta uuesti oma kaela.

Poeg laskis ta käe lahti, ohkas ja ütles etteheitvalt:

«Mitte muretsema ei peaks sa, vaid rõõmustama. Millal tulevad emad, kes saadavad rõõmuga oma lapsi ka surma? . . .»

«Hopp, hopp!» urises väikevenelane. «Kus nüüd leidis peremees traavli!»

«Kas ma olen midagi öelnud?» kordas ema. «Mina sind ei sega. Aga kui mul sinust kahju on, see on juba ema mure! . . .»

Poeg astus tema juurest eemale ja ema kuulis ta karme, teravaid sõnu:

«On armastust, mis takistab inimest elamast . . .»

Ema võpatas, kartes, et poeg ütleb veel midagi, mis ta südant temast eemale tõukab, ja hakkas kiiresti rääkima:

«Mis sellest, Paša! Ma saan aru, sa ei saa teisiti seltsimeeste pärast . . .»

«Ei!» ütles poeg. «Ma teen seda enese pärast.»

Andrei astus lävele — ta oli uksest kõrgem ja praegu seisis ta ukseaugus nagu raamis, põlved imelikult kõveras, üks õlg vastu piita toetatud, teine õlg, kael ja pea ette sirutatud.

«Ehk te jätaksite oma patramise, härra!» ütles ta ja vaatas pungis silmadega mornilt Pavelile otsa. Ta oli nagu sisalik kivipraos.

Emale tuli nutt peale. Ta ei tahtnud, et poeg ta pisaraid näeks, ja pomises kähku:

«Oh heldeke, ma unustasin . . .»

Ja läks kotta. Seal surus ta pea nurka ning andis voli oma haavunud pisaratele, nuttis vaikselt ja hääletult, nutust nii nõrgaks jäädes, nagu oleks koos pisaratega voolanud ka veri ta südamest.

Aga veidi paokil uksest roomasid temani vaidluse tuhmid hääled.

«Oled sa endast vaimustuses, kui sa teda niimoodi piinad?» küsis väikevenelane.

«Sul ei ole õigust nii öelda!» hüüdis Pavel.

«Oleksin sulle kena seltsimees küll, kui ma vait oleksin sinu tobedat eeslikarglemist nähes! Miks sa seda ütlesid? Ise tead ka või?»

«Alati tuleb selgesti ei või jaa öelda!»

«Temale või?»

«Kõigile! Ma ei taha armastust ega sõprust, mis mind käsist-jalust seob ja kinni hoiab . . .»

«Kangelane! Pühi nina puhtaks! Pühi puhtaks ja mine ütle seda kõike Sašakesele. Seda oleksid sa pidanud temale ütlema . . .»

«Ma ütlesin! . . .»

«Ah nii? Valetad! Temaga rääkisid sa lahkelt, temale ütlesid õrnalt, ma küll ei kuulnud, aga ma tean! Aga ema ees mängid kangelast . . . Saad aru, eesel, sinu kangelaslikkus pole krossigi väärt!»

Vlassova hakkas ruttu põskedelt pisaraid pühkima. Ta kartis, et väikevenelane teeb Pavelile liiga, ta lükkas kiiresti ukse lahti, astus värisedes kööki ja ütles valjusti, süda muret ja hirmu täis:

«Oh, kui külm! Ja see on kevad . . .»

Ta tõstis köögis igasuguseid asju tarbetult ühest kohast teise, püüdes summutada toast kostvaid vaikseid hääli, ja jätkas veel valjemini:

«Kõik on muutunud — inimesed on keevalisemaks läinud, ilm külmemaks. Vanasti oli sellel ajal juba soe, taevas selge ja päike paistis . . .»

Toas jäi vaikseks. Ema jäi ootavalt keset kööki seisma.

«Kuulsid?» kostis väikevenelase vaikne küsimus. «Sellest peab aru saama, kurat võtku! Temas on rohkem kui sinus . . .»

«Kas te teed joote?» küsis ema vabiseva häälega. Ja vastust ootamata, et hääle väriset varjata, hüüdis ta:

«Mis see ometi olgu, küll mul on külm!»

Pavel tuli aeglaselt tema juurde kööki. Altkulmu pilk, süüdlaslik naeratus värisevatel huultel.

«Anna mulle andeks, ema!» ütles ta vaikselt. «Ma olen loll, alles poisike . . .»

«Ära tee mulle haiget!» hüüdis ema nukralt ja surus poja pea oma rinnale. «Ära räägi midagi! Jumal sinuga — sinu elu on su enda asi! Aga ära tee mulle südamevalu! Kas ema saab nii elada, et ta ei armasta? Ei saa . . . Teie kõik olete mulle armsad! Kõik olete mulle omased ja kallid! Ja kes teine teid armastab peale minu? . . . Sina lähed, sinu järel lähevad teised, jätavad kõik maha, lähevad ära . . . Paša!»

Suur kuumav mõte tuikas ta rinnas, südant tiivustas ülev, ahastav, märterlik rõõmupuhang, ent ema ei leidnud sõnu selle väljendamiseks, vehkles oma keeletus piinas käega ja vaatas pojale otsa, silmades helkimas hele ja terav valu . . .

«Hea küll, ema! Anna andeks, ma saan aru!» pomises poeg pead longu lastes, vaatas naeratades vilksamisi emale otsa ja lisas pead ära pöörates kohmetult, kuid rõõmsalt:

«Seda ma ei unusta surmatunnini, ausõna!»

Ema lükkas ta endast eemale, vaatas tuppa ja ütles Andreile sõbralikult ning paluvalt:

«Andrjuša! Ärge karjuge tema peale! Teie olete küll vanem . . .»

Väikevenelane seisis liikumatult, selg ema poole, ja hakkas naljakalt ja veidralt möirgama:

«Uhuu! Ma veel röögin tema peale! Ja peksa annan talle ka!»

Ema läks pikkamisi ta juurde, ulatas käe ja ütles:

«Küll te olete armas inimene . . .»

Väikevenelane pöördus ümber, tõmbas kaela kumarasse nagu härg, pani käed selja taga kokku ja läks emast mööda kööki. Sealt kostis ta naljatlevalt trotsiv hääl:

«Mine kaugemale, Pavel, et ma sul pead otsast ära ei hammustaks! Ma teen nalja, nänn, ärge uskuge! Ma panen teemasina üles. Jah! On meil aga söed . . . Märjad, et kurat neid võtaks!»

Ta jäi vait. Kui ema kööki läks, istus Andrei põrandal ja puhus teemasinat põlema. Emale otsa vaatamata alustas ta uuesti:

«Ärge kartke, mina teda ei puutu! Olen pehme nagu hautatud naeris. Ja ma . . . sina, kangelane, ära kuula, — ma armastan teda! Aga ma ei salli ta vesti! Pani endale uue vesti selga, see meeldib talle kangesti, nüüd käib ringi, kõht ees, ja müksib kõiki: vaadake, kui uhke vest

mul seljas on! Vest on uhke, see on tõsi, aga miks ta teisi müksib? Niigi on vähe ruumi.»

Pavel muigas ja küsis:

«Kas sa veel kaua torised? Tegid mulle peapesu, ja aitab!»

Väikevenelane istus põrandal, jalad kahele poole teemasinat välja sirutatud, ja vaatas talle otsa. Ema seisis ukse juures, tema kurb ja hell pilk peatus Andrei ümaral kuklal ja pikal kumaras kaelal. Väikevenelane kallutas keha tahapoole, toetas käed põrandale, heitis emale ja pojale pilgu pisut punetavatest silmadest, pilgutas silma ja ütles vaikselt:

«Te olete head inimesed — jahah!»

Pavel kummardus, haaras ta käe.

«Ära sikuta!» ütles väikevenelane kõlatult. «Sa tõukad mu nii pikali . . .»

«Mida te häbenete?» ütles ema nukralt. «Võiksite suud anda, kõvasti-kõvasti kallistada . . .»

«Tahad?» küsis Pavel.

«Võib küll!» vastas väikevenelane tõustes.

Kõvasti kaisutades jäid nad hetkeks liikumatult seisma — kaks keha, üks hing, mis põles tulises sõprustundes.

Üle ema näo voolasid nüüd juba kergenduspisarad. Neid pühkides ütles ta häbelikult:

«Naistel ikka nutt varuks, olgu rõõm või kurvastus! . . .»

Väikevenelane tõukas Paveli pehme liigutusega eemale, hõõrus samuti sõrmedega silmi ja ütles:

«Küllalt! Vasikad on kepsu löönud, aeg on nad praeks teha! Kuramuse söed! Puhusin ja puhusin — silmad prahti täis . . .»

Pavel langetas pea, istus akna juurde ja ütles tasa:

«Niisugused pisarad ei tee häbi . . .»

Ema läks istus ta kõrvale. Ta südant täitis ergas, soe ja leebe tunne. Tal oli veidi kurb, kuid siiski hea ja rahulik olla.

«Ma panen nõud lauale, teie istuge, nänn!» ütles väikevenelane tuppa minnes. «Puhake! Te saite südamevalu tunda . . .»

Ja toast kostis ta laulev hääl:

«Toredasti saime praegu elu tunda, tõelist inimlikku elu!»

«Jah!» ütles Pavel emale otsa vaadates.

«Kõik on teiseks saanud!» vastas ema. «Mure on teine, rõõm on teine . . .»

«Nii peabki olema!» ütles väikevenelane. «Sellepärast

et kasvab uus süda, kulla nänn, uus süda kasvab elus. Inimene läheb, valgustab elu mõistuse tulega ja hüüab, kutsub: «Kuulge! Kõigi maade inimesed, ühinege üheks pereks!» Tema kutsel liituvad kõigi südamete terved tükid määratuks südameks, võimsaks ja helisevaks nagu hõbedane kell . . .»

Ema surus huuled tugevasti kokku, et need ei väriseks, ja sulges kõvasti silmad, et need ei nutaks.

Pavel tõstis käe, tahtis midagi öelda, aga ema võttis tal teisest käest kinni, tõmbas selle alla ja sosistas:

«Ära sega teda . . .»

«Kas teate?» ütles väikevenelane lävel seistes. «Inimesi ootab veel ees palju muret, palju verd pigistatakse neist veel välja, aga see kõik, kõik minu mure ja veri on tühine hind selle eest, mis on juba olemas mu rinnas, mu ajus . . . Olen juba rikas nagu kiiri pilduv täht — ma pean kõigele vastu, kannatan kõik ära — sellepärast et minus on rõõm, mida keegi ega miski kunagi tappa ei suuda! Selles rõõmus on jõud!»

Nad jõid teed, istusid südaööni laua taga, ajasid südamlikult juttu elust, inimestest ja tulevikust.

Ja kui emale oli mõte selge, võttis ta ohates midagi oma minevikust, ikka rasket ja jõhkrat, ja kinnitas selle südamest võetud kiviga oma mõtet.

Jutuajamise soojas voolus hajus ta hirm, nüüd tundis ta ennast niisamuti nagu tollel päeval, kui isa oli talle kurjalt öelnud:

«Ära kisu midagi mokka viltu! Leidus loll, kes su ära võtab — mine! Kõik tüdrukud lähevad mehele, kõik naised toovad lapsi ilmale, kõigile vanematele on lapsed ristiks kaelas! Kas sina pole inimene nagu teised?»

Need sõnad tõid ta silmade ette möödapääsmatu raja, mis lookles hääletult üle pilkase lagendiku. Ja et ta möödapääsmatult pidi seda rada mööda minema, täitus ta süda pimeda rahuga. Nii nüüdki. Ent uue mure saabumist aimates ütles ta kellelegi enese sees:

«Säh, paras sulle!»

See leevendas ta vaikset südamevalu, mis võbeles ja helises ta rinnas nagu pinguletõmmatud pillikeel.

Ja nukrast ootusest ärevil hinges hõõgus nõrk, kuid kustumata lootus, et kõike temalt ära ei võeta, käest ei kista! Midagi jääb ometi alles . . .

XXIV

Varahommikul, vaevalt kui Pavel ja Andrei olid lahkunud, koputas Korsunova ärevalt aknale ja hüüdis rutakalt:

«Issai on tapetud! Lähme vaatama! . . .»

Ema võpatas, ta peast välgatas läbi tapja nimi.

«Kes?» küsis ta lühidalt ja tõmbas rätiku õlgadele.

«Ega ta seal Issai kõrval kükita, koksas ära ja tegi sääred!» vastas Marja.

Tänaval ütles ta:

«Nüüd hakatakse jälle nuuskima, süüdlast otsima. Hea, et sinu omad öösel kodus olid, mina võin seda tunnistada. Pärast südaööd läksin mööda, vaatasin aknast sisse, teie istusite kõik laua taga . . .»

«Mis sa räägid, Marja? Kellele sihuke mõte võiks pähe tulla?» hüüatas ema ehmunult.

«Kes ta siis maha lõi? Kindla peale teie omad!» ütles Korsunova veendunult. «Kõik teavad, et ta nende järele nuhkis . . .»

Ema peatus hingeldades, pani käe rinnale.

«Ja mis sinul sellest? Ära karda! Paraja palga sai! Lähme rutem, muidu viiakse enne ära! . . .»

Ränk mõte Vessovštšikovile lõi ema tuikuma.

«Jõudiski niikaugele!» mõtles ta tuimalt.

Vabriku müüride lähedal, hiljuti mahapõlenud majaasemel seisis trobikond inimesi, tallas sütel, keerutas tuhka üles ja sumises nagu mesilassülem. Seal oli palju naisi, veel rohkem lapsi, poodnikke, kelnereid trahterist, politseinikke ja sandarm Petlin, pikk hõbedase kahus habemega vanamees, medalid rinnas.

Issai oli poollamaskil maas, selg vastu söestunud palke, mütsita pea paremale õlale vajunud. Parem käsi oli püksitaskusse pistetud, vasaku käe sõrmed kohedasse mulda krampunud.

Ema vaatas talle näkku — Issai üks silm põrnitses tuhmilt mütsi, mis lamas väsinult laialisirutatud jalgade vahel, suu oli imestunult paokil, punane habe viltu. Kandiline pea, kondine tedretähniline nägu ja kõhn keha olid surma pigistuses veelgi väiksemaks jäänud. Ema lõi ohates risti ette. Elus oli Issai talle vastik olnud, nüüd äratas ta vaikset kaastunnet.

«Verd ei ole!» lausus keegi tasa. «Nähtavasti rusikaga virutatud . . .»

Tige hääl ütles valjusti:

«Pandi keelekandjal suu kinni . . .»

Sandarm võpatas, lükkas naised kätega eest ära ja küsis ähvardavalt:

«Kes seal arutab, mis?»

Inimesed pudenesid ta müksude alt laiali. Mõned jooksid kiiresti minema. Keegi naeris kahjurõõmsat naeru.

Ema läks koju.

«Kellelgi ei ole tast kahju!» mõtles ta.

Aga tema silmade ees seisis Nikolai lai kogu nagu vari, ta kitsaste silmade pilk oli jäine ja julm ning parem käsi kõlkus, nagu oleks ta selle ära löönud . . .

Kui poeg ja Andrei lõunale tulid, küsis ta neilt kõigepealt:

«Noh, kuidas on? Kedagi vangi pole võetud — Issai pärast?»

«Ei ole kuulda olnud!» vastas väikevenelane.

Ema märkas, et nad mõlemad on masendatud.

«Kas Nikolaist midagi ei räägita?» küsis ema vaikselt.

Poja karm pilk peatus ema näol ja ta ütles selgesti:

«Ei räägita. Ja vaevalt et keegi mõtlebki. Teda ei ole. Ta läks eile lõuna paiku paadiga jõele ja ei ole veel tagasi tulnud. Ma küsisin järele . . .»

«Noh, jumal tänatud!» ütles ema kergendatult ohates. «Jumal tänatud!»

Väikevenelane vaatas emale otsa ja langetas pea.

«Lamas seal,» jutustas ema mõtlikult, «ja nagu imestas, niisugune nägu oli peas. Ja kellelgi ei olnud temast kahju, kellelgi ei leidunud tema jaoks head sõna. Niisuke pisike, silmapaistmatu. Nagu kild — murdus ära, kukkus maha ja vedeleb maas . . .»

Lõunat süües viskas Pavel korraga lusika käest ja hüüdis:

«Ma ei saa sellest aru!»

«Millest?» küsis väikevenelane.

«Looma tappa sellepärast, et inimene peab sööma, — isegi see on vastik. Metslooma, kiskjat tappa . . . see on arusaadav! Ma võiksin ise inimese tappa, kui see on inimeste vastu metsloomaks muutunud. Aga niisugust armetut vanameest tappa — kuidas ta käsi võis tõusta? . . .»

Väikevenelane kehitas õlgu. Siis ütles:

«Ta ei olnud vähem kahjulik kui metsloom. Sääsk imeb piisakese meie verd — me lööme ta maha!» lisas ta.

«Seda küll! Ma ei räägi sellest . . . Ma ütlen, et vastik on!»

«Mis parata?» vastas Andrei uuesti õlgu kehitades.

«Kas sina suudaksid niisugust tappa?» küsis Pavel mõtlikult pärast pikka vaikust.

Väikevenelane vaatas talle oma ümmarguste silmadega otsa, heitis vilksamisi pilgu emale ja vastas nukralt, kuid kindlalt:

«Seltsimeeste pärast, töö pärast suudan ma kõike. Ka tappa. Kas või oma poja . . .»

«Oi, Andrjuša!» karjatas ema tasa.

Andrei naeratas talle ja ütles:

«Ei saa teisiti! Elu on niisugune . . .»

«Jahaa!» venitas Pavel. «Elu on niisugune . . .»

Äkitselt tõusis Andrei ärevalt, mingi sisemise tõuke sunnil püsti, vehkis kätega ja ütles:

«Mis parata! Inimest tuleb vihata, et saabuks rutem aeg, millal võib inimestest ainult rõõmu tunda. Tuleb hävitada neid, kes elu käiku takistavad, kes inimesi raha eest müüvad, et nende arvel endale jõudeelu või lugupidamist osta. Kui Juudas ausate inimeste teel seisab ja kavatseb neid reeta, siis saagu ma ise Juudaks, kui ma teda ära ei hävita! Ah et mul ei ole õigust? Aga kas nendel, meie isandatel, on õigus pidada soldateid ja timukaid, avalikke maju ja vanglaid, saata sunnitööle ja teha igasugust nurjatust, mis kaitseb nende jõudeelu, nende mugavust? Vahel tuleb mul nende eneste malakas kätte võtta, mis parata! Mina võtan, ei keeldu. Nemad tapavad meid kümnete ja sadade kaupa, see annab mulle õiguse kätt tõsta ja ühele vaenlasele pähe lajatada, lüüa vaenlast, kes on minule lähemale tulnud kui teised ja on mu elutööle kahjulikum kui teised. Elu on niisugune. Selle elu vastu ma võitlengi, sellist elu ma ju ei tahagi. Ma tean, et nende verele ei raja midagi, see pole viljastav! . . . Hästi võrsub tõde, kui meie veri nagu tihe vihm maha sajab, aga nende roiskunud veri kaob jäljetult, seda ma tean! Kuid mina võtan patu enese kanda, tapan, kui näen, et seda on vaja! Ma räägin ju ainult enese nimel. Minu patt sureb koos minuga, see ei jäta plekki tulevikule, ei rüveta kedagi peale minu, mitte kedagi!»

Ta kõndis toas edasi-tagasi, vehkis kätega näo ees, nagu raiuks midagi õhus, lööks enese küljest lahti. Ema jälgis teda nukruse ja rahutusega, tajudes, et Andreis on miski murdunud, et tal on valus. Hämarad, ohtlikud mõtted mõrtsukatööst olid haihtunud. «Kui Vessovštšikov ei tapnud, siis ei võinud keegi Paveli seltsimeestest seda teha,» mõtles ta. Pavel kuulas väikevenelast noruspäi, aga see kõneles visalt ja tungivalt:

«Edasimineku teel tuleb ka iseendaga võidelda. Peab suutma kõike anda, kogu südant. Elu ohverdada, oma sihtide eest surra on lihtne! Sa pead veel rohkem andma, ka selle, mis on sulle kallim kui elu — alles siis lööb lokkama ka see, mis on sulle kõige kallim — sinu tõde . . .»

Ta seisatas keset tuba, kahvatu, silmad pooleldi kinni, tõstis käe ja lausus pühalikult tõotades:

«Ma tean, et tuleb aeg, millal inimesed hakkavad üksteist imetlema, kui igaüks särab nagu täht teiste ees! Tuleb aeg, millal maa peal kõnnivad ringi vabad inimesed, vägevad oma vabaduses, kõigil südamed avatud, kõigil süda kadedusest puhas, ja kelleski ei ole enam tigedust. See pole siis enam elu, vaid inimeste teenimine, inimene tähendab siis midagi ülevat ja kõrget, vabadele inimestele pole üksi kõrgus kättesaamatu! Siis elatakse tões ja vabaduses ilu nimel, ja kõige üllamateks peetakse neid, kelle süda kõige avaramalt maailma hõlmab, kes maailma sügavamalt armastavad, kõige üllamad on need, kes on kõige vabamad — nendes on kõige rohkem ilu! Ülevad on selle elu inimesed . . .»

Ta jäi vait, sirutas ennast, ütles kõmavalt, täie rinnaga:

«Nii — selle elu nimel olen ma kõigeks valmis . . .»

Ta nägu värahtas, silmist voolasid üksteise järel suured rasked pisarad.

Pavel tõstis pea ja vaatas talle otsa, ise kahvatu ja silmad suured, ema tõusis toolilt, tundes, kuidas südames kasvab ja kerkib ähmane ärevus.

«Mis sinuga on, Andrei?» küsis Pavel tasakesi.

Väikevenelane raputas pead, ajas end sirgu nagu pillikeel ja ütles emale otsa vaadates:

«Ma nägin . . . Ma tean . . .»

Ema tõusis, läks ruttu tema juurde, haaras ta käed — Andrei püüdis paremat kätt ära tõmmata, aga ema hoidis käsi kõvasti kinni ja sosistas palavalt:

«Kullake, tasem! Kallike . . .»

«Oodake!» pomises väikevenelane kõlatult. «Ma räägin teile, kuidas see juhtus . . .»

«Pole vaja!» sosistas ema ja vaatas pisarsilmil talle otsa. «Pole vaja, Andrjuša . . .»

Pavel tuli pikkamisi lähemale, vaatas seltsimehele niiskete silmadega otsa. Ta oli kahvatu ja ütles naeratades, vaikselt ja aeglaselt:

«Ema kardab, et see olid sina . . .»

«Ei karda! Ma ei usu! Kui ma ka näinud oleksin, ikka ei usuks!»

«Oodake!» ütles väikevenelane neile otsa vaatamata, väristas pead ja püüdis ikka veel kätt vabastada. «See ei olnud mina, aga ma oleksin võinud takistada...»

«Jäta, Andrei!» ütles Pavel.

Ühe käega pigistas ta väikevenelase kätt, teise pani talle õlale, nagu oleks tahtnud talitseda värinat tema pikas kehas. Väikevenelane pööras pea tema poole ja ütles tasa, katkendlikult:

«Mina seda ei tahtnud, sa ju tead, Pavel. See juhtus nii: kui sina edasi läksid ja mina nurga peal Dragunoviga seisma jäin, tuli Issai nurga tagant välja, jäi kaugemale seisma. Vaatas meid, itsitas... Dragunov ütles: «Näed nüüd? Ta luurab minu järele, öö otsa. Ma kolgin ta läbi.» Ja läks ära, ma arvasin, et koju. Aga Issai tuli minu juurde...»

Väikevenelane ohkas.

«Keegi ei ole mind nii inetult solvanud kui see lojus.»

Ema tõmbas ta vaikselt kättpidi laua juurde ja lõpuks õnnestus tal Andrei toolile istuma panna. Ise istus ta tema kõrvale, õlg õla vastu. Pavel seisis Andrei ees ja näppis tusaselt habet.

«Ta ütles mulle, et meid kõiki teatakse, et me oleme sandarmitel arvel ja et meid mai eel kinni nabitakse. Ma ei vastanud talle, naersin, aga süda sai koledasti täis. Siis ütles, et mina olevat tark poiss ja et mul ei maksaks seda teed minna, vaid parem...»

Ta jäi vait, hõõrus vasaku käega nägu, ta silmad välkusid kuivalt.

«Ma saan aru!» ütles Pavel.

«Ütles, et parem oleks astuda seaduse teenistusse!»

Väikevenelane viibutas kätt ja raputas rusikat.

«Seaduse teenistusse, neetud vanamehenäss!» pigistas ta läbi hammaste. «Parem oleks ta mulle vastu nägu löönud... mul oleks kergem olnud, ja temalgi võib-olla. Aga et ta mulle südamesse oma haisvat ila sülitas, siis ma ei kannatanud välja.»

Andrei kiskus kramplikult oma paremat kätt Paveli käest ja ütles kumedalt, vastikusega:

«Ma lõin talle vastu nägu ja läksin minema. Kuulsin, kuidas Dragunov minu selja taga tasakesi ütles: «Nüüd oled sa mul käes!» Ta oli vist nurga taga seisnud...»

Hetke pärast ütles väikevenelane:

«Ma ei vaadanud tagasi, olgugi et tundsin... Kuulsin hoopi... Läksin rahulikult edasi, nagu oleksin kärnkõnnale peale astunud. Hakkasin tööle, äkki karjutakse: «Issai on

tapetud!» Ei uskunud. Aga käsi hakkas pakitsema — ma ei saa seda hästi valitseda, ei valuta, aga nagu lühemaks oleks jäänud...»

Ta heitis kõõrdi pilgu käele ja ütles:

«Ma ei jõua nüüd vist kogu eluaeg seda jõledat plekki maha pesta...»

«Peaasi et su süda puhas on, kullake!» ütles ema tasa.

«Ma ei süüdista ennast, ei!» ütles väikevenelane kindlalt. «Aga see on vastik! See on ülearune!»

«Ma ei saa sinust hästi aru!» ütles Pavel õlgu kehitades. «Sina ju ei tapnud, ja isegi kui...»

«Vennas, teada, et tapetakse, aga mitte takistada...»

Pavel ütles kindlalt:

«Ma ei saa sellest üldse aru...»

Mõtles pisut ja lisas:

«See on — aru saada suudan, aga tunda ei suuda.»

Vile hakkas hüüdma. Väikevenelane kallutas pea õlale, kuulas vägevat üürgamist, väristas ennast ja ütles:

«Mina tööle ei lähe...»

«Mina ka mitte,» vastas Pavel.

«Lähen sauna!» muigas väikevenelane, pani enese ruttu ja sõna lausumata valmis ja läks mornilt ära.

Ema saatis teda kaastundliku pilguga ja ütles pojale:

«Kuidas arvad, Paša! Ma tean, et on patt inimest tappa, aga ma ei pea kedagi süüdlaseks. Kahju Issaist, oli sihuke väike nadikael, vaatasin teda, tuli meelde, kuidas ta ähvardas sind üles puua, aga ei olnud minus viha tema vastu ega rõõmu selle üle, et ta surnud on. Lihtsalt kahju hakkas. Aga praegu ei ole enam kahju ka...»

Ta jäi vait, mõtles ja ütles imestunult naeratades:

«Issand Jeesus, kuuled, Paša, mida ma räägin?...»

Pavel vist polnud kuulnud. Ta kõndis pikkamisi mööda tuba, pea maas, ning ütles mõtlikult ja süngelt:

«Niisugune ta on, see elu! Näed, kuidas inimesed on üksteise vastu aetud? Ei taha, aga tapa! Ja keda! Samasugust õigusteta inimest. Tema on veel õnnetum kui mina, sest ta on rumal. Politsei, sandarmid, nuhid — kõik on meie vaenlased, aga nad on kõik samasugused inimesed kui meiegi, neist imetakse samuti verd ja neid ei peeta samuti inimesteks. Kõik ühtemoodi! Ühed on teiste vastu kihutatud, rumaluse ja hirmuga pimestatud, kõik käsist ja jalust seotud, kõik rõhutud, ja nende verd imetakse, ühtesid pigistatakse ja pekstakse teiste abil. Inimesed on püssideks, kaigasteks, kivideks muudetud, ja siis öeldakse: «See on riik!»...»

Ta tuli emale lähemale.

«See on kuritegu, ema! Miljonite inimeste kõige jälgim tapmine, hingede tapmine... Saad aru, hinge tapetakse. Näed sa vahet meie ja nende vahel — inimene lõi, ja tal on vastik, häbi ja valus. Peaasi, vastik! Aga need tapavad tuhandeid rahulikult, halastuseta, südamevärinata, tapavad lõbuga! Ja ainult sellepärast lämmatavad ja tapavad kõike ja kõiki, et kaitsta oma hõbedat, kulda, näruseid rahatähti, kõike seda haledat rämpsu, mis annab neile võimu inimeste üle. Mõtle, nad ei kaitse iseennast, kui nad rahvast tapavad, inimeste hingi vägistavad, nad ei tee seda enese pärast, vaid oma varanduse pärast. Nad ei kaitse ennast seestpoolt, vaid väljastpoolt...»

Ta võttis ema käed, kummardus, raputas neid ja ütles:

«Kui sa õpiksid tundma kõike seda jäledust ja häbitut nurjatust, siis sa mõistaksid meie tõde, näeksid, kui ülev ja puhas see on!...»

Ema tõusis õhinal, täis tahet oma süda poja südamega üheks leegiks kokku sulatada.

«Oota, Paša, oota!» lausus ta hingeldades. «Ma õpin — oota!...»

XXV

Kojas kolistas keegi kõvasti. Mõlemad võpatasid ja vaatasid teineteisele otsa.

Uks avanes pikkamisi ja raskel sammul astus sisse Rõbin.

«Sedasi!» ütles ta pead tõstes ja naeratades. «Kus on, sinna tuleb juurde, võtke kontvõõras vastu!...»

Tal oli seljas tõkatine poolkasukas, jalas viisud, vöö vahele pistetud mustad labakindad ja peas karvamüts.

«Olete terved? Sind lasti välja, Pavel? Sedasi. Kuidas käsi käib, Nilovna?» Ta naeratas laialt, nii et valged hambad särasid, ta hääl kõlas pehmemalt kui varem, nägu oli veel tihedamalt habemesse kasvanud.

Ema meel läks rõõmsaks, ta astus tulija juurde, pigistas tema suurt musta kätt ja ütles mõnusat vänget tõkatilõhna sisse hingates:

«Ah, see oled sina... küll mul on hea meel!...»

Pavel naeratas Rõbinit vaadates.

«Tubli maamees!»

Rõbin võttis aeglaselt riidest lahti ja ütles:

«Jah, olen jälle maameheks saanud, teist saavad vähehaaval härrased, aga mina lähen tagasi... sedasi!»

Kirjut puuvillast särki kohendades läks ta tuppa, vaatas tähelepanelikult ringi ja ütles:

«Varandust pole teil vist juurde siginenud, aga raamatuid on rohkem, sedasi! Noh, rääkige, kuidas asjad edenevad!»

Ta istus, jalad harkis, peopesad põlvedel, uuris Pavelit küsivate tumedate silmadega, ootas heasüdamlikult naeratades vastust.

«Asjad edenevad hästi!» ütles Pavel.

«Künnad ja niidad, mis sa siin kiidad, aga kui vili on lõigatud, õlled pruulitud, eks siis saa siruli heidetud — kas nii?» lõõpis Rõbin.

«Kuidas teie olete elanud, Mihhailo Ivanõtš?» küsis Pavel tema vastas istet võttes.

«Pole viga. Kenasti olen elanud. Jäin Jegildejevosse peatuma, olete kuulnud — Jegildejevo? Kena küla. Kaks laata aastas, inimesi üle kahe tuhande — äge rahvas! Maad ei ole, renditakse kroonumaad, vilets maa. Läksin sulaseks ühe külakurnaja juurde — seal on neid kubinal nagu kärbseid raipe kallal. Ajame tõkatit, põletame sütt. Töö eest saan neli korda vähem, aga konti murran kaks korda hullemini kui siin, sedasi! Meid on selle külakurnaja juures seitse meest. Pole viga, noored mehed, samast külast, peale minu kõik kirjaoskajad. Üks poiss, Jefim, on sihuke perutaja, et kole kohe!»

«Kuidas on, kas te räägite ka nendega?» küsis Pavel elavalt.

«Vait ma ei ole. Ma võtsin siit kaasa kõik lendlehed — kolmkümmend neli tükki. Aga mina pruugin rohkem piiblit, seal on, mida võtta, paks kroonu raamat, sinodi trükitud, seda võib uskuda!»

Ta pilgutas Pavelile silma ja jätkas muheldes:

«Aga sellest on vähe. Ma tulin sinu juurde raamatuid saama. Me oleme siin kahekesi, see Jefim on minuga kaasas, vedasime tõkatit, noh, tegime haagi sisse, sõitsime sinu juurest läbi! Sa anna mulle raamatuid enne, kui Jefim tuleb, — temal pole vaja kõike teada...»

Ema vaatas Rõbinile otsa ja talle näis, nagu oleks see koos kuuega veel midagi maha võtnud. Ei olnud nii väärikas kui varem ja pilk oli kavalam, mitte nii avameelne kui enne.

«Ema,» ütles Pavel, «mine too raamatuid. Seal teatakse, mida anda. Ütle, et maaleviimiseks.»

«Hea küll!» ütles ema. «Las teemasin läheb keema, siis käin ära.»

«Sina oled ka seda tööd tegema hakanud, Nilovna?» küsis Rõbin naeratades. «Sedasi. Raamatutahtjaid on meil seal palju. Õpetaja himustab, räägitakse, et on tubli poiss, olgugi et vaimulikust seisusest. Koolipreili on ka, elab seitse versta eemal. Noh, nemad keelatud raamatutega ei õienda, kroonu ametis, kardavad. Mulle on keelatud, teravat raamatut tarvis, ma sokutan selle neile ette... Kui pristav või papp näeb, et on keelatud raamat, arvavad, et õpetajad levitavad! Aga mina jään esialgu kõrvale.»

Rahul oma kavalusega, tõmbas ta suu lõbusalt naerule.

«Ennäe!» mõtles ema. «Kohmakas nagu karu, aga ise kaval kui rebane...»

«Kuidas te arvate,» küsis Pavel, «kui hakatakse õpetajaid kahtlustama, et nad keelatud raamatuid levitavad — kas nad pannakse selle eest vangi?»

«Pannakse vangi, aga mis siis?» küsis Rõbin.

«Teie andsite raamatuid, mitte nemad! Ka teil tuleks vangi minna...»

«Narr!» muheles Rõbin ja lõi peoga vastu põlve. «Kes mind kahtlustab? Lihtne maamees sihukeste asjadega tegemist ei tee, kus seda enne on nähtud! Raamat on härraste asi, nemad vastutagu...»

Ema tundis, et Pavel ei mõista Rõbinit, ja nägi teda silmi kissitavat, — see tähendas, et ta vihastab. Ta ütles ettevaatlikult ja pehmelt:

«Mihhailo Ivanõtš tahab nii, et tema teeb, aga teised saavad tema eest karistada...»

«Sedasi!» ütles Rõbin habet silitades. «Esialgu.»

«Ema!» hüüdis Pavel kuivalt. «Kui keegi meie omadest, näiteks Andrei, teeks midagi minu pähe ja mind pannakse vangi — mida sa ütleksid?»

Ema võpatas, vaatas arusaamatuses poega ja ütles etteheitvalt pead raputades:

«Kuidas võib seltsimeestele nii teha?»

«Ahaa!» venitas Rõbin «Sain sinust aru, Pavel!»

Pilkavalt silmi kissitades ütles ta emale:

«See on peenike asi, ema.»

Ja jälle Pavelile, õpetlikult:

«Viltu mõtled, vennas! Salaasjades ei ole au ega häbi. Mõtle ise: esiteks, vangi pannakse kõigepealt see poiss, kelle käest raamat leitakse, aga mitte õpetajad, — see on üks. Teiseks, olgugi et õpetajad annavad lubatud raamatuid, sisu on ikka sama kui keelatud raamatul, ainult

sõnad on teised, tõtt vähem, — see on kaks. Tähendab, nemad tahavad sedasama mis mina, ainult lähevad rada pidi, mina maanteed mööda — aga ülemuste silmis oleme ühteviisi süüdlased, eks ju? Ja kolmandaks, vennas, mis minul nendega asja on, jalamees ratsamehega paari ei passi. Maamehele ma võib-olla nii ei teekski. Nemad on üks papi poeg, teine mõisniku tütar — misjaoks nendel on vaja rahvast mässama ajada, seda mina ei tea. Nemad on härrased, nende mõtteid mina, maamees, ei taipa. Mida ma ise teen, seda ma tean, aga mida nemad tahavad, seda mina ei jaga. Tuhat aastat olid inimesed kenasti härrad, nülgisid maameest, äkki ärkasid ja hakkasid maameest üles äratama. Mina, vennas, muinasjuttudest lugu ei pea, aga see on just nagu muinasjutt. Minust on igasugu härrased kaugel. Sõidad talvel lagedal väljal, ees vilksatab miski elus loom, aga kes see on? Hunt, rebane või lihtsalt koer — ei näe. Kaugel.»

Ema vaatas pojale otsa. Paveli nägu oli nukker.

Aga Rõbini silmad läikisid tumedalt, ta vaatas enesega rahulolevalt Pavelile otsa, kammis sõrmedega habet ja ütles:

«Mul pole aega lipitseda. Elu seadus on karm; koerad on teised kui hundid, igal loomal oma hääl...»

«On härraseid,» ütles ema tuttavaid nägusid meelde tuletades, «kes ennast rahva pärast ohvriks toovad, kogu elu vangis vaevlevad...»

«Need on teist sorti inimesed, nendega on teine jutt!» ütles Rõbin. «Maamees saab rikkaks, trügib härraste sekka, härra jääb vaeseks, tuleb maameeste juurde. Süda on tahes-tahtmata puhas, kui tengelpung on tühi. Mäletad, Pavel, sa seletasid mulle, et kuidas keegi elab, nii ta ka mõtleb, ja kui tööline ütleb jaa, siis peremees peab ei ütlema, aga kui tööline ütleb ei, siis peab peremees loomu poolest tingimata jaa karjuma! Nii on ka maamehel ja härral kummalgi oma loomus. Kui maamees on söönud, ei saa härra öösel magada. Muidugi, igas seisuses on omad kärnased lambad ja kõiki maamehi ma ei tahagi kaitsta...»

Ta tõusis püsti, tume ja tugev. Ta nägu oli tuhmunud, habe tudises, nagu oleks ta kuuldamatult hambaid naksutanud, ja ta jätkas vaiksema häälega:

«Viis aastat olin ühest vabrikust teise rännanud, küla oli mulle võõraks jäänud, sedasi! Jõudsin sinna, vaatasin ringi, nägin, et mina ei jaksa nii elada! Saad aru? Ei jaksa! Teie elate siin, teie niisugust ülekohut ei näe. Seal roomab nälg nagu vari inimeste kannul ja pole lootustki leiba

saada, ei ole! Nälg on südamed seest söönud, inimesed näost halliks teinud, nad ei ela, vaid virelevad alatises puuduses... Ümberringi passivad ülemused nagu kaarnaparv, kas sul ei ole ülearust leivatükki. Kui näevad, kisuvad käest, annavad veel vastu vahtimist...»

Rõbin vaatas ringi, toetas käe lauale ja kummardus Paveli poole.

«Mind ajas iiveldama, kui ma jälle seda elu nägin. Vaatasin, ei, ei jaksa! Sain enesest ikkagi võitu — ei, mõtlesin, kuhu sa, hing, pääsed! Jään siia. Mina teile leiba ei too, aga putru ma keedan, vennas, putru ma keedan! Meel läks haledaks inimeste pärast ja vihaseks inimeste peale. See on mul nagu nuga südames ja võngub.»

Tal oli otsaesine higiseks läinud, ta astus pikkamisi Paveli poole ja pani talle käe õlale. Käsi värises.

«Anna mulle abi! Anna raamatuid, aga niisukesi, et kui inimene loeb, siis enam rahu ei leia. Kärbes tuleb pähe pista, las ärgitab! Ütle oma linnameestele, kes teie tarvis kirjutavad, et nad kirjutaksid maa jaoks ka! Lasku käia, nii et küla läheks kihevile nagu herilasepesa, et rahvas oleks valmis surma minema!»

Ta tõstis käe ja ütles kõlatult, iga sõna eraldi rõhutades:

«Surmaga surma vastu, sedasi! Tähendab, sure, et inimesed üles tõuseksid. Ja surgu tuhanded, et tõuseks üles musttuhat inimest kogu maailmas! Sedasi! Surra on kerge. Kui nad üles tõuseksid! Kui inimesed mässu tõstaksid!»

Ema tõi teemasina sisse, vaatas kõõrdi Rõbini poole. Rõbini rängad ja rasked sõnad masendasid ema. Rõbinis oli midagi, mis talle ta meest meelde tuletas — too oli samuti hambaid paljastanud, käised üles käärinud ja kätega vehkinud, tolles oli hõõgunud samasugune kärsitu, kuid tumm tigedus. See siin kõneles. Ja oli vähem kohutav.

«Seda peab tegema!» ütles Pavel pead raputades. «Andke meile materjali, me hakkame teile ajalehte trükkima...»

Ema vaatas naeratades pojale otsa, vangutas pead, pani vaikselt riidesse ja läks välja.

«Tee seda! Materjali me muretseme. Kirjutage lihtsalt, et vasikadki aru saaksid!» hüüdis Rõbin.

Köögis tehti uks lahti, keegi tuli sisse.

«See on Jefim!» ütles Rõbin köögi poole vaadates. «Tule siia, Jefim! See on Jefim, aga selle mehe nimi on Pavel, ma olen sulle temast rääkinud.»

Lühike poolkasukas seljas, müts käes, astus Paveli ette ja vaatas talle hallide silmadega altkulmu otsa vibalik ja ilmselt tugev ruugete juuste ja laia näoga noormees.

«Tere!» ütes ta kähedavõitu häälega, surus Paveli kätt, silus mõlema käega oma sirgeid juukseid. Libistas pilgu üle toa ja läks kohe aeglaselt, otsekui hiilides raamaturiiuli juurde.

«Ära nägi!» pilgutas Rõbin Pavelile silma. Jefim pöördus ringi, vaatas teda korraks ja hakkas siis raamatuid uurima, öeldes:

«Kui palju lugemist teil on! Aga lugeda pole vist mahti. Maal on selle jaoks rohkem aega...»

«Aga tahtmist vähem?» küsis Pavel.

«Miks vähem? Tahtmist on ka!» vastas noormees lõuga hõõrudes. «Rahvas on mõtlema hakanud. «Geoloogia» — mis see on?»

Pavel seletas.

«Seda pole meile vaja!» ütles noormees ja pani raamatu riiulile tagasi.

Rõbin ohkas valjusti ja ütles:

«Maameest ei huvita, kuidas maa tekkis, vaid kuidas see ära võeti — kuidas härrased maa rahva jalgade alt ära tõmbasid. Kas ta seisab paigal või käib ringi, see pole tähtis — riputa ta või nööri otsa, kui ta süüa annaks; löö või naelaga taevasse, kui aga inimesi toidaks!...»

««Orjuse ajalugu»,» luges Jefim jälle ja küsis Pavelilt: «On see meist?»

«On ka pärisorjusest!» ütles Pavel talle teist raamatut andes. Jefim võttis selle, keeras käes, pani kõrvale ja ütles rahulikult:

«See on möödas!»

«Kas teil enesel maad on?» küsis Pavel.

«Meil? On! Meid on kolm venda, maad on neli tiinu. Liiv — sellega on hea vaske puhastada, aga põlluharimiseks kõlbmatu maa!...»

Ta vaikis ja jätkas siis:

«Mina sain maast lahti — mis ma temaga peale hakkan? Ära ei toida, aga käed on seotud. Neljandat aastat pean sulasepõlve. Sügisel tuleb soldatiks minna. Onu Mihhailo ütleb — ära mine! Ütleb, et nüüd saadetakse soldateid rahvast tapma. Mina mõtlen ikkagi minna. Sõjavägi tappis rahvast Stepan Razini ajal ja Pugatšovi ajal. On aeg see lõpetada. Mida teie arvate?» küsis ta Pavelile üksisilmi otsa vaadates.

«On aeg!» vastas Pavel naeratades. «Ainult raske on! Peab teadma, mida soldatitele rääkida ja kuidas seda öelda...»

«Õpime, siis oskame!» ütles Jefim.

«Kui ülemused sellelt töölt tabavad, võivad maha lasta!» lõpetas Pavel ja vaatas uudishimulikult Jefimi.

«Ülemused armu ei heida!» nõustus noormees rahulikult ja hakkas uuesti raamatuid vaatama.

«Joo teed, Jefim, varsti hakkame sõitma!» sõnas Rõbin.

«Kohe!» vastas noormees ja küsis jälle: «Kas revolutsioon on seesama mis mäss?»

Andrei tuli saunast, end punaseks vihelnud ja morn. Surus vaikides Jefimi kätt, istus Rõbini kõrvale, vaatas talle otsa ja naeratas.

«Mis sa nii tujust ära oled?» küsis Rõbin ja lõi talle peoga vastu põlve.

«Niisama!» vastas väikevenelane.

«Kah tööline?» küsis Jefim peaga Andreile osutades.

«Tööline!» vastas Andrei. «Mis siis?»

«Ta näeb esimest korda vabrikumehi!» seletas Rõbin. «Ütleb, et isemoodi rahvas . . .»

«Mispoolest?» küsis Pavel.

Jefim vaatles Andreid tähelepanelikult ja ütles:

«Teie olete terava kondiga. Maamehe kont on ümarikum . . .»

«Maamees seisab toekamalt jalgadel!» lisas Rõbin. «Tema tunneb maad jalgade all, olgugi et tal seda ei ole, aga ta tunneb — maa! Vabrikumees on nagu lind: isamaja ei ole, kodu ei ole, täna siin, homme seal! Teda ei seo nainegi ühe koha külge: kui vähegi midagi on — head aega, armas naine, mina otsin nüüd enesele uue! Ja läheb otsima, kus on parem. Maamees tahab enese ümber paremaks teha, tema paigast ei liigu. Näe, ema tuli!»

Jefim astus Paveli juurde, küsis:

«Võib-olla annate mulle mõne raamatu?»

«Heameelega!» vastas Pavel sõbralikult.

Noormehe silmad süttisid ahnelt ja ta ütles kiiresti:

«Ma saadan tagasi! Meie mehed veavad siia lähedale tökatit, nemad toovad.»

Rõbinil olid juba riided seljas, vöö kõvasti vööl, ta ütles Jefimile:

«Lähme, aeg on käes!»

«Nüüd saan ma lugeda!» hüüdis Jefim raamatuid näidates ja laialt naeratades.

Kui nad lahkunud olid, ütles Pavel Andreile elavalt:

«Kas nägid, kus on põrgulised? . . .»

«Jaa!» venitas väikevenelane pikkamisi. «Nagu äikesepilved . . .»

«Mihhailo?» hüüdis ema. «Nagu ei oleks vabrikus olnudki, päris maamees! Ja kui koledaks ta on läinud!»

«Kahju, et sind siin ei olnud!» ütles Pavel Andreile, kes laua ääres istus ja, kulm kortsus, oma teeklaasi vaatas. «Oleksid näinud südame mängu — sina räägid kogu aeg südamest! Rõbin pani siin niisuguse pressi peale, et lõi mu tõlesti jalust, surus vastu seina! . . . Ma ei saanud talle vastugi vaielda. Kui palju on temas umbusku inimese vastu ja kui odavalt ta inimest hindab! Ema ütleb õieti: kole jõud on selles inimeses! . . .»

«Seda ma nägin!» ütles väikevenelane mornilt. «Inimesed on ära mürgitatud! Kui nad üles tõusevad, löövad nad kõik järjestikku pihuks ja põrmuks! Neile on lagedat maad tarvis, ja nad teevad maa lagedaks, katkuvad kõik üles!»

Ta rääkis pikkamisi ja oli näha, et ta mõtleb millestki muust. Ema puudutas teda ettevaatlikult.

«Jäta nüüd muretsemine, Andrjuša!»

«Oodake, nänn, kullake!» palus väikevenelane tasa ja hellalt.

Korraga hakkas ta elavalt rääkima, lõi käega vastu lauda.

«Jah, Pavel, maamees teeb maa paljaks, kui ta jalule tõuseb! Nagu pärast katku põletab kõik maatasa, et ülekohtu jäljed tuhaga koos tuulde puistata . . .»

«Ja siis astub meile tee peale ette!» ütles Pavel tasa.

«Meie ülesanne on seda mitte lubada! Meie ülesanne, Pavel, on teda tagasi hoida! Meie oleme talle kõige lähemal — meid ta usub, meie järele ta tuleb!»

«Tead, Rõbin tegi meile ettepaneku küla jaoks ajalehte välja anda!» ütles Pavel.

«Ongi tarvis!»

Pavel naeratas ja ütles:

«Ma olen enda peale pahane, et ma temaga vaidlema ei hakanud!»

Väikevenelane hõõrus pead ja ütles rahulikult:

«Jõuame veel vaielda! Sina mängi oma vilepilli: kellel jalad maa külge kinni pole kasvanud, hakkavad sinu pilli järgi tantsima! Rõbin ütles õieti, et me ei tunne maad enda jalgade all, ega peagi tundma, sest meie ülesanne on seda maad kõigutada. Kõigutame korra, mõned inimesed saavad maa küljest lahti, kõigutame veel korra, ja jälle saavad mõned!»

Ema ütles naeratades:

«Sinule, Andrjuša, on kõik lihtne!»

«Nojah!» sõnas väikevenelane. «Lihtne! Nagu elu!»

Mõne hetke pärast ütles ta:

«Ma lähen natukeseks välja kõndima . . .»

«Pärast sauna? Ilm on tuuline, tõmbab läbi!» hoiatas teda ema.

«Olekski vaja, et tõmbaks läbi! . . .» vastas Andrei.

«Vaata et sa ei külmeta!» ütles Pavel hellalt. «Heida parem pikali!»

«Ei, ma lähen!»

Pani riidesse ja läks sõnagi lausumata välja . . .

«Tal on raske!» tähendas ema ohates.

«Kas tead,» ütles Pavel, «sa tegid hästi, et pärast seda hakkasid talle sina ütlema!»

Ema vaatas imestusega pojale otsa ja vastas:

«Ma ei pannud tähelegi, kuidas see tuli! Ta on mulle nii omaseks saanud . . . ma ei teagi, kuidas seda öelda!»

«Hea süda on sul, ema!» sõnas Pavel tasa.

«Kui ma ainult sind — ja kõiki teisi — kuidagi aidata saaksin! Kui ma oskaksin! . . .»

«Ära karda — oskad küll! . . .»

Ema hakkas tasakesi naerma ja ütles:

«Aga nii ma ka ei oska olla, et ei kardaks!»

«Hea küll, ema! Oleme vait!» ütles Pavel. «Tea, et ma olen sulle väga, väga tänulik!»

Ema läks kööki, et poega oma pisaratega mitte kohmetama panna.

Väikevenelane tuli hilja õhtul väsinuna koju ja heitis kohe magama, öeldes:

«Kümme versta jooksin vist ära . . .»

«Kas aitas?» küsis Pavel.

«Ära sega, ma tahan magada!»

Ja jäi vait nagu surnu.

Mõne aja pärast tuli Vessovštšikov, riided räbaldunud, porine ja rahulolematu nagu alati.

«Pole kuulda olnud, kes Issai maha lõi?» küsis ta Pavelilt toas kohmakalt ringi tammudes.

«Ei ole!» vastas Pavel lühidalt.

«Leidus inimene, kes ei põlanud seda teha. Mina pidasin kogu aeg plaani ta ära kägistada. See on minu töö, passib mulle kõige paremini!»

«Jäta niisugune jutt, Nikolai!» ütles Pavel sõbralikult.

«Mis see olgu, tõepoolest!» aitas ema hellalt kaasa. «Süda pehme, aga ise möirgab. Miks sa nii teed?»

Praegu vaatas ta Nikolaid hea meelega, isegi selle rõugearmiline nägu näis talle ilusana.

«Ei kõlba ma millekski muuks kui ainult niisuguseks tööks!» ütles Nikolai õlgu kehitades. «Muudkui mõtlen:

kus on minu koht? Mul ei ole kohta! Inimestega on tarvis rääkida, aga mina ei oska! Näen kõike, tean, mis ülekohut inimestele tehakse, aga rääkida ei oska! Suu lukkus.»

Ta läks Paveli juurde, laskis pea norgu, kriipis sõrmega lauda, ütles kuidagi lapselikult, võõra häälega, kaeblikult:

«Andke mulle mingit rasket tööd, vennad! Ma ei taha niimoodi kasutult elada! Teie kõik teete tööd. Ma näen, et tööd tuleb aina juurde, aga mina seisan eemal! Vean palke ja laudu. Sellisel elul pole mõtet! Andke rasket tööd!»

Pavel võttis tal käest kinni, tõmbas ta endale lähemale.

«Anname! . . .»

Kardina tagant kostis väikevenelase hääl:

«Ma õpetan sind, Nikolai, tähti laduma, ja sinust saab meie trükiladuja — tahad?»

Nikolai läks tema juurde ja ütles:

«Kui sa õpetad, kingin sulle selle eest noa . . .»

«Mine põrgusse oma noaga!» hüüdis väikevenelane ja hakkas korraga naerma.

«Hea noa!» ei jätnud Nikolai järele. Ka Pavel puhkes naerma.

Siis jäi Vessovštšikov keset tuba seisma ja küsis:

«Kas te naerate minu üle?»

«Nojah!» vastas väikevenelane voodist välja karates. «Teate, lähme välja jalutama. Kuu paistab, ilm on ilus. Lähme?»

«Hea küll!» ütles Pavel.

«Mina tulen ka!» ütles Nikolai. «Mulle meeldib, väikevenelane, kuidas sa naerad . . .»

«Aga mulle meeldib, kui sa kingitusi lubad teha!» vastas väikevenelane muiates.

Kui ta köögis riidesse pani, ütles ema talle torisedes:

«Pane soojemalt riidesse . . .»

Ja kui nad kolmekesi läksid, vaatas ema aknast neile järele, heitis pilgu pühapiltidele ja ütles tasa:

«Issand, avita neid! . . .»

XXVI

Päevad lendasid üksteise järel nii kiiresti, et emal ei olnud aega esimesele maile mõelda. Ainult öösiti, kui ta kärarikkast ja askeldusrohkest päevast väsinuna voodisse heitis, kripeldas ta süda tasakesi.

«Tuleks see juba rutem . . .»

Koidikul undas vabrikuvile, poeg ja Andrei jõid kiiruga

teed, sõid suutäie ja läksid tööle, jättes emale kümneid ülesandeid. Kogu päeva keerles ta nagu orav rattal, tegi lõunaks süüa, keetis lillat sülti ja liimi lendlehtede jaoks, võttis igasuguseid inimesi vastu, kes tõid kirjakesi Pavelile ja kadusid jälle, kuid nakatasid ema oma elevusega.

Peaaegu igal öösel kleebiti plankudele lendlehti, mis kutsusid töölisi esimest maid pühitsema, neid ilmus isegi politseijaoskonna ustele, neid leiti iga päev vabrikust. Hommikuti kõndisid politseinikud vandudes alevis ringi, kiskusid ja kraapisid plankudelt lillakaid pabereid, aga lõuna ajal lendasid lendlehed jälle tänavatel, keerlesid kõndijatel jalus. Linnast saadeti nuhke, need seisid tänavanurkadel ja jälgisid teraselt heas tujus ja lõbusaid töölisi, kes vabrikust lõunale läksid ja tagasi tulid. Kõigile tegi head meelt politsei jõetust näha ja isegi vanemad töölised rääkisid omavahel muheldes:

«Näe, mis tehakse!»

Inimesed kogunesid kõikjal rühmadesse ja arutasid õhinal innustavat üleskutset. Elu oli tormiliseks läinud, sel kevadel oli ta kõigi meelest huvitavam, tõi kõigile midagi uut, ühtedele uue põhjuse ärritumiseks ja mässajate vihaseks sõimamiseks, teistele ähmase ärevuse ja lootuse, kolmandatele — neid oli vähemik — terava rõõmu teadmisest, et nemad ongi see inimesi äratav jõud.

Pavel ja Andrei peaaegu ei maganudki öösiti, nad jõudsid alles enne vilet koju, mõlemad väsinud, hääled kähisevad, näod kahvatud. Ema teadis, et nad korraldavad metsas, soos koosolekuid, ta teadis, et alevi ümber liiguvad öösiti ratsapolitseinike patrullid, hiilivad nuhid, peavad kinni ja otsivad läbi üksikuid töölisi, ajavad salku laiali ja mõnikord vahistavad ühe või teise inimese. Mõistes, et ka poega ja Andreid võidakse igal ööl vahistada, ta peaaegu sooviski seda — talle tundus, et nii oleks nendele kõige parem.

Tabelipidaja tapmise uurimine jäi imelikult soiku. Paar päeva küsitles kohalik politsei inimesi, kuulas üle kümmekond inimest ja kaotas tapmise vastu igasuguse huvi.

Marja Korsunova ütles emale, peegeldades oma sõnades politsei arvamist, kellega ta sõbralikult läbi sai nagu kõigi inimestega:

«Kus sa siin süüdlast leiad? Sellel hommikul nägid Issaid võib-olla sada inimest, ja üheksakümmend, kui mitte rohkem, võisid ta ära koksata. Seitsme aasta jooksul on ta kõigile siga mänginud . . .»

Väikevenelane oli silmanähtavalt muutunud. Tal olid

põsed auku langenud, silmalaud rasked, need vajusid pungis silmadele ja peaaegu katsid neid. Kitsas vagu ta näol ulatus ninasõõrmetest suunurkadeni. Ta oli hakanud igapäevastest asjadest vähem rääkima, kuid süttis üha sagedamini põlema, teda valdas joovastav, kõiki teisigi kaasahaarav vaimustus ja ta rääkis tulevikust — vabaduse ja mõistuse võidu ilusast, helgest päevast.

Kui Issai surma uurimine oli soiku jäänud, ütles ta põlastavalt ja kurvalt muiates:

«Nad ei hooli põrmugi ei rahvast ega nendest inimestest, keda nad nagu koeri meile kallale ässitavad. Neil ei ole kahju oma truust Juudast, vaid hõbeseeklitest . . .»

«Aitab sellest jutust, Andrei!» ütles Pavel kindlalt. Ema lisas tasa:

«Tõugati mädanut ja kukkuski kokku!»

«Tõsi küll, aga keda see lohutab!» vastas väikevenelane süngelt.

Ta kordas neid sõnu sagedasti ja tema suus omandasid need erilise, kõikehõlmava, mõru ja kibeda mõtte . . .

. . . Ja siis saabus see päev — esimene mai!

Vile möirgas nagu alati nõudlikult ja võimukalt. Ema ei olnud öösel silmatäitki maganud, ta kargas voodist, pistis tule õhtul valmisseatud samovari, tahtis nagu alati poja ja Andrei uksele koputada, aga mõtles ümber, lõi käega ja istus akna alla, pani peo vastu nägu, nagu oleksid tal hambad valutanud.

Üle kahvatusinise taeva libisesid kiired kerged roosad ja valged pilved nagu auru võimsast möirgest ülesehmatatud suured linnud. Ema vaatas pilvi ja vajus mõttesse. Ta pea oli raske ja unetust ööst punetavad silmad kuivad. Imelik rahu oli rinnas, süda tuksus ühtlaselt ja mõtted keerlesid lihtsate asjade ümber . . .

«Vara panin teemasina üles, tühjaks keeb! Las nad magavad täna kauem. Mõlemad on enese ära vaevanud . . .»

Aknast langes tuppa rõõmsalt mänglev varane päikesekiir, ema pani käe sellele ette, ja kui hele kiir ta käenahale langes, silitas ta seda tasakesi teise käega, naeratas mõtlikult ja hellalt. Siis tõusis, võttis samovarilt toru ära, püüdes mitte kolistada, pesi ennast ja hakkas palvetama, lõi hardalt risti ette ning liigutas sõnatult huuli. Ta nägu läks heledaks, parem kulm tõusis kord pikkamisi üles, kord langes äkitselt alla . . .

Teine vile üürgas tasemini, vähem kindlalt, jäme ja rõske hääl värises. Emale näis, et vile üürgab täna kauem kui muidu.

Toas kostis väikevenelase kõlav, selge hääl:
«Pavel! Kuuled?»
Üks neist tatsutas nüüd paljajalu põrandal, teine haigutas magusasti . . .
«Tee on valmis!» hüüdis ema.
«Kohe tuleme!» vastas Pavel rõõmsalt.
«Päike tõuseb!» ütles väikevenelane. «Ja pilved lendavad. Pilvi poleks täna küll vaja . . .»
Ta astus kööki sagrisena, unest roidununa, kuid rõõmsana.
«Tere hommikust, nänn! Kuidas magasite?»
Ema läks ta juurde ja ütles tasa:
«Sina, Andrjuša, käi ikka tema kõrval!»
«Muidugi!» sosistas väikevenelane. «Kuni me koos oleme, käime igal pool kõrvuti, pidage seda meeles!»
«Mida te seal sosistate?» küsis Pavel.
«Ei midagi, Paša!»
«Ema õpetab mind — pese end hästi puhtaks! Tütarlapsed tulevad vaatama!» vastas väikevenelane ja läks kotta pesema.
«Nüüd ülesse! hüüab meid vabadustöö!» hakkas Pavel vaikselt laulma.
Ilm läks üha selgemaks, tuul pühkis pilved taevast. Ema tõi teeklaasid ja mõtles pead vangutades, kui imelik kõik on: mõlemad teevad täna hommikul nalja ja naeravad, aga keskpäeval ootab neid kes teab mis. Tal eneselgi oli millegipärast rahulik, peaaegu rõõmus tunne.
Teed joodi kaua, nii püüti ooteaega lühendada. Pavel segas nagu alati aeglaselt ja hoolikalt lusikaga suhkrut klaasis, raputas korralikult soola leivale — leivakannikale, mis talle kõige rohkem maitses. Väikevenelane sättis laua all jalgu — ta ei leidnud kunagi oma jalgadele kohe mugavat asendit —, vaatas, kuidas üle lae ja seina libiseb klaasilt peegelduv päikesekiir, ja ütles:
«Kui ma kümneaastane poisike olin, siis tahtsin päikest klaasiga kinni püüda. Võtsin klaasi, hiilisin ligi ja lõin plaksti vastu seina! Käe lõikasin katki, selle eest tehti mulle tuupi. Aga kui mul nahatäis käes oli, läksin õue, nägin päikest veelombis ja hakkasin seda jalgadega trampima. Tegin enese üleni poriseks — ja sain jälle tuupi . . . Mis ma pidin tegema? Läksin ja hüüdsin päikesele: «Mul ei ole üldse valus, kuradi punapea, ei ole valus!» Ja näitasin talle keelt. See lohutas.»
«Mispärast sa talle punapea ütlesid?» küsis Pavel naeratades.

«Meie vastas elas sepp, punase näo ja punase habemega mees. Lõbus ja lahke inimene oli. Päike oli minu arust tema moodi . . .»
Ema ei kärsinud, ütles:
«Kui te räägiksite sellest, mismoodi te lähete!»
«Mis on ära otsustatud, sellest enam ei räägita!» ütles väikevenelane leebelt. «Kui juhtub, et meid kõiki kinni võetakse, nänn, siis tuleb teie juurde Nikolai Ivanovitš, tema ütleb, mis teha.»
«Hea küll!» ütles ema ohates.
«Kui läheks tänavale!» ütles Pavel unistavalt.
«Ei, parem istu seni kodus!» vastas Andrei. «Miks sa pead politseile pinnuks silmas olema! Sa oled talle muidugi tuttav küllalt!»
Jooksuga tuli Fedja Mazin, nägu särav, punased laigud põskedel. Rõõmus ja ärevil, pühkis ta tüütu ootuse nagu käega minema.
«Juba hakkas peale!» ütles ta. «Rahvas juba liigub. Tulevad tänavale, näod kõigil ees kui kirved. Vabrikuväravas seisid kogu aja Vessovštšikov, Vasja Gussev ja Samoilov, pidasid kõnesid. Palju inimesi saatsid koju tagasi. Lähme, aeg on minna! Kell on juba kümme! . . .»
«Mina lähen!» ütles Pavel kindlalt.
«Küll te näete,» tõotas Fedja, «pärast lõunat tõuseb kogu vabrik üles!»
Ja jooksis minema.
«Põleb nagu vahaküünal tuule käes!» saatis ema teda vaiksete sõnadega, tõusis ja läks kööki, hakkas riidesse pänema.
«Kuhu nüüd, nänn?»
«Teiega kaasa!» ütles ema.
Andrei vaatas Pavelile otsa, näppis vuntse. Pavel silus kiire liigutusega juukseid ja läks ema juurde.
«Ma ei ütle sulle midagi, ema . . . Ja sina ära ütle mulle midagi! Eks?»
«Hea küll, hea küll, Kristus teiega!» pomises ema.

XXVII

Kui ema tänavale jõudis ja õhus inimeste rahutut ja ootavat häälekõma kuulis, kui ta igal pool, majaakendel ja väravate ees salkades seisvaid inimesi nägi, kes ta poega ja Andreid uudishimulike pilkudega saatsid, kerkis ta sil-

made ette udune laik, mis värvi vahetades, kord läbipaistvalt rohelisena, kord sogaselt hallina värelema lõi.

Neid tervitati, ja tervitused olid kuidagi erilised. Ema kõrv püüdis katkendlikke, vaikseid märkusi:

«Need ongi väejuhid . . .»

«Meie ei tea, kes juhivad . . .»

«Ega ma midagi halba ei öelnud! . . .»

Teises õues kisendas keegi ärritatult:

«Politsei püüab nad kinni — ja nende laul on lauldud! . . .»

«On juba püüdnud!»

Naise uluv hääl lendas ehmunult aknast tänavale:

«Võta mõistus pähe! Oled sa poissmees või?»

Kui nad jalutu Zossimovi majast mööda läksid — ta sai vabrikult oma vigastuse eest iga kuu abiraha —, pistis peremees pea aknast välja ja hüüdis:

«Paša! Selle eest sul veel kael käänatakse, sa võllaroog, küll sa näed!»

Ema jäi võpatades seisma. See hüüe tekitas temas teravat tigedust. Ta vaatas vigase tursunud paksu nägu, see tõmbas vandudes pea tagasi. Siis lisas ema sammu, jõudis pojale järele ja kõndis tema kannul, püüdes mitte maha jääda.

Pavel ja Andrei ei paistnud midagi märkavat ega neid saatvaid hüüdeid kuulvat. Läksid rahulikult, ruttamata. Neid peatas Mironov, tagasihoidlik vanem mees, keda kõik ta karske, laitmatu elu pärast austasid.

«Teie pole ka tööl, Danilo Ivanovitš?» küsis Pavel.

«Mul on naine nurgavoodis. Noh, ja päev on ka sihuke rahutu!» seletas Mironov, vaatas seltsimehi teraselt ning küsis tasa:

«Räägitakse, poisid, te tahtvat direktorile skandaali korraldada ja ta aknad sisse peksta?»

«Ega me purjus ole!» hüüdis Pavel.

«Me lihtsalt kõnnime lippudega mööda tänavat ja laulame laule!» ütles väikevenelane. «Kuulake meie laule, neis on meie usk!»

«Teie usku ma tunnen!» ütles Mironov mõtlikult. «Neid lendlehti olen lugenud. Ennäe, Nilovna!» hüüdis ta ja naeratas emale oma tarkade silmadega. «Sina lähed ka mässama?»

«Tuleb kas või enne surmagi tõega kõrvuti kõndida!»

«Vaata aga vaata!» ütles Mironov. «On vist õige jutt jah, et sina olevat keelatud raamatuid vabrikusse viinud!»

«Kes seda räägib?» küsis Pavel.

«Noh, räägitakse! Noh, hüvasti, olge siis tublid!»

Ema naeris tasa, talle meeldis, et temast nii kõneldakse. Pavel ütles talle naeratades:

«Ükskord sa vangi satud, ema!»

Päike kerkis üha kõrgemale ja kallas oma soojust kevadpäeva ergastavasse kargusse. Pilved liikusid aeglasemalt, nende varjud muutusid õhemaks ja läbipaistvamaks. Need libisesid pehmelt üle tänavate ja majakatuste, mässisid inimesi endasse ja otsekui puhastasid alevit, pühkisid pori ja tolmu seintelt ja katustelt, tüdimuse nägudelt. Oli rõõmsam olla, hääled kõlasid valjemini, summutasid masinate kauge mürina.

Jälle roomas ja lendas ema kõrvu igalt poolt — akendest, õuedest — ärevaid ja tigedaid, mõtlikke ja lõbusaid sõnu. Kuid nüüd oli tal tahtmine vastu vaielda, tänada, seletada, tal oli tahtmine sekkuda selle päeva imelikult kirevasse ellu.

Tänavanurga taha, kitsasse põiktänavasse oli kogunenud sadakond inimest ja rahvahulga seast kõlas Vessovštšikovi hääl.

«Meist pigistatakse verd välja nagu jõhvikatest mahla!» langesid rohmakad sõnad inimestele pähe.

«Õige!» vastas mitu kõmavat häält korraga.

«Poiss ka püüab!» ütles väikevenelane. «Ma lähen õige talle appi! . . .»

Ta tõmbus küüru, ja enne kui Pavel jõudis teda peatada, surus ta oma pika painduva keha rahva sekka nagu korgitsa korki. Kõlas ta laulev hääl:

«Seltsimehed! Räägitakse, et maa peal elab mitmesuguseid rahvaid — juudid ja sakslased, inglased ja tatarlased. Aga mina seda ei usu! On ainult kaks rahvast, kaks lepitamatut suguharu — rikkad ja vaesed! Inimesed kannavad igasuguseid riideid ja räägivad igasuguseid keeli, aga vaadake, kuidas rikkad prantslased, sakslased ja inglased töörahvaga ümber käivad, siis näete, et nad on tööliste vastu kõik ühesugused röövlid, et susi neid sööks!»

Rahva hulgas hakkas keegi naerma.

«Aga kui me teisest küljest vaatame, siis näeme, et prantsuse tööline ja tatarlane ja türklane elavad samasugust koeraelu kui meiegi, vene töörahvas!»

Tänavalt tuli aina rahvast juurde, üksteise järel surusid inimesed end vaikides põiktänavasse, ajasid kaela õieli, tõusid kikivarvule.

Andrei kõvendas häält:

«Välismaal on töölised juba sellest lihtsast tõest aru saanud, ja täna, esimese mai suurel pühal . . .»

«Politsei!» hüüdis keegi.

Tänavalt keerasid põiktänavasse otse inimestele peale neli ratsapolitseinikku, vehkisid piitsaga ja karjusid:

«Laiali minna!»

Inimesed tõmbasid kulmud kortsu, andsid vastu tahtmist hobustele teed. Mõned ronisid plankude otsa.

«Sead on sadulasse pandud, nüüd muudkui röhivad — meie ka pealikud!» hüüdis keegi heleda, trotsliku häälega.

Väikevenelane jäi üksinda keset põiktänavat, kaks hobust tulid pead pildudes otse tema poole. Ta hüppas kõrvale, ja samal ajal haaras ema tal käest kinni, tõmbas ta endaga kaasa ning pahandas:

«Lubas Pašaga koos olla, aga ise mängib siin asjameest!»

«Olen süüdi!» ütles väikevenelane naeratades.

Nilovnat valdas rahutu, roiutav väsimus, see kerkis kuskilt sisemusest ja pani pea ringi käima, tungis südamesse kurbuse ja rõõmu asemele. Ta tahtis, et lõunavile hüüaks juba rutem.

Nad jõudsid kiriku juurde väljakule. Väljaku ääres tara taga seisis või istus tihe rahvasumm, siin oli koos ligi viissada lõbusat noort ja last. Rahvahulk lainetas, inimesed tõstsid rahutult pead ja vaatasid kaugele, igasse külge, kärsitult midagi oodates. Õhus tundus midagi erilist, paljud olid hämmelduses, teised teesklesid uljust. Tasa kõlasid naiste ahastavad hääled, mehed rabelesid pahameelega nende käest lahti, vahel kostis vaikset vandumist. Vihaste lahkhelide tume kõmin hõljus kireva rahvahulga kohal.

«Mitjake!» värises tasa naise hääl. «Kas sul endast kahju ei ole! . . .»

«Jäta mind rahule!» kõlas vastuseks.

Ja Sizovi kaalukas hääl ütles rahulikult ja veenvalt:

«Ei, me ei tohi noori maha jätta! Nemad on meist targemaks saanud, nemad elavad julgemini! Kes sookopika meile tagasi võitles? Nemad! Seda tuleb meeles pidada. Neid saadeti selle eest vangimajja, aga kasu oli sellest kõigil! . . .»

Vile hakkas möirgama ja tema must hääl mattis inimeste kõnekõmina. Rahvahulk võpatas, istujad tõusid, hetkeks tardusid kõik, jäid valvsalt ootama ja paljud näod kahvatasid.

«Seltsimehed!» kostis Paveli hääl, kõlav ja tugev. Kuiv kuum udu kõrvetas ema silmi, äkitselt jõudu saanud keha

viis ta ühe sammuga poja selja taha. Kõik pöördusid Paveli poole, piirasid ta sisse nagu rauapuru magnetitüki.

Ema vaatas talle otsa ja nägi ainult ta uhkeid, julgeid, tuliseid silmi . . .

«Seltsimehed! Me oleme otsustanud avalikult kuulutada, kes me oleme, me tõstame täna oma lipu, mõistuse, tõe, vabaduse lipu!»

Pikk valge lipuvarras välgatas õhus, vajus kaldu, lõikas rahvahulga kaheks, kadus selle sekka, ja hetke pärast lõi ülespoole vaatavate inimeste nägude kohal lehvima töörahva lipu lai kangas nagu punane lind.

Pavel tõstis käe üles — lipuvarras kõikus; kohe haarasid kümned käed siledast valgest puust kinni ja nende hulgas oli ka tema ema käsi.

«Elagu töörahvas!» hüüdis Pavel.

Sajad hääled vastasid talle kõmava hüüdega.

«Elagu sotsiaaldemokraatlik tööliste partei, meie partei, seltsimehed, meie vaimne kodumaa!»

Rahvahulk lainetas, inimeste vahelt trügisid lipu poole need, kes mõistsid selle tähendust, Paveli kõrvale olid jõudnud Mazin, Samoilov, Gussevid; pea kumaras, tegi Nikolai endale teed, veel mitmed emale tundmatud inimesed, leegitsevate silmadega noored tõukasid teda eemale . . .

«Elagu kõigi maade töörahvas!» hüüdis Pavel. Ja oma jõus ning rõõmus üha kasvav tuhandesuine kaja vastas talle hingevapustava hõiskega.

Ema haaras Nikolai ja veel kellegi käe, pisarad matsid tal hinge, aga ta ei nutnud, tal vabisesid jalad ja värisevate huultega ütles ta:

«Kullakesed . . .»

Üle Nikolai rõugearmilise näo libises lai naeratus, ta vaatas lippu ja ümises midagi, sirutas käe lipu poole, siis haaras korraga emal sama käega kaela ümbert kinni, suudles teda ja puhkes naerma.

«Seltsimehed!» alustas väikevenelane laulvalt, kattes oma pehme häälega rahvahulga sumina. «Me oleme alustanud ristikäiku uue jumala, valguse ja tõe jumala, mõistuse ja headuse jumala nimel! Meie eesmärk on kaugel, kibuvitsakroonid ligidal! Kes ei usu tõe jõudu, kelles ei ole julgust surmani tõe eest seista, kes ei usu enesesse ja kardab kannatusi — need astugu meie seast kõrvale! Me kutsume kaasa neid, kes meie võitu usuvad; need, kes meie eesmärki ei näe, ärgu tulgu meiega, niisuguseid ootab ainult õnnetus. Ridadesse, seltsimehed! Elagu vabade inimeste püha! Elagu esimene mai!»

Rahvahulk tihenes. Pavel tõstis lipu, see lõi õhus lehvima ja liikus edasi, päikesest valgustatud, punaselt ja laialt naeratades . . .

«Kauem raudu me kanda ei taha . . .»

kostis Fedja Mazini kõlav hääl ja kümned hääled ühinesid sellega nagu pehme võimas laine:

«Ikked kaelast ja köidikud käest . . .»

Kuum naeratus huulil, kõndis ema Mazini taga ja vaatas üle tema õla poega ning lippu. Ta ümber särasid rõõmsad näod, igat värvi silmad — kõige ees sammusid tema poeg ja Andrei. Ema kuulis nende hääli — Andrei mahe ja pehme hääl sulas harmooniliselt ühte poja sügava ja madala bassiga.

«Nüüd ülesse! hüüab meid vabadustöö!
Tund tulnud, kus tasuda vaja!»

Inimesed jooksid punasele lipule vastu, hüüdsid midagi, ühinesid rahvahulgaga ja läksid sellega koos tagasi, ning hõiked kustusid laulus, selles laulus, mida kodus oli lauldud vaiksemini kui teisi, — tänaval voogas see ühtlaselt, sirgjooneliselt, kohutava jõuga. Selles laulus kõlas raudne mehisus, ta kutsus inimesi kaugele tulevikuteele, ta jutustas ausalt teekonna raskustest. Laulu rahulikus võimsas leegis sulas mineviku must räbu, argitundmuste raske tomp, ja põles tuhaks neetud hirm uue ees . . .

Kellegi nägu, ehmunud ja rõõmus, vilksatas ema kõrval ja värisev hääl hüüdis nuuksudes:

«Mitja! Kuhu sa lähed?»

Ema ei peatunud, ütles:

«Las läheb, ärge muretsege! Mina kartsin ka väga, minu oma läheb kõige ees. See, kes lippu kannab, see on minu poeg!»

«Põrgulised! Kuhu te lähete? Seal on ju soldatid!»

Äkki haaras pikk kõhn naine ema käe oma kondisesse kätte ja hüüdis:

«Kullake, kui ilusti nad laulavad! Mitja ka laulab . . .»

«Ärge muretsege!» pomises ema. «See on püha asi . . . Mõtelge ise, Kristustki poleks olnud, kui inimesed tema pärast ei oleks surma läinud!»

See mõte oli äkitselt talle pähe turgatanud ja teda üllatas selle selge, lihtne tõde. Ta vaatas naise poole, kes kõvasti tema kätt oma peos hoidis, ja kordas imestunult naeratades:

«Kristustki ei oleks olnud, kui inimesed ei oleks tema, Issanda pärast surma läinud!»

Sizov astus ema kõrvale. Ta võttis mütsi peast, vehkis sellega laulu taktis ja ütles:

«Avalikult tulid tänavale, ema, eks? Laulu mõtlesid välja. Missugune laul, ema, eks?»

«Anna raha, neil prassida vaja,
mehi suurtükisöödaks neil' vii!»

«Midagi nad ei karda!» ütles Sizov. «Aga minu poeg on hauas . . .»

Ema süda peksis liiga kõvasti ja ta hakkas maha jääma. Ta tõugati ruttu kõrvale, suruti aia äärde ja temast voolas lainetades mööda tihe inimmeri — rahvast oli palju ja see tegi emale rõõmu.

«Sest ülesse! hüüab meid vabadustöö! . . .»

Näis, nagu kumiseks õhus määratu suure vaskpasuna hääl, mis kutsub inimesi, äratades ühes rinnas võitlusvalmidust, teises seletamatut rõõmu, millegi uue eelaimust ja põletavat uudishimu, õhutades siin ähmaseid, värelevaid lootusi, andes seal väljapääsu aastate jooksul kogunenud tigedusele ja sapile. Kõik pilgud olid pööratud ettepoole, kus hõljus ja lehvis õhus punane lipp.

«Lähme!» möirgas kellegi vaimustatud hääl. «Vahva, poisid!»

Tajudes nähtavasti midagi suurt, mida polnud võimalik tavaliste sõnadega väljendada, vandus mees ropult. Kuid isegi viha, orja tume ja pime viha, mis sisises ja vingerdas tigedates sõnades nagu uss, näis olevat ärevil tema peale langenud valgusest.

«Ketserid!» kisendas keegi aknast kähiseval häälel ja ähvardas rusikaga.

Tüütult puuris ema kõrvu kellegi vingumine:

«Ah et lähete keisrihärra vastu, tema majesteedi keisri vastu? Ah et hakkate mässama?»

Emast vilksatas mööda hämmeldunud nägusid, kareldes jooksis mehi ja naisi, nagu tume laava voolas rahvasumm, keda oli kokku meelitanud see laul, mis näis oma helide jõuga kõike enda eest minema pühkivat, teed tegevat.

Kauget punast lippu vaadates nägi ema — seda nägemata — poja nägu, ta pronksikarva otsmikku ja silmi, mis põlesid usu heledas leegis.

Juba oli ema jäänud rahvahulga sappa, inimeste hulka, kes ei rutta, kes vaatavad ettepoole ükskõikselt, jaheda uudishimuga nagu publik, kellele vaatemängu lõpp on teada. Nad kõnelesid ja rääkisid vaikselt ning enesekindlalt:

«Üks rood seisab koolimaja juures, teine vabriku juures . . .»

«Kuberner jõudis kohale . . .»

«Tõsi?»

«Ise nägin — jõudis kohale!»

Keegi vandus rõõmsalt ja ütles:

«Ikkagi lõid meiesuguseid kartma! Sõjavägi ja kuberner!»

«Kullakesed!» peksis ema rinnas.

Aga sõnad ta ümber kõlasid elutult ja külmalt. Ema lisas sammu, et nende inimeste juurest kaugemale saada, ja tal oli hõlpus nende pikaldasest laisast astumisest ette jõuda.

Ja korraga tundus, nagu oleks rahvahulga pea millegi vastu põrganud, ta keha ei peatunud, kuid võpatas ja vajus vaikse äreva kõminaga tagasi. Ka laul võpatas, ent hakkas siis kiiremini ja valjemini voogama, ja jälle vajus tihe häältelaine alla, veeres tagasi. Üksteise järel langesid hääled koorist välja, üksikud püüdsid laulu endisele kõrgusele tõsta, seda edasi lükata:

«Nüüd ülesse! hüüab meid vabadustöö!
Tund tulnud, kus tasuda vaja!»

Kuid selles kutses polnud enam üldist ühteliitunud kindlust, vaid seal värises juba ärevus.

Midagi nägemata, teadmata, mis ees oli juhtunud, tõukas ema inimesi eest kõrvale, liikus kiiresti edasi, aga talle tulid vastu taganevad inimesed, ühed, pea longus ja kulm kortsus, teised kohmetult naeratades, kolmandad pilkavalt vilistades. Ema vaatas murelikult nende nägusid, ta silmad küsitlesid, palusid ja kutsusid vaikides . . .

«Seltsimehed!» kõlas Paveli hääl. «Soldatid on samasugused inimesed nagu meiegi. Nad ei hakka meid tapma. Miks nad peaksid meid tapma? Kas sellepärast, et me kanname tõde, mis on kõigile tarvilik? See tõde on ju neilegi tarvilik. Praegu nad seda veel ei mõista, aga varsti tuleb aeg, kus ka nemad astuvad meie kõrvale, kus nad ei kogune enam riisumiste ja tapmiste lipu alla, vaid meie vabadus-

lipu alla. Ja selleks, et nad meie tõest rutem aru saaksid, peame me edasi minema. Edasi, seltsimehed! Alati edasi!»

Paveli hääl kõlas kindlalt, sõnad helisesid selgelt ja puhtalt läbi õhu, kuid rahvahulk hakkas laiali valguma, inimesed keerasid üksteise järel paremale ja vasakule majade poole, hoides end plankude varju. Nüüd oli rahvahulgal kiilu kuju, selle teravikuks oli Pavel ja tema pea kohal põles punaselt töörahva lipp. Ja veel oli rahvahulk musta linnu sarnane, kes on tiivad valvsalt laiali laotanud, valmis lendu tõusma, ning Pavel oli tema nokk . . .

XXVIII

Tänava lõpus — ema nägi — seisid ühetaolised nägudeta inimesed nagu hall müür, sulgedes pääsu väljakule. Igaühel läikis õla kõrval külm, kitsas ja terav täägitriip. Sellest vaikivast, liikumatust müürist õhkus töölistele vastu külma, see külm langes ema rinnale ja tungis ta südamesse.

Ema surus end rahva sekka, sinna, kus olid tema tuttavad, kes ees lipu juures seistes tundmatutega kokku sulasid, nagu oleksid nad nende najale toetunud. Ta surus külje kõvasti ühe pika paljaksaetud näoga mehe vastu, mehel oli ainult üks silm ja ema poole vaatamiseks pööras ta järsult pead.

«Mis sa tahad? Kes sa oled? . . .» küsis ta.

«Pavel Vlassovi ema!» vastas ema, tundes, kuidas ta põlved vabisevad ja alahuul tahtmatult alla vajub.

«Ahaa!» ütles ükssilm.

«Seltsimehed!» hüüdis Pavel. «Kogu eluaeg edasi — meil ei ole teist teed!»

Saabus valvas vaikus. Lipp kerkis, lõi kõikuma ja liikus siis mõtlikult rahva peade kohal lehvides sujuvalt halli soldatite müüri poole. Ema võpatas, sulges silmad ja karjatas — ainult Pavel, Andrei, Samoilov ja Mazin olid neljakesi rahva seast ette astunud.

Kuid õhus hakkas aeglaselt, värisedes kõlama Fedja Mazini puhas hääl:

«Täis piirita ohvrimeelt . . .»

alustas ta.

«Leegitsev rind . . .»

vastasid kahe raske ohkega jämedad hääled. Inimesed astusid ettepoole, jalgu vastu maad põrutades. Ja hakkas voolama uus laul, julge ja otsustav.

«Teid võitlus on kalmule kandnud . . .»

lehvis nagu hele lint Fedja hääl . . .

«Kuid rahva heaks . . .»

laulsid seltsimehed üksmeelselt.

«Ahaa!» hüüdis keegi lähedalt kahjurõõmsalt. «Matuselaulu laulavad, koerapojad! . . .»

«Anna talle!» kostis vihane vastus.

Ema haaras kätega rinnust kinni, vaatas ringi ja nägi, et rahvahulk, kes enne oli tihedalt tänavat täitnud, seisab kõhklevalt ja vaatab, kuidas lipukandjad temast kaugemale lähevad. Lipu järel kõndis mõnikümmend inimest ja iga samm edasi sundis kedagi kõrvale hüppama, nagu oleks tee keset tänavat tuliseks muutunud ja taldu kõrvetanud.

«Sest võimsalt te tõstsite . . .»

kuulutas laul Fedja suus . . .

«. . . võitluses häält . . .»

vastas tugevate häälte koor talle kindlalt ja ähvardavalt.

Kuid läbi laulu ühtlase voolamise kostsid tasased sõnad:

«Annab käskluse . . .»

«Püssid käele!» kostis eestpoolt terav käsklus.

Täägid sähvatasid läbi õhu, vajusid alla ja sirutusid siis kavalalt naerdes lipule vastu.

«Marss!»

«Lähme!» ütles ükssilm, pistis käed tasku ja astus pikkade sammudega kõrvale.

Ema vaatas silmagi pilgutamata. Soldatite hall laine õõtsus, hargnes põiki üle kogu tänava, lähenes ühtlaselt ja külmalt, kandes enda sees hõredat, hõbedaselt välkuvate piidega kammi. Ema astus pikkade sammudega pojale ligemale, nägi, kuidas Andrei nihkus Paveli ette ja varjas teda oma pika kehaga.

«Kõnni minu kõrval, seltsimees!» hüüdis Pavel järsult.

Andrei laulis, ta käed olid seljal koos, pead hoidis ta püsti. Pavel tõukas teda õlaga ja hüüdis uuesti:

«Kõnni kõrval! Sul ei ole õigust. Ees on lipp!»

«Laiali minna!» hüüdis ohvitser peenikese häälega ja vehkis kõvera valge mõõgaga. Ta tõstis jalgu kõrgele, põlvi kõverdamata, ja tagus uljalt taldu vastu maad. Emale torkasid silma ta läikivaks viksitud saapad.

Tema kõrval, pisut tagapool, kõndis raskel sammul tüse, aetud habeme ja paksude hallide vuntsidega mees, seljas pikk hall punase voodriga palitu, kollased lampassid laiadel pükstel. Ka tema, nagu väikevenelanegi, hoidis käsi selja taga, kergitas tihedaid halle kulme ja vaatas Pavelit.

Ema nägi otsatult palju, tardunult ootas ta rinnas vali hüüe, valmis iga hingetõmbega vallanduma, see lämmatas teda, kuid ta hoidis seda käsi vastu rindu surudes tagasi. Teda tõugati, ta tuikus jalgadel ja läks midagi mõtlemata, peaaegu meelemärkusetuna edasi. Ta tundis, et inimesi jääb tema selja taga aina vähemaks, külm lainevall veeres rahvale vastu ja pillutas nad laiali.

Ikka lähemale jõudsid teineteisele punase lipu inimesed ja tihe hallide inimeste ahelik, selgesti olid näha soldatite näod — kogu tänava laiune, inetult kokkulitsutud porikarva kollane kitsas vööt, millesse oli eri kaugusele torgatud eri värvi silmi ja mille ees välkusid julmalt teravad täägiotsad. Inimeste rinda suunatud, polnud nad veel kedagi puudutanud, kuid olid üksteise järel inimesi summast lahti raiunud, rahva hulka laiali ajanud.

Ema kuulis selja taga jooksumüdinat. Rusutud, ärevad hääled hüüdsid:

«Minge laiali, mehed!»

«Vlassov, põgene! . . .»

«Tagasi, Pavluhha!»

«Jäta lipp, Pavel!» ütles Vessovštšikov süngelt. «Anna siia, viin varjule!»

Ta haaras käega lipuvardast kinni, lipp vajus tahapoole.

«Ära puutu!» karjatas Pavel.

Nikolai tõmbas käe tagasi, nagu oleks selle ära kõrvetanud. Laul kustus. Inimesed jäid seisma, piirasid Paveli sisse, kuid ta rühkis edasi. Saabus vaikus, äkki ja ühekorraga, nagu oleks see nähtamatult taevast alla langenud ja inimesed läbipaistvasse pilve mässinud.

Lipu all seisis paarkümmend inimest, mitte rohkem, kuid nad seisid kindlalt, ning ema kiskus nende poole hirm nende pärast ja ebamäärane tahtmine neile midagi öelda...

«Võtke see talt käest ära, leitnant!» kõlas pika vanamehe tasane hääl.

Kätt sirutades näitas ta lipu poole.

Pisike ohvitser hüppas Paveli juurde, haaras lipuvardast kinni, hüüdis vinguva häälega:

«Lase lahti!»

«Käed küljest!» ütles Pavel valjusti.

Lipp värises punasena õhus, vajus paremale ja vasakule ning tõusis siis jälle püsti, ohvitser taganes ja kukkus istukile. Loomuvastase kiiruga tormas emast mööda Nikolai, rusikas käsi ette sirutatud.

«Kinni võtta!» haugatas vanamees ja põrutas jalaga vastu maad.

Mitu soldatit hüppas ette. Üks äigas püssipäraga — lipp värahtas, vajus viltu ja kadus siis soldatite halli rühma keskele.

«Oeh!» karjatas keegi nukralt.

Ja ema hakkas ulguva häälega kisendama nagu metsloom. Talle vastas soldatite vahelt Paveli selge hääl:

«Nägemiseni, ema! Nägemiseni, kullake!...»

«Elus! Meelde tuletas!» võpatas ema süda kaks korda.

«Nägemiseni, mu nännike!»

Ema vehkis kätega ja tõusis kikivarvule, et neid näha, ja märkas soldatite peade kohal Andrei ümmargust nägu — see naeratas, see kummardas tema poole.

«Minu kullakesed... Andrjuša!... Paša!...» hüüdis ta.

«Nägemiseni, seltsimehed!» hüüti soldatite vahelt.

Neile vastas mitmekordne, katkendlik kaja. See kaikus vastu akendest, kuskilt ülevalt, katustelt.

XXIX

Teda tõugati rinda. Läbi silmade ees hõljuva udu nägi ta enese ees pisikest ohvitseri, selle nägu oli punane ja pinevil ning ta kisendas emale:

«Kasi minema, vanamoor!»

Ema vaatas teda ülevalt alla, nägi ta jalgade ees kaheks murtud lipuvarrast — ühe tüki küljes oli veel riba punast riiet. Ema kummardus ja tõstis selle üles. Ohvitser kiskus

vardatüki tal käest, viskas minema ja karjus jalgu vastu maad pekstes:

«Kasi minema, ütlen ma sulle!»

Soldatite vahel süttis ja voolas laul:

«Nüüd ülesse! hüüab meid vabadustöö...»

Kõik keerles, õõtsus ja vabises. Õhus hõljus tihe ärev sumin, samasugune nagu telefonitraatide kume undamine. Ohvitser kargas eemale, vingus ärritatult:

«Laul lõpetada! Veltveebel Krainov...»

Ema läks tuikudes minemavisatud vardatüki juurde ja tõstis selle uuesti üles.

«Suud kinni panna!...»

Laul läks segamini, lõi värisema, katkes, vaibus. Keegi võttis emal õlgadest kinni, pööras ta ümber, andis talle hoobi selga:

«Mine, mine...»

«Tänav tühjaks teha!» hüüdis ohvitser.

Ema nägi kümmekonna sammu kaugusel jälle tihedat rahvahulka. Inimesed karjusid, nurisesid, vilistasid ja taganesid pikkamisi tänavat mööda kaugemale, valgusid hoovidesse laiali.

«Mine, saatan!» karjus emale otse kõrva noor vuntsidega soldat tema kõrval ja tõukas ta kõnniteele.

Ema läks lipuvardale toetudes edasi, ta jalad olid nõrgad. Kartes, et ta kukub, haaras ta teise käega kinni seintest ja plankudest. Inimesed taganesid tema ees, tema kõrval ja taga kõndisid soldatid ja karjusid:

«Mine, mine...»

Soldatid läksid emast mööda, ta jäi seisma, vaatas ringi. Tänava lõpus seisid jällegi soldatid hõredas ahelikus ja tõkestasid teed väljakule. Väljak oli tühi. Ka eespool paistsid hallid kogud, kes pikkamisi rahva poole liikusid...

Ema tahtis tagasi pöörata, kuid läks endale aru andmata jälle edasi, ja kui jõudis nurgani, keeras kitsasse ja tühja põiktänavasse.

Ta jäi uuesti seisma. Ohkas raskelt, kuulatas. Kuskilt eestpoolt kostis inimeste häälekõminat.

Lipuvardale toetudes astus ema edasi, ta kulmud liikusid, äkki läks ta üleni higiseks, liigutas huuli, vehkis käega, ta südames süttisid nagu sädemed mingid sõnad, süttisid, otsisid väljapääsu, äratasid tugeva, tungiva soovi neid välja öelda, karjuda...

Põiktänav keeras järsult vasakule ja nurga taga nägi ema suurt tihedat rahvasumma; kellegi hääl rääkis võimukalt ja valjusti:

«Nalja pärast tääkide vastu ei minda, vennad!»

«Mismoodi nad olid, ah? Soldatid tulevad otse peale — nemad seisavad! Seisavad, vennad, ei karda põrmugi...»

«Näete, mis mees on Pavel Vlassov!...»

«Ja väikevenelane!»

«Käed selja taga, ise muigab, kuramus!...»

«Kullakesed! Inimesed!» hüüdis ema rahva sekka trügides. Talle tehti lugupidavalt teed. Keegi naeris:

«Näed, lipuga tuleb! Tal on lipp käes!»

«Ole vait!» ütles teine hääl kurjalt.

Ema lõi käed laiali...

«Kuulake, jumala pärast! Teie kõik olete mulle kallid, kõik olete südamele armsad... vaadake hirmu tundmata: mis on juhtunud? Lähevad laia maailma meie lapsed, veri meie verest, lähevad tõde otsima... meie kõigi jaoks! Teie kõigi pärast, teie lapsukeste pärast kannavad nad rasket risti... otsivad helgemaid päevi. Tahavad teistsugust elu tões ja õiguses... tahavad kõigile head!»

Ta süda oli lõhkemas, rinnus pigistas, kurk oli kuiv ja kuum. Sügaval ta sisemuses sündisid jälle suure, kõike ja kõiki hõlmava armastuse sõnad, need põlesid ta keelel, see liikus üha hoogsamalt, üha vabamalt.

Ta nägi, et teda kuulatakse, et kõik on vait; tundis, et tihedalt tema ümber seisvad inimesed on mõtlema jäänud, ja temas tärkas tahtmine — nüüd juba talle endalegi selge tahtmine: tõugata inimesi sinna, poja, Andrei, kõigi nende järele, kes olid soldatite kätte antud ja üksi jäetud.

Vaadates morne, tähelepanelikke nägusid enda ümber, jätkas ta leebe jõuga:

«Lähevad meie lapsed laia maailma rõõmu otsima — meie kõigi pärast ja Kristuse tõe pärast läksid nad kõige vastu, mille abil kurjad, valelikud, ahned inimesed on meid aheldanud, kinni sidunud, maha tallanud! Mu kallid, meie noor veri tõusis ju kogu rahva eest, nad läksid kogu ilma, kõigi tööinimeste pärast... Ärge siis taganege nendest, ärge neist lahti ütelge, ärge jätke oma lapsi teekonnale üksi. Kui te endast hoolite... uskuge poegade südameid — nemad on tõe sünnitanud, tõe pärast lähevad nad surma. Uskuge neid!»

Ta hääl katkes, väsinud jalad nõtkusid, keegi haaras tal käe alt kinni...

«Õiglast juttu räägib!» hüüdis keegi ärevalt ja kumedalt.

«Need on jumala sõnad, head inimesed! Kuulake!»

Teine haletses:

«Oh, kuidas ta muretseb!»

Talle vastati etteheitvalt:

«Ta ei muretse, vaid peksab meid, lolle, saad aru!»

Üle inimeste peade kostis kõrge värisev hääl:

«Õigeusklikud! Minu Mitja on süütu hing — mida ta kurja on teinud? Ta läks oma kallite seltsimeestega kaasa... Õieti ütleb Vlassova — miks me oma lapsed maha jätame? Mida nad meile paha on teinud?»

Ema hakkas seda kuuldes värisema ja vastas vaiksete pisaratega.

«Mine koju, Nilovna! Mine, ema! Sa oled väga väsinud!» ütles Sizov valjusti.

Ta oli kahvatu, tema habe oli sassis ja tudises. Järsku kortsutas ta kulmu, heitis karmi pilgu üle inimeste, ajas end sirgu ja ütles rõhuga:

«Minu poeg Matvei jäi vabrikus masina vahele — seda te teate. Aga kui ta veel elus oleks, oleksin ise ta nende kõrvale, nende juurde saatnud, oleksin ise öelnud: «Mine sina ka, Matvei! Mine, see on õige, see on aus!»»

Ta hääl katkes, ta jäi vait, ja kõik olid sündgelt vait, haaratud millestki suurest ja uuest, mis aga neid enam ei kohutanud. Sizov tõstis käe, raputas seda ja jätkas:

«Vana mees räägib — te ju tunnete mind. Kolmkümmend üheksa aastat olen siin tööd teinud, viiskümmend kolm aastat olen maa peal elanud. Minu õepoeg, korralik ja tark poiss, võeti täna jälle kinni. Tema kõndis ka ees, Vlassovi kõrval, päris lipu juures...»

Ta lõi käega, tõmbus küüru, võttis ema käe ja ütles:

«See naine ütles tõtt. Meie lapsed tahavad ausalt elada, mõistuse järgi, aga meie jätsime nad maha, läksime nende juurest minema, jah! Mine, Nilovna...»

«Minu kallid!» ütles ema ja tõstis nutetud silmad. «Laste päralt on elu, nende päralt on maa!...»

«Mine, Nilovna! Säh, võta kepp,» ütles Sizov ja ulatas talle katkise lipuvarda.

Ema vaadati kurvalt ja austusega, kaastundesumin saatis teda. Sizov tegi talle sõnatult teed, inimesed tõmbusid vaikides kõrvale, ja seletamatule jõule alistudes, mis neid ema järele tõmbas, läksid aeglaselt talle järele, omavahel vaikselt ja lühidalt vesteldes.

Oma maja väravas pöördus ema nende poole, toetus katkisele lipuvardale, kummardas ja ütles tänulikult ning tasa:

«Aitäh teile...»

Ja uuesti oma mõtet meelde tuletades — uut mõtet, mis, nagu talle tundus, oli sündinud ta südames — ütles ta:

«Meie issandat Jeesust Kristust ei oleks olnud, kui inimesed ei oleks tema nimel surma läinud . . .»

Rahvahulk vaatas teda vaikides.

Ema kummardas veel kord inimeste ees ja läks oma majja, ja Sizov läks, pea norus, temaga kaasa.

Inimesed seisid väravas, rääkisid millestki.

Ja läksid siis aeglaselt laiali.

TEINE OSA

I

Ülejäänud päev möödus mälestuste kirevas udus, keha ja hinge vallanud raskes väsimuses. Halli laiguna hüples pisike ohvitser, helendas Paveli pronksikarva nägu, naeratasid Andrei silmad.

Ema kõndis mööda tuba, istus akna alla, vaatas välja, kõndis jälle, kulm kõrgele tõstetud, võpatas, vaatas ringi ja otsis midagi, pea mõtetest tühi. Jõi vett ega suutnud janu kustutada, ei suutnud lämmatada rinnas hõõguvat kurbust ja solvumist. Päev oli pooleks raiutud, selle alguses oli olnud sisu, aga nüüd oli see kõik ära voolanud, ema ees laotus troostitu kõnnumaa ja hõljus nõutu küsimus:

«Mis saab edasi? . . .»

Tuli Korsunova. Ta vehkis kätega, karjus, nuttis, oli vaimustuses, trampis jalgu, pakkus ja lubas midagi, ähvardas kedagi. Kõik see ei liigutanud ema.

«Ahaa!» kuulis ema Marja kriiskavat häät. «Saadi ometi inimesed liikuma! Kogu vabrik aeti jalule, kogu vabrik!»

«Jah, jah!» ütles ema vaikselt ja vangutas pead, aga ta liikumatu pilk nägi ainult seda, mis oli juba minevikuks saanud, ära läinud koos Andrei ja Paveliga. Nutta ta ei suutnud — süda oli kokku tõmbunud, ära kuivanud, huuled olid ka kuivad ja suus ei jätkunud niiskust. Käed värisesid, üle selja jooksid kerged judinad.

Õhtul tulid sandarmid. Ema võttis nad vastu hämmastuse ja hirmuta. Nad tulid käratsedes sisse ja neis oli midagi lõbusat, rahulolevat. Kollase näoga ohvitser ütles hammaste välkudes:

«Noh, kuidas elate? Kolmandat korda kohtume, mis?»

Ema vaikis, püüdis kuiva keelega huuli niisutada. Ohvitser rääkis pikalt ja manitsevalt, ema tajus, et talle meeldib kõnelda. Kuid ohvitseri sõnad ei jõudnud emani, ei häirinud teda. Alles siis, kui ohvitser ütles: «Sa oled ise süüdi, mammi, kui sa ei ole osanud oma poega õpetada, jumalat

ja keisrit austama...», vastas ta ukse kõrval seistes kõlatult, ohvitserile otsa vaatamata:

«Jah, lapsed on meie kohtumõistjad. Neil on õigus meie üle kohut mõista, kui me nad niisugusel teel maha jätame.»

«Mis?» hüüdis ohvitser. «Kõvemini!»

«Ma ütlen, et lapsed on meie kohtumõistjad!» kordas ema ohates.

Siis hakkas ohvitser kiiresti ja vihaselt midagi seletama, aga ta sõnad keerlesid ema ümber ega riivanud teda.

Marja Korsunova oli manukas. Ta seisis ema kõrval, kuid ei vaadanud talle otsa, ja kui ohvitser temalt midagi küsis, kummardas ta kiiresti ja sügavalt ning vastas ühtemoodi:

«Ei teä, teie kõrgeausus! Mina olen harimata naisterahvas, kaubitsen, mina oma rumala peaga ei tea midagi...»

«Noh, ole vait!» käsutas ohvitser vuntse liigutades. Marja kummardas, näitas talle salaja tääsa, sosistas emale:

«Säh, söö!»

Tal kästi Vlassova läbi otsida. Ta pilgutas silmi, ajas need pärani, vaatas ohvitserile otsa ja ütles ehmunult:

«Teie kõrgeausus, seda ma küll ei oska!»

Ohvitser põrutas jalaga vastu maad, käratas peale. Marja langetas silmad ja palus tasakesi ema:

«Mis siis ikka, tee nööbid lahti, Pelageja Nilovna...»

Ta kobas ja katsus ema riideid, nägu verd täis valgunud, sosistas:

«Küll on sead, mis?»

«Mida sa seal räägid?» käratas ohvitser kurjalt ja vaatas nurka, kus Marja Nilovnat läbi otsis.

«Meil on naiste jutud, teie kõrgeausus!» pomises Marja ehmunult.

Kui ohvitser käskis emal protokollile alla kirjutada, maalis ta paberile oskamatu käega, jämedate läikivate trükitähtedega:

«Töömehe lesk Pelageja Vlassova.»

«Mida sa siia kirjutasid? Mispärast?» hüüdis ohvitser põlastavalt nägu krimpsutades ja ütles siis muiates: «Metslased...»

Nad läksid minema. Ema jäi akna juurde seisma, käed rinnal vaheliti, vaatas kaua enda ette, silmi pilgutamata, midagi nägemata, kulmud kõrgele tõstetud, huuled kokku surutud ja lõualuud nii kokku pigistatud, et ta varsti hammastes valu tundis. Lambis lõppes petrooleum, leek särtsus ja hakkas kustuma. Ema puhus tule ära ja jäi pimedusse. Mõtteid ei olnud, rinda rõhus ahistus nagu

tume pilv, süda tuksus vaevaliselt. Ta seisis kaua — jalad ja silmad väsisid ära. Ta kuulis, kuidas Marja akna alla seisma jäi ja purjus häälega hüüdis:

«Pelageja! Magad või? Oh sind vaest õnnetut, maga!»

Ema heitis riidest lahti võtmata voodisse ja vajus kohe raskesse unne nagu sügavasse veekeerisesse.

Ta nägi unes kollast liivaseljandikku teisel pool sood, linnatee ääres. Seljandiku serval, liivaaukude-poolsel järsul pervel seisis Pavel ja laulis Andrei häälega tasa ja kõlavalt:

«Sest ülesse! hüüab meid vabadustöö...»

Ema läks teed pidi seljandikust mööda, tõstis käe silmade juurde ja vaatas poega. Vastu sinist taevast oli poeg selgesti ja hästi näha. Emal oli piinlik tema juurde minna, sest ta oli rase. Ka süles oli tal laps. Ta läks edasi. Nurmel mängisid lapsed palli, neid oli palju ja pall oli punane. Laps ema süles kippus nende juurde ja hakkas valjusti nutma. Ema andis talle rinda ja pööras tagasi, aga seljandikul seisid juba soldatid ja pöörasid täägid tema poole. Ema jooksis ruttu keset nurme seisva kiriku juurde, kirik oli valge ja kerge, nagu pilvedest ehitatud, ja tohutu kõrge. Seal maeti kedagi, puusärk oli suur, must, kaas kõvasti peal. Aga preester ja diakon kõndisid kirikus ringi, valge ornaat üll, ja laulsid:

«Kristus on surnuist üles tõusnud...»

Diakon suitsutas viirukit, kummardas ema ees, naeratas, juuksed olid tal erepunased ja nägu lõbus nagu Samoilovil. Ülevalt kupli alt langes käterätilaiusi päikesejugasid. Mõlemal kooril laulsid poisid vaikselt:

«Kristus on surnuist üles tõusnud...»

«Võtke nad kinni!» hüüdis äkitselt preester ja jäi keset kirikut seisma. Ornaat langes ta õlgadelt, näole kerkisid hallid karmid vuntsid. Kõik põgenesid, ka diakon põgenes, viskas viirukipanni nurka ja haaras kätega peast kinni nagu väikevenelane. Ema pillas lapse põrandale inimestele jalgu, inimesed jooksid temast kaarega mööda ja vaatasid ehmunult paljast last, ema langes põlvili ja hüüdis neile:

«Ärge jätke last maha! Võtke ta kaasa!...»

«Kristus on surnuist üles tõusnud . . .»

laulis väikevenelane, käed selja taga, naeratus näol.

Ema kummardus, tõstis lapse üles ja pani ta lauakoorma otsa, selle kõrval kõndis aeglaselt Nikolai, lagistas naerda ja ütles:

«Mulle anti raske töö . . .»

Tänav oli porine, majade akendest vaatasid välja inimesed, vilistasid, karjusid ja vehkisid kätega. Ilm oli ilus, päike paistis heledasti, aga varje ei olnud kuskil.

«Laulge, nänn!» ütles väikevenelane. «Elu on niisugune!»

Väikevenelane laulis ja ta laul summutas kõik muud hääled. Ema läks talle järele; äkki ta komistas, kukkus kiiresti põhjatusse kuristikku, ja kuristikust kostis talle vastu kõhkunud vihin . . .

Ema ärkas üle keha värisedes. Nagu oleks kellegi kare ja raske käsi haaranud ta südame ja seda tigedalt mängides tasa pigistanud. Järelejätmatult üürgas töölekutse, ema taipas, et see on juba teine vile. Toas vedelesid segamini raamatud ja riided, kõik asjad olid paigast tõstetud, segi loobitud, põrand räpaseks tallatud.

Ema tõusis, ei pesnud ega palvetanud, asus tuba koristama. Köögis sattus talle silma alla riideribaga kepp, ta võttis selle vastumeelselt kätte ja tahtis ahju pista, ohkas siis, võttis punase riidetüki kepi küljest, pani selle hoolega kokku, pistis taskusse, kepi aga murdis vastu põlve katki ja viskas lõukasse. Siis pesi aknad ja põranda külma veega puhtaks, sättis teemasina üles ja pani riidesse. Istus kööki akna alla ja jälle kerkis ta ette küsimus:

«Mida nüüd edasi teha?»

Talle tuli meelde, et ta ei olnud veel palvetanud, ta läks pühapiltide juurde, seisis mõne hetke ja istus jälle — südames oli tühjus.

Oli imelikult vaikne, nagu istuksid inimesed, kes eile tänaval nii palju olid kisendanud, täna majades peidus ja mõtleksid vaikides ebatavalisest päevast.

Korraga tuli talle meelde pilt, mida ta kunagi noores eas oli näinud: Zaussailovi härraste vanas pargis oli suur, vesikuppe täis tiik. Ühel hallil sügispäeval läks ta tiigist mööda ja nägi keset tiiki paati. Tiik oli tume ja vaikne, nukraks ehteks kollased lehed, ja paat nagu mustale veepinnale kleebitud. Sügavat kurbust, tundmatut muret õhkus sellest sõudjata ja aerudeta paadist, mis seisis üksikuna ja liikumatuna tuhmil veel keset surnud lehti. Ema oli tookord kaua tiigi kaldal seisnud ja mõelnud: kes küll

paadi kaldast eemale tõukas ja miks? Sama päeva õhtul saadi teada, et Zaussailovite kupja väikest kasvu, mustade, alati sassis juuste ja kärme kõnnakuga naine oli end tiiki ära uputanud.

Ema tõmbas käega üle näo ja ta mõte pöördus jälle hirmunult eilse päeva muljete juurde. Nende võimuses istus ta hulk aega, pilk jahtunud teetassil, ja ta südames tärkas tahtmine näha kedagi tarka ja lihtsat inimest, temalt paljusid asju küsida.

Nagu tema soovi täites tuli pärast lõunat tema poole Nikolai Ivanovitš. Aga kui ema teda nägi, valdas teda äkki rahutus ja tervitusele vastamata ütles ta vaikselt:

«Ah, kullakene, ilmaaegu tulite! See on ettevaatamatu! Teid võetakse ju kinni, kui nähakse . . .»

Nikolai surus tugevasti ta kätt, kohendas prille, kallutas oma näo ema ligi ja asus kiiresti seletama.

«Vaadake, ma leppisin Paveli ja Andreiga kokku, et kui nad vahistatakse, siis pean ma teid juba järgmisel päeval linna kolima!» ütles ta sõbralikult ja murelikult. «Teie pool käidi läbi otsimas?»

«Käidi küll. Tuhniti ja tuustiti kõik läbi. Ei ole neil meestel au ega häbi!» hüüdis ta.

«Mis häbi neil,» kehitas Nikolai õlgu ja hakkas seletama, miks emal tuleks linnas elada.

Ema kuulas ta lahket, hoolitsevat häält, vaatas talle nõrga naeratusega otsa, ei saanud ta selgitustest aru ning pani imeks leebet usaldust, mida ta selle mehe vastu tundis.

«Kui Paša seda tahtis,» ütles ta, «ja kui ma teile tüli ei tee . . .»

Nikolai katkestas teda:

«Sellepärast ärge muret tundke. Ma elan üksi, vahel harva sõidab õde mulle külla.»

«Jõude ma leiba sööma ei hakka,» mõtles ema kuuldavalt.

«Kui tahate, küllap tööd leidub!» ütles Nikolai.

Ema arusaamine tööst oli juba lahutamatult liitunud kujutlusega poja, Andrei ja seltsimeeste tegevusest. Ta astus Nikolai poole, vaatas talle silma ja küsis:

«Leidub?»

«Minu majapidamine on väike, poissmehe asi . . .»

«Ega ma sellest, kodusest tööst ei räägi!» ütles ta vaikselt.

Ja ohkas nukralt, puudutatuna sellest, et Nikolai ei

olnud temast aru saanud. Mehe lühinägelikkudesse silmadesse kerkis naeratus ja ta ütles mõtlikult:

«Jah, kui te Paveliga kokku saades katsuksite temalt nende maameeste aadresse saada, kes lehte palusid...»

«Ma tunnen neid!» hüüdis ema rõõmsalt. «Otsin nad üles ja teen kõik, nagu te ütlete. Kes võiks arvata, et mina keelatud asjadega tegemist teen! Vabrikusse olen lehti viinud — issand olgu tänatud!»

Tal tuli äkitselt tahtmine minna kõndima teid mööda, läbi metsade ja külade, kott seljas ja kepp käes.

«Kullakene, pange mind seda tööd tegema, palun teid!» ütles ta. «Ma lähen igale poole. Igasse kubermangu, kõik teed otsin üles! Hakkan käima suvel ja talvel — surmatunnini — nagu palverändaja, — mispoolest see elu halb oleks?»

Ta meel läks kurvaks, kui ta nägi end vaimusilmas kodutu teekäijana, kes Kristuse nimel palub talumajade akende all armuandi.

Nikolai võttis ettevaatlikult ta käe ja silitas seda oma sooja peoga. Siis vaatas kella ja ütles:

«Sellest räägime pärastpoole!»

«Kullake!» hüüdis ema. «Lapsed, kõige kallim osa meie südamest, annavad oma vabaduse ja elu, saavad hukka, ja nemad ennast ei halętse — kuidas siis mina, ema, võiksin seda teha?»

Nikolai kahvatas, vaatas hellalt ning tähelepanelikult emale otsa ja ütles tasa:

«Teate, niisuguseid sõnu kuulen ma esimest korda...»

«Mida ma oskan öelda?» lausus ema kurva pearaputusega ja laotas jõuetult käsi. «Kui mul oleks sõnu, et rääkida teile oma emasüdamest...»

Ta tõusis, teda tõstis jõud, mis ta rinnas kasvas ja pea pahameeletusast ringi pani käima.

«Paljud nutaksid... Isegi kurjad, südametud inimesed...»

Ka Nikolai tõusis ja vaatas uuesti kella.

«Niisiis on otsustatud — te kolite linna minu juurde?»

Ema noogutas vaikides.

«Millal? Tulge rutem!» palus Nikolai ja lisas pehmelt: «Ma olen teie pärast mures, tõepoolest!»

Ema vaatas talle imestunult otsa — mis on Nikolail temast? Nikolai langetas pea, seisis tema ees kohmetult naeratades, vimmas, lühinägelik, lihtne must pintsak seljas, kogu ta välimus tundus võõrana...

«Kas teil raha on?» küsis ta pilku maha lüües.

«Ei ole!»

Nikolai võttis ruttu taskust rahakoti, avas selle ja andis emale raha.

«Olge head, võtke...»

Ema naeratas tahtmatult, raputas pead ja ütles:

«Kõik on uut viisi! Ja rahalgi pole hinda! Inimesed müüvad raha pärast hingeõnnistuse ära, aga teile ei loe raha midagi! Kannate nagu ainult selleks kaasas, et teised rahul oleksid...»

Nikolai hakkas tasa naerma.

«Hirmus tülikas ja ebameeldiv asi on raha! Alati on ebamugav seda vastu võtta või anda...»

Ta haaras ema käe, surus seda kõvasti ja palus teda veel kord:

«Nii et tulge siis hästi ruttu!»

Ja lahkus vaiksena nagu alati.

Teda saates mõtles ema:

«Nii hea inimene — ja temalgi ei olnud kahju...»

Ja ta ei suutnud aru saada, kas see ei meeldi talle või ainult paneb imestama.

II

Ema kolis Nikolai juurde neljandal päeval pärast tema külaskäiku. Kui vanker kahe kirstuga alevist välja jõudis, vaatas ema tagasi ja tundis äkitselt, et jätab alatiseks maha koha, kus oli möödunud pime ja raske ajajärk tema elus ning kus oli alanud teine — täis uut muret ja rõõmu, mille saatel päevad kiiresti mööda lendasid.

Tahmast mustal maapinnal losutas vabrik nagu päratu suur tumepunane ämblik ja sirutas oma korstnaid kõrgele taeva poole. Vabriku lähedal asusid tööliste ühekordsed elumajad. Hallid ja madalad, seisid nad kobaras soo ääres ja vaatasid väikeste tuhmide akendega kaeblikult üksteisele otsa. Nende taga kerkis kirik, samuti tumepunane nagu vabrik, tema kellatorn oli madalam kui vabrikukorstnad.

Ema ohkas, kohendas jakikaelust, mis kurku pigistas.

«Astu!» pomises voorimees ja äigas hobusele ohjadega. Mees oli kõverjalgne, ebamäärases vanuses, juuksed ja habe hõredad ning pleekinud, silmad luitunud. Küljelt küljele õõtsudes kõndis ta vankri kõrval ja oli selge, et temale on ükskõik, kuhu minna, paremale või vasakule.

«Astu!» ütles ta ilmetu häälega ja tõstis naljakalt oma

kõveraid, kuivanud poriga kaetud rasketes saabastes jalgu. Ema vaatas ringi. Lagendikul valitses tühjus nagu hingeski . . .

Hobuse norus pea nookus, jalad vajusid sügavale päikesesooja, tasa sahisevasse liiva. Katkine, halvasti määritud vanker kägises ja kõik hääled vajusid koos tolmuga seljataha . . .

Nikolai Ivanovitš elas linnaserval lagedas tänavas, väikeses tiibhoones, mis oli ehitatud kahekordse, vanadusest kõmmeldunud tumeda maja külge. Tiibhoone ees oli väike põõsastesse kasvanud iluaed ja korteri kolme toa akendest vaatasid lahkesti sisse sirelite ja akaatsiate oksad ning noorte paplite hõbedased lehed. Toad olid vaiksed ja puhtad, põrandal värelesid hääletud varjumustrid, seinte ääres seisid raamatuid täis riiulid, seintel rippusid mingite tõsiste nägudega inimeste pildid.

«Kas see sobib teile?» küsis Nikolai, juhatades ema väikesesse tuppa, mille üks aken oli aia ja teine tihedalt rohtunud õue poole. Selleski toas olid seinad täis raamatukappe ja riiuleid.

«Ma ehk oleksin parem köögis?» ütles ema. «Köök on valge ja puhas . . .»

Talle näis, nagu oleks Nikolai millestki ehmunud. Kohmetult, kogeldes palus ta emal siiski toas elada, ja kui ema nõusse jäi, läks ta kohe rõõmsamaks.

Kõik kolm tuba olid mingit erilist õhku täis — hingata oli kerge ja meeldiv, kuid hääl muutus tahtmatult vaiksemaks, ei olnud tahtmist valjusti kõnelda ega seintelt allavaatavate inimeste rahulikke mõtteid segada.

«Lilli tuleks kasta!» ütles ema akendel lillepottides mulda katsudes.

«Jah, jah!» ütles peremees vabandavalt. «Teate, nad meeldivad mulle, aga pole aega olnud . . .»

Ema jälgis Nikolaid ja märkas, et see käib ka oma mugavas korteris ettevaatlikult ringi, nagu oleks ta võõras ja kaugel kõigest, mis teda ümbritseb. Kui ta midagi vaatas, kummardus ta sellele hästi lähedale, kohendas prille parema käe peenikeste sõrmedega, pilutas silmi, vaatas sõnatult ja küsivalt asja, mis teda huvitas. Vahel võttis ta selle kätte, tõstis näo ligi ja uuris hoolikalt — näis, nagu oleks ta alles koos emaga siia tulnud ja nagu oleks talle siin kõik võõras ja harjumatu nagu emalegi. Nähes teda niisugusena, tundis ema ennast neis tubades otsekohe kodus. Ta käis Nikolai järel, jättis meelde, kus miski seisab, küsis, kuidas majas on kombeks ühte või teist teha, Nikolai vastas talle häbelikult nagu inimene, kes teab, et ta teeb kõik valesti, aga teisiti ei oska.

Ema kastis lilled, pani klaveril vedelevad noodid korralikult virna, vaatas samovari ja tähendas:

«Seda peaks puhastama . . .»

Nikolai tõmbas sõrmega üle tuhmi metalli, tõstis sõrme nina juurde ja vaatas seda tõsise näoga. Ema naeratas muhedalt.

Kui ta magama heitis ja oma päeva meelde tuletas, tõstis ta imestusega pea padjalt ja vaatas ringi. Esimest korda elus oli ta võõra inimese majas ja see ei häirinud teda. Ta tahtis Nikolai eest hoolitseda, teha tema heaks kõik nii hästi kui oskas, tuua ta ellu midagi hella ja sooja. Ta südant liigutas Nikolai saamatus, naljakas oskamatus, võõrdumus argielust ja tark lapselik ilme ta heledates silmades. Siis libises ta mõte pojale ja ta silme ees rullus uuesti lahti esimene mai, tervenisti uutes häältes, tiivustatud uuest mõttest. Isegi sellest päevast sugenenud mure oli eriline nagu kogu see päev, see ei surunud pead vastu maad nagu tuim, uimaseks tegev rusikahoop, vaid torkis ja pistis südames, äratas vaikset viha, ajas koolutatud selja sirgeks.

«Lähevad lapsed laia maailma,» mõtles ta, kuulates õise linna tundmatuid hääli. Need lendasid koos põõsaste sahinaga lahtisest aknast sisse, saabusid kuskilt kaugelt väsinuna ja kahvatuna ning kustusid vaikses toas.

Varahommikul puhastas ta teemasina, pani selle keema, otsis vaikselt teenõud välja ja jäi köögis istudes Nikolai ärkamist ootama. Oli kuulda, kuidas ta köhis, siis tuli ta uksele, ühes käes prillid, teine kaela juures. Ema vastas ta tervitusele ja viis teemasina tuppa, Nikolai hakkas pesema, pritsis vett põrandale, pillas seebi ja hambaharja maha, pahandas endaga.

Teed juues ütles Nikolai talle:

«Ma teen semstvovalitsuses väga kurba tööd — jälgin, kuidas meie talupojad laostuvad . . .»

Ja kordas häbelikult naeratades:

«Näljast kurnatud inimesed varisevad enneaegu hauda, lapsed sünnivad nõrkadena, surevad nagu kärbsed sügisel, — me teame seda kõike, tunneme viletsuse põhjusi, ja selle jälgimise eest saamegi palka. Ja rohkem ei tule sellest tõtt öelda midagi . . .»

«Kes te siis olete — üliõpilane?» küsis ema.

«Ei, ma olen õpetaja. Minu isa on Vjatkas vabriku juhataja, minust sai õpetaja. Hakkasin külas rahvale raama-

tuid lugeda andma, selle eest pandi mind vangi. Pärast vanglat olin raamatukaupluses selliks, aga olin ettevaatamatu ja sattusin uuesti vangi, siis saadeti Arhangelskisse asumisele. Seal oli mul samuti kokkupõrkeid kuberneriga ja siis saadeti mind Valge mere äärde, elasin ühes väikeses külas viis aastat.»

Ta hääl voolas valges päikesepaistelises toas rahulikult ja ühtlaselt. Ema oli juba palju niisuguseid lugusid kuulnud, aga polnud kunagi aru saanud, mispärast neid nii rahulikult jutustatakse, nagu peetaks seda kõike täiesti paratamatuks.

«Mu õde tuleb täna siia!» ütles Nikolai.

«On ta abielus?»

«Lesk. Tema mees saadeti Siberisse, aga põgenes sealt ja suri kaks aastat tagasi välismaal tiisikusse...»

«Ta on teist noorem?»

«Kuus aastat vanem. Ma olen talle palju tänu võlgu. Teie ainult kuulake, kuidas ta klaverit mängib! See on tema klaver... Siin on üldse palju tema asju, minu omad on ainult raamatud...»

«Kus ta elab?»

«Igal pool!» vastas Nikolai naeratades. «Kus julget inimest vaja läheb, seal ta ongi.»

«Teeb ka seda tööd?» küsis ema.

«Muidugi!» vastas Nikolai.

Ta läks varsti tööle ja ema jäi mõtlema «sellest tööst», mida inimesed päevast päeva järjekindlalt ja rahulikult teevad. Ja ta tundis ennast nende ees nagu mäe ees öisel ajal.

Keskpäeval saabus mustas riides daam, pikk ja sale. Kui ema ukse lahti tegi, viskas ta väikese kollase kohvri põrandale, haaras ruttu Vlassova käe ja küsis:

«Teie olete Pavel Mihhailovitši ema, eks ju?»

«Jah,» vastas ema, kohmetudes ta toredast riietusest.

«Niisugusena ma teid kujutlesingi! Vend kirjutas, et tulete tema juurde elama!» ütles daam peegli ees kübarat ära võttes. «Me oleme Pavel Mihhailovitšiga ammu sõbrad. Ta on mulle teist rääkinud.»

Tema hääl oli kumedavõitu, ta rääkis aeglaselt, kuid liikus hoogsalt ja ruttu. Suured hallid silmad naeratasid nooruslikult ja selgelt, aga meelekohtadelt hargnesid peenikesed kortsud ja väikeste kõrvalestade kohal särasid hõbehallid juuksed.

«Süüa tahaks!» teatas ta. «Kui nüüd saaks tassi kohvi...»

«Kohe keedan!» vastas ema ja küsis kohvinõusid kapist võttes tasakesi: «Kas siis Paša on minust rääkinud?»

«Palju on rääkinud...»

Ta võttis väikese nahast portsigari, süütas paberossi ja küsis mööda tuba kõndides:

«Kas te kardate tema pärast väga?»

Ema naeratas, vaadates, kuidas piirituslambi sinised tulekeeled kohvikannu all värelevad. Ta kohmetus daami ees oli sügavasse rõõmu kadunud.

«Nii et ta räägib minust, kullake!» mõtles ta ja ütles ise pikkamisi: «Muidugi, kerge ei ole, aga varem oleks veel hullem olnud — nüüd ma tean, et ta ei ole üksi...»

Ja küsis naisele otsa vaadates:

«Kuidas teie nimi on?»

«Sofja!» vastas see.

Ema vaatas teda teraselt. Selles naises oli midagi hoogsat, liiga reibast ja rabelevat.

Kiiresti kohvi rüübates rääkis Sofja enesekindlalt:

«Peaasi, et nad ei peaks kaua vanglas istuma, et kohus tuleks rutem! Niipea kui nad asumisele saadetakse, aitame Pavel Mihhailovitšil kohe põgeneda — tema on siin vajalik.»

Ema vaatas Sofjat umbusklikult, see otsis pilguga, kuhu paberossikoni panna, ja vajutas selle lillepotti.

«See pole lilledele hea!» tähendas ema masinlikult.

«Vabandage!» ütles Sofja. «Nikolai ütleb mulle alati sedasama.» Ta võttis koni potist välja ning viskas aknast õue.

Ema vaatas kohmetult talle otsa ja ütles andekspaluvalt:

«Ärge pahandage! Ma ei mõelnud, mida ma ütlen. Kas mina tohin teid õpetada!»

«Miks mitte, kui ma lohakas olen?» vastas Sofja õlgu kehitades. «Kohv on ju valmis? Aitäh! Aga miks üksainus tass? Kas teie ei joo?»

Äkki võttis ta emal õlgade ümbert kinni, tõmbas ta enese ligi, vaatas talle silma ja küsis imestunult:

«Kas te tõesti häbenete?»

Ema vastas naeratades:

«Alles pahandasin teiega suitsuotsa pärast, ja teie veel küsite, kas ma häbenen!»

Ja oma imestust varjamata lausus ta nagu küsides:

«Eile alles kolisin teile, aga olen nagu kodus, ei karda midagi, räägin, mida tahan...»

«Nii peabki!» hüüdis Sofja.

«Mul käib pea ringi ja ma ei tunne ennast enam ära,» jätkas ema. «Varem oli nii, et tiirutasid kaua inimese

ümber ringi, enne kui ütlesid talle midagi puhtast südamest, aga nüüd on süda kogu aeg lahti ja kohe ütled midagi, mida varem poleks pähegi tulnud...»

Sofja süütas uue paberossi ja heitis emale hallidest silmadest sõbraliku ja vaikse pilgu.

«Te ütlete, et aitate tal põgeneda? Aga kuidas ta siis elama hakkab — ärakaranud vang?» küsis ema seda, mis talle muret tegi.

«See on tühiasi!» vastas Sofja ja valas endale veel kohvi. «Elab, nagu kümned põgenikud elavad... Ma käisin hiljuti vastas ja saatsin ühte, ka väga väärt inimest, see oli viieks aastaks asumisele saadetud, aga elas seal ainult kolm ja pool kuud...»

Ema vaatas talle üksisilmi otsa, naeratas, vangutas pead ja ütles vaikselt:

«Ei, see päev, see esimene mai on mu vist segi löönud. Kuidagi imelik on olla, nagu läheksin kahte teed mööda korraga: kord paistab, nagu ma saaksin kõigest aru, aga äkitselt olen nagu udusse eksinud. Kui ma nüüd teid vaatan — te olete proua ja teete niisugust tööd... Tunnete Pašat — ja peate teda kalliks, aitäh teile...»

«Noh, selle eest tuleb teile aitäh öelda!» naeris Sofja.

«Mis nüüd mina! Ega mina talle seda ole õpetanud!» ütles ema ohates.

Sofja pani paberossiotsa alustassile, raputas pead, ta kuldsed juuksed vajusid tihedate salkudena seljale ja ta läks ära, öeldes:

«Noh, mul on aeg see toredus seljast võtta...»

III

Õhtu poole tuli Nikolai koju. Istuti lõunat sööma ja lauas jutustas Sofja naerdes, kuidas ta oli vastu võtnud ja varjanud asumiselt põgenenud meest, kuidas ta oli nuhke kartnud, kõiki inimesi kahtlustanud ja kui naljakalt oli käitunud põgenik ise. Sofja toonis oli midagi, mis tuletas emale meelde hooplevat töölist, kes on raske tööga hästi toime tulnud ja endaga rahul.

Nüüd oli Sofjal seljas õhuke lai terashall kleit. Selles kleidis näis ta pikemana, silmad olid nagu tumedamad ja liigutused rahulikumaks jäänud.

«Sinul, Sofja,» ütles Nikolai pärast sööki, «tuleb jälle üks töö käsile võtta. Sa tead, me hakkasime maa jaoks ajalehte välja andma, aga viimaste arreteerimiste tõttu on

side nende inimestega katkenud. Ainult Pelageja Nilovna oskab juhatada, kuidas leida inimest, kes ajalehe levitamise enese peale võtaks. Sõida temaga kaasa. Mida rutem, seda parem.»

«Hea küll!» ütles Sofja paberossi tõmmates. «Kas sõidame, Pelageja Nilovna?»

«Mis siis ikka, sõidame...»

«On see kaugel?»

«Ligi kaheksakümmend versta...»

«Suurepärane!... Aga nüüd ma mängin. Kuidas on, Pelageja Nilovna, kas te kannatate välja natuke muusikat?»

«Ärge minult küsige — tehke, nagu mind polekski!» ütles ema ja istus diivani nurka. Ta nägi, et vend ja õde nagu ei pöörakski talle tähelepanu, aga ometi läks nii, et ema sekkus tahtmatult kogu aeg nende jutusse, sest nad ise andsid selleks tähelepandamatult põhjust.

«Kuula, Nikolai! See on Grieg. Ma tõin täna kaasa... Pane aknad kinni.»

Ta avas noodid, vajutas vasaku käega vaikselt klahvidele. Kõlavalt ja madalalt hakkasid keeled laulma. Sügavalt ohates ühines nendega veel üks jõuline toon. Parema käe sõrmede alt kerkisid imeliselt õrnad, helisevad ja ärevil hääled, põimusid madalate toonide tumedal taustal ja põgenesid kui ehmunud linnud.

Alguses need hääled ema ei puudutanud, ta kuulis nende voolamises ainult helisevat kaost. Ta kõrv ei suutnud paljude toonide keerukates käikudes meloodiat tabada. Pooleldi suikvel vaatas ta Nikolaid, kes istus laia diivani teises otsas, jalad enese alla tõmmatud, silmitses Sofja karmi profiili ja ta tihedate kuldsete juustega kaetud pead. Soe päikesekiir valgustas algul Sofja pead ja õlga, langes siis klahvidele ja hakkas naise sõrmede all tantsisklema. Üha rohkem täitis muusika tuba ja äratas märkamatult ema südant.

Millegipärast kerkis mineviku pimedast sügavikust ta silmade ette ammu unustatud ülekohus, mis nüüd kibedalt ja selgelt meelde tuli.

Ükskord oli ta kadunud mees hilja öösel purupurjus koju tulnud, tal käest kinni kahmanud, ta voodist põrandale tirinud, jalaga vastu külge virutanud ja ütelnud:

«Kasi minema, närakas, sa oled mu ära tüüdanud!»

Kaitseks hoopide eest võttis ema ruttu kaheaastase poja sülle ja varjas ennast põlvitades tema kehaga nagu kilbiga. Laps nuttis, rabeles süles, ehmunud, paljas ja soe.

«Kasi välja!» möirgas Mihhail.

Ema kargas püsti, tormas kööki, tõmbas jaki õlgadele,

mähkis lapsele suurräti ümber ja läks sõnagi lausumata välja, nutmata ja halisemata, paljajalu, särgiväel, ainult jakk õlgadel. Oli maikuu, öö oli jahe, külm teetolm kleepus taldade külge, puges varvaste vahele. Laps nuttis ja rabeles. Ema lõi hõlmad lahti, surus lapse vastu keha ja läks hirmust aetuna edasi mööda tänavat, tasakesi äiutades:

«O-o-oo . . . o-o-oo! . . .»

Juba hakkas valgeks minema, tal oli häbi ja hirm, et keegi tuleb tänavale ja näeb teda poolalasti. Ta läks soo äärde ja istus maha tihedasse noorde haavasalusse. Nii istus ta kaua öö hõlmas, vaatas pärani silmadega liikumatult pimedusse ja ümises hirmunult laulda, äiutades uinunud last ja oma valutavat südant . . .

«O-o-oo . . . o-o-oo . . . o-o-oo! . . .»

Kui ta seal niimoodi istus, vuhises äkki üle ta pea kuskile kaugele lendav must, hääletu lind — see äratas ta, tõstis maast üles. Külmast lõdisedes läks ta koju, vastu igapäevastele koletutele hoopidele ja uutele solvangutele . . .

Viimast korda kõlas kõmisev, osavõtmatu ja külm akord, kõmas ja kustus.

Sofja pöördus ja küsis vennalt tasakesi:

«Kas meeldis?»

«Väga!» vastas vend, võpatades nagu unest ärgates. «Väga meeldis . . .»

Ema rinnas laulis ja värises mälestuste kaja. Ja kuskilt kaugelt, eemalt tuli mõte:

«Näed, niimoodi elavad inimesed, üksmeeles ja rahulikult. Ei vannu, ei joo, ei kiskle leivatüki pärast . . . nagu need, kes kurjuses elavad . . .»

Sofja süütas paberossi. Ta suitsetas palju, peaaegu vahetpidamata.

«See on kadunud Kostja lemmikpala!» ütles ta kiiresti suitsu tõmmates ja lõi uuesti vaikse nukra akordi. «Küll mulle meeldis talle mängida! Kui tundlik ta oli, osavõtlik, — kõigest huvitatud . . .»

«Tuletab meest meelde,» vilksatas emal mõte. «Ja naeratab . . .»

«Kui õnnelikuks tegi mind see inimene . . .» ütles Sofja tasa, saates oma mõtteid kergete helidega. «Kuidas ta oskas elada . . .»

«Jaa!» ütles Nikolai habet sasides. «Helisev hing! . . .»

Sofja viskas alustatud paberossi kuhugi ära, küsis emalt: «Teid ei sega see lärm, ei?»

Ema vastas talle meelehärmiga, mida ei suutnud tagasi hoida:

«Ärge minult küsige, mina ei saa midagi aru. Istun ja kuulan, mõtlen oma mõtteid . . .»

«Ei, te peate aru saama!» ütles Sofja. «Ei ole võimalik, et naine ei mõista muusikat, eriti kui ta on kurvas meeleolus . . .»

Ta lõi tugevasti klahvidele ja kõlas vali karjatus, nagu oleks keegi kuulnud kohutavat sõnumit — see tabas teda otse südamesse ja paiskas ta suust tolle vapustava karje. Ehmunult hõiklesid noored hääled, tormasid kuskile, kiiruga ja segaduses; jälle kõlas vali vihane hääl, mis summutas kõik muu. Küllap oli juhtunud õnnetus, aga see ei pannud elu üle kurtma, vaid äratas raevu. Siis saabus keegi hell ja tugev ning hakkas laulma lihtsat ilusat laulu, mis meelitas ja endaga kaasa kutsus.

Ema südant täitis soov öelda nendele inimestele midagi head. Ta naeratas, joovastatud muusikast, tundis, et suudab venna ja õe heaks midagi vajalikku teha.

Ja otsinud pilguga — mida saaks teha? — läks ta hiljukesi kööki teemasinat üles panema.

Kuid see soov polnud veel kadunud ja teed valades rääkis ta kohmetult naeratades, otsekui soojendades oma südant hellusega, mida ta jagas ühevõrra neile ja enesele:

«Meie, kurjuses elavad inimesed, taipame kõike, aga meil on raske välja öelda, meil on paha tunne, et me saame aru, aga ei oska rääkida. Süda saab tihtipeale täis oma mõtete peale. Elu peksab ja torgib igast kandist, tahaks puhata, aga mõtted ei lase.»

Nikolai kuulas prille pühkides, Sofja vaatas, suured silmad pärani, ja unustas kustunud paberossi tõmmata. Ta istus klaveri taga, poolpöördes ema poole, ja puudutas vahetevahel parema käe peenikeste sõrmedega tasakesi klahve. Akord sulas ettevaatlikult ühte ema jutuga, kui too oma tundeid rutakalt lihtsatesse südamlikesse sõnadesse valas.

«Nüüd ma juba oskan kuidagiviisi enesest ja inimestest rääkida, sellepärast et olen hakanud aru saama, oskan võrrelda. Varem elasin nii, et ei olnud millegagi võrrelda. Meiesugused elavad kõik ühtviisi. Nüüd ma näen, kuidas teised elavad, tuletan meelde, kuidas ise elasin, — ja küll mul on valus ja raske!»

Ta tasandas häält ja jätkas:

«Võib-olla ma ei räägi õieti ja seda polegi vaja rääkida, sellepärast et te teate isegi seda kõike . . .»

Ta hääles hakkasid helisema pisarad, ta vaatas venda ja õde, naeratus silmis, ja ütles:

«Ma tahaksin südame teie ees lahti teha, et te näeksite, kui väga ma teile head soovin!»

«Me näeme seda!» ütles Nikolai tasa.

Ema ei saanud oma tahtmist ikka veel täis ja rääkis neile jälle sellest, mis oli tema jaoks uus ja näis talle hindamatult tähtsana. Ta hakkas meenutama oma elu, ülekohut ja vaikseid kannatusi, rääkis tigeduseta, kaastundlik naeratus huultel, keris lahti oma kurbade päevade halli kera, loendas mehe hoope ja oli ise hämmastunud, kui tühised olid nende põhjused, imestas oma oskamatust neid hoope vältida . . .

Vend ja õde kuulasid teda vaikides, masendatuna sügavast mõttest, mis oli varjul lihtsa inimese elukäigus, keda oli loomaks peetud ja kes oli ise kaua aega ja nurisemata tundnud end sellena, kelleks teda peeti. Paistis, et tuhanded elud räägivad tema suu läbi; tavaline ja lihtne oli olnud kogu ta elu, ent niisama lihtsalt ja tavaliselt elas loendamatu hulk inimesi maa peal, ja ema elukäik omandas sümboli tähenduse. Nikolai toetas küünarnukid lauale, pea pihkudele ja istus liikumatult, vaatas pilukil silmil läbi prillide emale ainiti otsa. Sofja oli nõjatunud toolikorjule, väristas end vahetevahel ja raputas pead. Ta nägu läks veel kõhnemaks ja kahvatumaks, ta ei suitsetanud.

«Ükskord pidasin ennast õnnetuks, mulle paistis, nagu oleks kogu mu elu üksainus palavik,» ütles Sofja tasa, pead langetades. «See oli, kui ma asumisel olin. Väike maakonnalinn, teha polnud midagi, mõelda polnud millestki muust kui iseendast. Ma ladusin kõik oma õnnetused kokku ja kaalusin neid ajaviiteks: tüli isaga, keda ma armastasin, gümnaasiumist väljaviskamine ja solvamine, vangla, lähedase seltsimehe reetlikkus, mehe arreteerimine, jälle vangla ja väljasaatmine, mehe surm. Siis näis mulle, et kõige õnnetum inimene maailmas olen mina. Aga kõik minu õnnetused — isegi kümme korda suuremad — ei kaalu üles ühte kuudki teie elust, Pelageja Nilovna . . . See igapäevane piinamine aastate vältel . . . Kust võtavad inimesed jõudu seda taluda?»

«Harjuvad ära!» vastas Vlassova ohates.

«Mulle näis, et ma tunnen elu!» ütles Nikolai mõtlikult. «Aga kui elust ei räägi mitte raamat ega minu siit-sealt kogutud muljed, vaid elu ise, siis on see kohutav. Kohutavad on pisiasjad, kohutav on see alatus, minutid, millest kogunevad aastad . . .»

Jutt voolas, hargnes, puudutas kõiki elukurjuse külgi, ema süvenes oma mälestustesse, tõi mineviku hämarusest

esile igapäevase ülekohtu, maalis rusuva pildi sõnatust õudusest, mis oli lämmatanud ta nooruse. Lõpuks ütles ta:

«Oh, ma olen teid oma jutuga ära tüüdanud, teil on aeg puhkama minna! Kõike ei jõua nagunii jutustada . . .»

Vend ja õde jätsid temaga vaikides hüvasti. Emale näis, et Nikolai kummardas sügavamalt kui muidu ja surus kõvemini ta kätt. Sofja saatis teda toani, peatus lävel ja ütles tasa:

«Puhake hästi, head ööd!»

Ta häälest õhkus soojust, hallid silmad paitasid pehmelt ema nägu . . .

Ema võttis Sofja käe, pigistas seda oma käte vahel ja vastas:

«Aitäh teile!» . . .

IV

Mõne päeva pärast astusid ema ja Sofja Nikolai ette nagu kehvalt riides linnanaised, kulunud sitskleidid ja jakid seljas, kotid õlal ja kepid käes. Riided tegid Sofja lühemaks ja ta kahvatu näo veelgi karmimaks.

Öega hüvasti jättes surus Nikolai kõvasti ta kätt ja ema pani veel kord tähele, kui lihtsad ja rahulikud olid nende suhted. Ei suudlusi ega helli sõnu, aga ometi suhtusid need inimesed teineteisesse nii südamlikult ja hoolitsevalt. Seal, kus ema oli elanud, suudlesid inimesed sageli, rääkisid tihti õrnu sõnu, kuid purelesid alalõpmata nagu näljased penid.

Naised kõndisid vaikides mööda linnatänavaid, jõudsid põldude vahele ja sammusid õlg õla kõrval mööda laia auklikku teed kahe rea vanade kaskede vahel.

«Kas te ära ei väsi?» küsis ema Sofjalt.

«Arvate, et olen vähe jala käinud? See on mulle tuttav amet . . .»

Lõbusalt, justkui lapsepõlvekoerustega hoobeldes hakkas Sofja emale oma revolutsioonilisest tööst rääkima. Tal oli tulnud võõra nime all elada ja võltsitud dokumente kasutada, nuhkide eest põgenedes ümber riietuda, puudade kaupa keelatud raamatuid mitmesse linna vedada, väljasaadetud seltsimeeste põgenemisi organiseerida, neid välismaale saata. Tema korteris oli olnud salatrükikoda, ja kui sandarmid sellest teada said ja läbi otsima tulid, jõudis ta hetk enne nende saabumist teenijaks riietuda ja ära minna, kusjuures ta kohtas oma külalisi maja väravas ja läks siis ilma üleriieteta, õhuke rätik peas ja petrooleuminõu käes,

talvel käreda pakasega ühest linna otsast teise. Teine kord oli ta võõrasse linna oma tuttavate poole sõitnud, ja kui oli juba trepist üles nende korterisse minemas, sai aru, et seal on läbiotsimine. Tagasi minna oli hilja, ta helistas julgesti üks korrus tuttavate korterist allpool, läks oma kohvriga tundmatute inimeste juurde ja seletas neile avameelselt, millisesse olukorda ta oli sattunud.

«Võite mu välja anda, kui tahate, aga ma arvan, et te ei tee seda,» ütles ta veendunult.

Nad olid väga ehmunud, öö läbi ei maganud ja ootasid kogu aeg, et uksele koputatakse, kuid ei andnud teda sandarmitele välja ja hommikul naersid temaga koos sandarmite üle. Ükskord sõitis ta nunnaks riietatult ühes vagunis ja ühel pingil teda jälitava nuhiga, kes oma osavusega hoobeldes talle ta enese jälitamisest jutustas. Mees oli kindel, et Sofja sõidab sama rongi teise klassi vagunis, käis igas peatuses väljas ja tagasi tulles ütles talle:

«Ei ole näha, vist heitis magama. Nemad ka väsivad — raske elu samuti kui meilgi!»

Ema kuulas Sofja jutte, naeris ja vaatas teda hellitava pilguga. Pikk ja kuivetu Sofja astus oma saledate jalgadega kergelt ja kindlalt mööda teed. Ta kõnnakus, sõnades, tuhmivõitu, kuid siiski reipas hääles ja kogu ta sihvakas kehas oli palju vaimset tervist ja lõbusat julgust. Ta silmad vaatasid kõike noorusliku pilguga ja märkasid kõikjal midagi, mis tegi talle rõõmu nagu noorele inimesele.

«Vaadake, missugune tore mänd!» hüüdis Sofja ja näitas emale puud. Ema jäi seisma ja vaatas — mänd ei olnud pikem ega tihedam kui teised.

«Kena puu!» ütles ta naeratades. Ja nägi, kuidas tuul mängib hallide juustega naise kõrva kohal.

«Lõoke!» Sofja hallid silmad lõid rõõmsalt särama ja ta keha otsekui kerkis maast üles, vastu selges laotuses nähtamatult helisevale laulule. Vahel kummardus ta nõtkelt, noppis põllulille ja puudutas saledate nobedate sõrmedega hellitavalt selle värelevaid õielehti. Ja ümises midagi laulda, vaikselt ja ilusasti.

Kõik see tegi heledate silmadega naise emale lähedaseks ja ema püüdis end tahtmatult talle ligemale hoida ja temaga ühte sammu käia. Ent vahel ilmus Sofja sõnadesse äkki midagi teravat, see näis emale ülearusena ja äratas temas kartliku mõtte:

«Ei meeldi ta Mihhailole . . .»

Kuid hetk hiljem rääkis Sofja jälle lihtsalt ja südamlikult ning ema vaatas naeratades talle otsa.

«Kui noor te alles olete!» ütles ta ohates.

«Oh, ma olen juba kolmekümne kahe aastane!» hüüdis Sofja.

Vlassova naeratas.

«Ega ma sellest ei räägi — näo järgi võiks teid vanemakski pidada. Aga kui teie silmi vaadata või teid kuulata, siis imestad — te olete nagu tütarlaps. Elu on teil rahutu, raske ja hädaohtlik, aga süda naerab teil sees.»

«Ma ei tunne, et mul oleks raske, ja ma ei oska paremat ja huvitavamat elu ettegi kujutada . . . Ma kutsun teid Nilovnaks; Pelageja ei sobi teile.»

«Kutsuge, kuidas tahate!» ütles ema mõtlikult. «Nagu tahate, nii kutsuge. Ma vaatan teid kogu aeg, kuulan ja mõtlen. Mul on hea näha, et te tunnete teed inimese südamesse. Kõik, mis inimeses on, läheb teie ees julgesti, kartmata lahti — iseendast läheb hing teie ees lahti. Ja ma mõtlen teist kõigist — teie võidate kurjuse, mis elus on, kindlasti võidate!»

«Me võidame, sest me oleme töörahvaga!» ütles Sofja veendunult ja valjusti. «Töörahvas on varjul kõik võimalused, temaga koos on kõik saavutatav! Tuleb ainult äratada ta teadvus, millele pole antud vabadust areneda . . .»

Ta jutt äratas ema südames keeruka tunde: millegipärast oli tal Sofjast sõbralikul ja leebel moel kahju ja ta oleks tahtnud tema suust teistsuguseid, lihtsamaid sõnu kuulda.

«Kes teile tasub teie töö eest?» küsis ta tasa ja kurvalt.

Sofja vastas uhkelt, nagu emale näis:

«Me oleme juba tasu saanud! Oleme leidnud elu, mis meid rahuldab, me elame kõige hingejõuga — mida muud võiks veel tahta?»

Ema vaatas talle otsa ja laskis pea langeda, mõeldes uuesti: «Ei meeldi ta Mihhailole . . .»

Täiel rinnal magusat õhku sisse hingates astusid nad kiirustamata, kuid jõudsal sammul edasi, ja emale tundus, nagu oleks ta palverännakul. Talle tuli meelde lapsepõlv ja see ilus rõõm, mida ta oli tundnud, kui läks külast pühadeks kaugesse kloostrisse imettegevat ikooni vaatama.

Mõnikord laulis Sofja tasa, kuid ilusasti mingeid uusi laule taevast ja armastusest või hakkas järsku lugema luuletusi põllust, metsadest ja Volgast, ja ema kuulas muheldes ning tahtmatult värsside rütmis, värsside muusikale alistudes pead noogutades.

Ta rinnas oli soe, vaikne ja mõtlik tunne nagu väikeses vanas aias suveõhtul.

V

Kolmandal päeval jõudsid nad külasse, ema küsis põllul töötavalt talumehelt, kus asub tökatiahi, ja varsti läksid nad järsku metsarada mööda alla — puujuured olid rajal nagu astmed — väikesele ümmargusele lagendikule, mis oli täis söepuru ja tõrvaseid laastusid.

«Jõudsimegi pärale!» ütles ema rahutult ringi vaadates.

Lattidest ja okstest osmiku kõrval, maasse kaevatud pukkide otsa pandud kolmest hööveldamata plangust laua taga istusid ja sõid üleni must Rõbin, särk rinna eest lahti, Jefim ja veel kaks noormeest. Rõbin oli esimesena naisi märganud, ootas neid vaikides, käsi silmade ees.

«Tere, vend Mihhailo!» hüüdis ema juba kaugelt.

Mihhail tõusis, tuli pikkamisi vastu, tundis ta ära, silus naeratades tumeda käega habet.

«Oleme palverännakul!» ütles ema lähemale jõudes. «Mõtlesin, et astun venna poole ka sisse! See on mu sõbranna. Anna on tema nimi . . .»

Uhke oma väljamõeldise üle, vaatas ema silmanurgast Sofja tõsist ja karmi nägu.

«Tere!» ütles Rõbin tusaselt naeratades, raputas ema kätt, kummardas Sofja poole ja jätkas: «Ära valeta, siin pole linn, valetada pole vaja! Kõik on omad inimesed . . .»

Jefim istus laua taga, vaatas teekäijaid teraselt ja seletas kaaslastele midagi posinal. Kui naised laua juurde tulid, tõusis ta püsti ja kummardas vaikides, tema kaaslased istusid liikumatult, nagu poleks nad külalisi märganudki.

«Meie elame siin nagu mungad!» ütles Rõbin ja lõi Vlassovale kergelt õlale. «Keegi meie pool ei käi, peremees on ära sõitnud, perenaine viidi haigemajja, mina olen siin nagu valitseja. Istuge lauda. Ehk tahate süüa? Jefim, too õige piima!»

Jefim läks aeglaselt osmikusse, teekäijad võtsid kotid õlalt, üks noormees, pikk ja kõhn, tõusis laua tagant ja aitas neid, teine, rässakas ja sakris, nõjatus mõtlikult küünarnukkidega lauale, kratsis pead ja vaatas tasakesi laulu ümisedes naisi.

Tökati vänge lehk sulas kokku mädanenud lehtede kõdulõhnaga ja pani pea pööritama.

«Selle nimi siin on Jakov,» ütles Rõbin pika noormehe poole näidates, «ja see on Ignat. Noh, kuidas su poeg elab?»

«Vangis istub!» ütles ema ohates.

«Jälle vangis,» hüüdis Rõbin. «Talle hakkas seal siis meeldima . . .»

Ignat lõpetas laulmise, Jakov võttis ema käest kepi ja ütles:

«Istu! . . .»

«Mis te siis seisate? Istuge!» ütles Rõbin Sofjale. Sofja istus vaikides puupakule ja vaatas Rõbinit tähelepanelikult.

«Millal ta kinni viidi?» küsis Rõbin ema vastu istudes ja lisas pead vangutades: «Ei vea sul sugugi, Nilovna!»

«Mis siis ikka!» ütles ema.

«Noo? Hakkad harjuma?»

«Ei hakka, aga näen, et ilma selleta ei saa!»

«Sedasi!» ütles Rõbin. «Noh, jutustà siis . . .»

Jefim tõi piimapoti, võttis laualt tassi, loputas seda veega, valas piima tassi ja lükkas Sofja ette, kuulates ühtlasi tähelepanelikult ema juttu. Ta liikus ja tegi kõike hääletult, ettevaatlikult. Kui ema oma lühikese jutu oli lõpetanud, olid kõik natuke aega vait ega vaadanud üksteisele otsa. Ignat istus laua ääres ja tõmbas küünega mingeid kriipse lauale, Jefim seisis Rõbini selja taga, küünarnukk tema õlal, Jakov nõjatus puutüvele, käed vaheliti ja pea rinnal. Sofja silmitses mehi altkulmu . . .

«Jaa!» venitas Rõbin pikkamisi ja süngelt. «Näed, päris avalikult! . . .»

«Kui meil niisuguse paraadi korraldaks,» ütles Jefim süngelt muiates, «peksaksid talumehed meid surnuks!»

«Peksaksid!» kinnitas Ignat pead noogutades. «Ei, mina lähen vabrikusse, seal on parem . . .»

«Ütled, et Pavel antakse kohtu alla?» küsis Rõbin. «Ja mis karistus tuleb, oled sa kuulnud?»

«Sunnitöö või eluks ajaks Siberisse . . .» vastas ema tasa.

Kolm noormeest vaatasid kõik korraga talle otsa, Rõbin langetas pea ja küsis pikkamisi:

«Kui ta seda asja alustas, kas ta teadis, mis teda ähvardab?»

«Teadis!» ütles Sofja valjusti.

Kõik vaikisid liikumatult, nagu oleks üks külm mõte nad tarretanud.

«Sedasi!» jätkas Rõbin karmilt ja tähtsalt. «Mina arvan ka, et teadis. Tema enne mõõdab, siis lõikab, ta on tõsine mees. Noh, poisid, näete? Inimene teadis, et teda võidakse täägi otsa torgata ja sunnitööle saata, aga läks. Oleks ema talle tee peale ette heitnud, oleks ta temast üle astunud. Oleks astunud üle sinu, Nilovna?»

«Oleks astunud!» ütles ema võpatades ja vaatas raskelt

ohates ringi. Sofja silitas vaikselt ta kätt ja vaatas kortsus kulmude alt üksisilmi Rõbinile otsa.

«See on inimene!» ütles Rõbin tasa ja vaatas kõiki oma tumedate silmadega. Ja uuesti olid kuus inimest vait. Peenikesed päikesekiired hõljusid õhus nagu kuldlindid. Kuskil kraaksus enesekindlalt vares. Ema vaatas ringi, ta meel läks kurvaks esimest maid meenutades, poja ja Andrei järele igatsedes. Väikesel lagendikul vedelesid tühjad tökatitünnid, haralised väljajuuritud kännud. Lagendiku serval kasvasid tammed ja kased, piirasid seda tihedalt igast küljest, seisid vaikselt ja liikumatult ning heitsid maa peale tumedaid sooje varje.

Korraga tõukas Jakov end puu najalt lahti, astus eemale, jäi seisma ja küsis pead raputades kuivalt ja valjusti:

«Ja niisuguste meeste vastu saadetakse mind ja Jefimi?»

«Aga kelle vastu siis sinù arust?» vastas Rõbin sünge küsimusega. «Meid kägistatakse meie endi kätega, selles see nõks ongi!»

«Mina lähen ikkagi soldatiks!» ütles Jefim tasa ja trotslikult.

«Kes sulle vastu vaidleb?» hüüdis Ignat. «Mine!»

Vaatas Jefimile otsa ja ütles muiates:

«Aga kui minu pihta laskma hakkad, sihi pähe... ära sandiks tee, tapa kohe ära!»

«Seda olen ma juba kuulnud!» hüüdis Jefim järsult.

«Oodake, poisid!» ütles Rõbin neid vaadates ja tõstis aeglaselt käe. «Näete, kus on alles naine!» ütles ta emale osutades. «Tema pojal pole enam mingit lootust...»

«Miks sa nii räägid?» küsis ema nukralt ja tasa.

«Nii on tarvis!» vastas Rõbin süngelt. «On tarvis, et su juuksed poleks ilmaaegu halliks läinud. Noh, ja kas ta on sellepärast hinge heitnud? Nilovna, raamatuid tõid?»

Ema vaatas talle otsa, vaikis ja vastas:

«Tõin...»

«Sedasi!» ütles Rõbin ja lõi käega vastu lauda. «Ma sain kohe aru, kui sind nägin, et mille muu pärast sa siia tulid, kui mitte selle pärast. Nägite? Poeg löödi reast välja, ema astus tema asemele!»

Ta ähvardas kurjalt rusikaga ja vandus ropult.

Ema ehmus ta vandumisest, vaatas talle otsa ja nägi, et Mihhaili nägu oli kõvasti muutunud — kõhnaks jäänud, habe oli salguliseks läinud, põsenukid esile kerkinud. Sinakad silmavalged olid täis punaseid soonekesi, nagu oleks ta kaua magamata olnud, nina oli kõhrelisemaks ja kõveraks läinud nagu röövlinnu nokk.

Tökatist läbiimbunud, kunagi punase särgi lahtisest kaelusest paistsid kuivetud rangluud ja tihedad mustad karvad rinnal, ning üldse nägi ta nüüd palju süngem ja murelikum välja. Põletikulised silmad helkisid vihaselt tumedas näos. Sofja kuulas kahvatuna, ei pööranud pilku meestelt. Ignat, silmad kissis, noogutas pead ja Jakov seisis jälle osmiku kõrval ning kiskus oma tumedate sõrmedega vihaselt puukoort lati küljest. Ema selja taga kõndis Jefim aeglaselt edasi-tagasi.

«Hiljaaegu,» jätkas Rõbin, «kutsus semstvoülem mind enese juurde, ütles mulle: «Mida sa, lurjus, preestrile ütlesid?» — «Mispärast ma lurjus olen? Mina teenin leiba oma kätetööga, midagi halba inimestele teinud ei ole,» ütlesin talle. «Sedasi!» Kus pistis röökima, virutas mulle vastu hambaid... kolm päeva istusin arestikambris. Ah et nii räägite teie rahvaga? Niimoodi? Ära oota, saatan, et sulle andeks antakse! Kui mitte mina, siis mõni teine, kui mitte sulle, siis sinu lastele tasutakse minule tehtud ülekohtu eest, pea meeles! Olete raudküüntega rahva rinda kündnud, sinna tigedust külvanud — ärge oodake, et teile andeks antakse, saatanad! Sedasi.»

Ta oli täis lõõmavat viha ja ta hääles oli midagi, mis ema hirmutas.

«Ja mida ma papile ütlesin?» jätkas Rõbin rahulikumalt. «Pärast küla koosolekut istus ta meestega tänaval ja seletas neile, et rahvas on kari, et inimestele on ikka karjast vaja, sedasi! Mina tegin nalja: «Kui rebane metsas pealikuks pannakse, saab palju sulgi, aga linde enam ei ole!» Kõõritas minu poole, seletas, et rahvas peab kannatama ja jumalat paluma, et see talle kannatamiseks jõudu annaks. Mina ütlesin, et rahvas palub küll palju, aga paistab, et jumalal ei ole aega, ta ei kuule! Sedasi. Tema hakkas norima, et mismoodi ma palun. Mina ütlesin, et olen kogu eluaeg ühte palvet lugenud nagu kõik inimesed: «Issand, õpeta härrad kive kandma, mulda sööma, halgusid välja sülitama!» Ta ei lasknud mul isegi lõpuni rääkida. Kas teie olete proua?» küsis Rõbin juttu katkestades äkki Sofjalt.

«Mispärast ma proua olen?» küsis Sofja ruttu, ootamatusest võpatades.

«Mispärast?» muigas Rõbin. «Saatus on niisugune, olete prouaks sündinud! Sedasi. Arvate, et sitsrätikuga saab aadlike patte inimeste eest varjata? Me tunneme papi ära ka roguskis. Panite küünarnukid märjale lauale — tõmbasite ära ja krimpsutasite nina. Selg on teil ka tööinimese jaoks liiga sirge...»

Kartes, et Rõbin solvab Sofjat oma tusase hääle, muige ja sõnadega, ütles ema kiiresti ja karmilt:

«Tema on minu sõbranna. Mihhailo Ivanõtš, ta on hea inimene, seda tööd tehes halliks läinud. Ära sa . . .»

Rõbin ohkas raskelt.

«Kas ma ütlesin midagi halvasti?»

Sofja vaatas teda ja küsis kuivalt:

«Te tahtsite mulle midagi öelda?»

«Mina? Jah! Siia tuli hiljuti uus inimene, Jakovi lellepoeg; ta on haige, tiisikuses. Võib teda siia kutsuda?»

«Muidugi kutsuge!» vastas Sofja.

Rõbin vaatas silmi kissitades talle otsa, madaldas häält ja ütles:

«Jefim, mine õige tema juurde, ütle, et ta tuleks õhtul siia, sedasi.»

Jefim pani mütsi pähe ja kadus sõnagi lausumata, kellelegi otsa vaatamata aeglasel sammul metsa. Rõbin noogutas talle järele ja ütles mornilt:

«Süda valutab! Peab soldatiks minema — tema ja Jakov ka. Jakov ütleb lihtsalt: «Ma ei saa,» — see ka ei saa, aga tahab minna . . . Arvab, et soldateid võib üles ässitada. Mina leian, et pole mõtet peaga vastu seina joosta . . . Seal nad on — täägid kätte ja marss! Jah, poisil süda valutab! Ignat osatab teda — ilmaaegu!»

«Sugugi mitte ilmaaegu!» ütles Ignat süngelt, Rõbinile otsa vaatamata. «Seal töödeldakse teda, hakkab samuti põmmutama nagu teisedki . . .»

«Vaevalt!» vastas Rõbin mõtlikult. «Aga muidugi, targem on jalga lasta, Venemaa on suur — kust sind enam leitakse? Said passi ja käid külast külla . . .»

«Nii ma teengi!» ütles Ignat ja koputas laastuga vastu jalga. «Kui kord on otsustatud vastu hakata, siis tuleb seda ka teha!»

Jutt katkes. Usinalt lendasid mesilased ja herilased, nende sumin oli vaikuses selgesti kuulda. Linnud siristasid, kuskilt kaugelt põldude tagant kostis laulu. Veidi vaikinud, ütles Rõbin:

«Noh, töö ootab . . . Võib-olla tahate puhata? Seal osmikus on narid. Korja neile kuivi lehti, Jakov . . . Sina, ema, anna raamatud . . .»

Ema ja Sofja hakkasid kotte lahti võtma. Rõbin kummardus vaatama ja ütles rahulolevalt:

«Ennäe, päris palju olete toonud! Kas te ammu seda tööd teete — kuidas teie nimi oligi?» pöördus ta Sofja poole.

«Anna Ivanovna!» vastas see. «Kaksteist aastat olen teinud . . . Mis siis?»

«Ei midagi. Küllap olete vangis ka olnud?»

«Olen.»

«Näed nüüd?» ütles ema tasa ja etteheitvalt. «Ja sina rääkisid tema kuuldes valimatult . . .»

Rõbin oli vait, ladus raamatud sülle ja ütles naeratades:

«Ärge pange pahaks! Maamees ei passi härrastega, samuti nagu tõrv veega — ei hakka kuidagi kokku!»

«Mina ei ole proua, vaid inimene!» vastas Sofja leebelt naeratades.

«Ka see võib olla!» vastas Rõbin. «Räägitakse, et koer olevat enne hunt olnud. Lähen viin need peitu.»

Ignat ja Jakov tulid tema poole, käsi välja sirutatud.

«Anna meile ka!» ütles Ignat.

«Kõik ühesugused?» küsis Rõbin Sofjalt.

«Igasugused. Siin on ajaleht . . .»

«Ohoo?»

Mehed läksid kolmekesi kähku osmikusse.

«Mees lausa põleb!» ütles ema tasakesi, saates neid mõtliku pilguga.

«Jah,» vastas Sofja tasa. «Ma ei ole veel kunagi niisugust nägu näinud kui temal — nagu mingi märter! Lähme meie ka sinna, ma tahaksin neid vaadata . . .»

«Ärge tema peale pahane olge, et ta nii karm on . . .» palus ema tasakesi.

Sofja naeratas.

«Küll te olete tore, Nilovna . . .»

Kui nad lävele astusid, tõstis Ignat pea, heitis neile kiire pilgu, lõi sõrmed oma käharatesse juustesse ja kummardus siis uuesti põlvedel lebavat ajalehte lugema; Rõbin seisis, hoidis ajalehte katusepraost osmikusse langeva päikesekiire all, nihutas lehte ja luges huuli liigutades; Jakov põlvitas, rind vastu nariserva, ja luges samuti.

Ema läks osmiku nurka, istus sinna, Sofja võttis tal õlgade ümbert kinni ja jäi vaikides vaatama.

«Onu Mihhailo, meid, maamehi kirutakse!» ütles Jakov vaikselt, ümber pööramata. Rõbin pöördus, vaatas tema poole ja vastas muiates:

«Armastusest!»

Ignat tõmbas õhku kopsu, tõstis pea ja ütles silmi sulgedes:

«Siin on kirjutatud: «Talupoeg ei ole enam inimene» — muidugi ei ole enam inimene!»

Üle ta lihtsa, avameelse näo libises solvumisvari.

«Tule tõmba minu nahk selga, käi sellega ringi, eks ma vaata, kes sa siis oled, tarkpea!»

«Mina heidan pikali!» ütles ema tasa Sofjale. «Väsisin veidike ära ja pea käib lõhnast ringi. Aga teie?»

«Ei taha.»

Ema heitis narile pikali ja jäi tukkuma. Sofja istus tema kõrval, vaatas lugevaid mehi, ja kui herilane või kumalane hakkas ema näo kohal tiirlema, ajas selle hoolikalt minema. Ema nägi seda poolpaokil laugude vahelt ja talle oli Sofja hoolitsus meeltmööda.

Rõbin tuli ja küsis kõlatu sosinaga:

«Magab?»

«Jah.»

Ta jäi vait, vaatas üksisilmi emale näkku, ohkas ja ütles vaikselt:

«Tema on võib-olla esimene, kes on poja järel sama teed mööda läinud, esimene!»

«Ärme segame teda, lähme ära!» ütles Sofja.

«Jah, me peame tööle minema. Tahaks rääkida, aga eks õhtul räägi! Lähme, poisid . . .»

Nad läksid kõik kolmekesi ära, jättes Sofja osmiku juurde. Aga ema mõtles:

«Pole viga, tänu jumalale! Sõbraks said . . .»

Ja jäi rahulikult magama, hingates sisse metsa ja tõkati vänget lõhna.

VI

Tõkatiajajad tulid, rahul, et töö oli lõppenud.

Ema ärkas nende häältest ning läks haigutades ja naeratades osmikust välja.

«Teie tegite tööd, aga mina magasin nagu proua!» ütles ta ja vaatas kõiki hella pilguga.

«Sinule antakse andeks!» vastas Rõbin. Ta oli rahulikum, väsimus oli taltsutanud liigse ägeduse.

«Ignat,» ütles ta, «hoolitse, et me teed saaksime! Me peame siin maja kordamööda, täna on Ignati kord meile süüa-juua anda!»

«Ma võin oma korra kellelegi teisele anda!» ütles Ignat ja hakkas teiste juttu kuulatades tuletegemiseks laaste ja oksi korjama.

«Kõigil on külaliste vastu huvi!» lausus Jefim ning istus Sofja kõrvale.

«Ma aitan sind, Ignat,» ütles Jakov tasa ja läks osmikusse. Ta tõi sealt leivapätsi ja hakkas seda lõikama, pani viilud lauale.

«Kuule!» hüüdis Jefim tasa. «Köhib . . .»

Rõbin kuulatas ja ütles noogutades:

«Jah, tuleb . . .»

Ja seletas Sofjale:

«Praegu tuleb tunnistaja. Mina veaksin teda linnast linna, laseksin turuplatsidel rääkida, et rahvas teda kuulaks. Ta räägib alati ühte ja sedasama, aga seda peaksid kõik kuulma . . .»

Vaikus ja videvik läksid tihedamaks, inimeste hääled kõlasid pehmemalt. Sofja ja ema vaatasid mehi — need liikusid pikkamisi, raskelt, imelikult ja ettevaatlikult ning jälgisid omakorda naisi.

Metsast astus lagendikule pikk vimmas mees, ta kõndis aeglaselt, toetus tugevasti kepile, oli kuulda ta kähisevat hingamist.

«Siin ma olengi!» ütles ta ja hakkas köhima.

Tal oli seljas kandadeni ulatuv pikk kulunud palitu, ümmarguse löppis kaabu alt paistsid hõredad sirged kollakad juuksekahlud. Tema kondisel kollasel näol kasvas valkjas habe, suu oli tal paokil, silmad auku vajunud ja läikisid palavikuliselt tumedates silmakoobastes.

Kui Rõbin teda Sofjaga tuttavaks oli teinud, küsis mees:

«Kuulsin, te olete raamatuid toonud?»

«Tõin.»

«Aitäh . . . rahva nimel! . . . Ise ta veel ei suuda tõde mõista . . . mina, kes ma olen mõistnud . . . tänan siis tema eest.»

Ta hingas kiiresti, ahmis lühikeste ahnete sõõmudega õhku. Ta hääl katkes, jõuetute käte kondised sõrmed kobasid rinnaesist, püüdes palitunööpe kinni panna.

«Teile on kahjulik nii hilja metsas olla. Lehtpuumets — siin on rõske ja matab hinge!» ütles Sofja.

«Minu jaoks ei ole enam midagi kasulikku!» vastas mees hingeldades. «Minule on ainult surm kasulik . . .»

Ta häält oli raske kuulata, kogu ta välimus kutsus esile seda ülearust kaastunnet, mis on teadlik oma jõuetusest ja tekitab sünget meelehärmi. Mees istus tünnile, tõmbas põlved nii ettevaatlikult kõverasse, nagu oleks kartnud, et jalad murduvad, pühkis higist otsmikku. Juuksed olid tal kuivad ja elutud.

Lõke lõi leegitsema, õhk hakkas värelema ja hubisema, kõrvetada saanud varjud põgenesid ehmunult metsa, ja tule tagant välgatas Ignati ümmargune, punnis põskedega

nägu. Leek kustus. Oli tunda suitsulõhna, vaikus ja udu hoovasid jälle lagendikule, valvsalt kuulates haige kähisevaid sõnu.

«Aga rahvale võin ma veel kuriteo tunnistajana kasu tuua... Vaadake mind... ma olen kahekümne kaheksa aastane, aga seisan juba hauaäärel! Kümme aastat tagasi tõstsin ma ilma vaevata kaksteist puuda turjale, ja häda polnud midagi. Mina mõtlesin, et niisuguse tervisega on mul naljaasi seitsmekümneaastaseks elada. Kümme aastat olen elanud — ja enam ei suuda. Peremehed on mu paljaks röövinud, nelikümmend aastat mu elust ära varastanud, nelikümmend aastat!»

«See ta laul on!» ütles Rõbin kumedalt.

Uuesti lõi tuli leegitsema, kuid juba hoogsamalt ja heledamalt, jälle taganesid varjud metsa poole, kogunesid uuesti tule ümber ja hakkasid lõkke ääres vihast ja hääletut tantsu tantsima. Toored oksad praksusid ja visisesid lõkkes. Soojas õhulaines liikuvad puulehed sosistasid ja kahisesid. Erksad lõbusad tulekeeled karglesid, kollased ja punased leegid põimusid ühte, kerkisid sädemeid pildudes kõrgele, lendas põlev leht, ja tähed taevas naeratasid sädemetele ning kutsusid neid enda juurde.

«See ei ole minu laul, seda laulavad tuhanded inimesed, kes ei mõista, et nende õnnetu elu on rahvale kasulik õppetund. Kui palju tööst vaevatud sante sureb vaikides nälga...» Ta hakkas köhima, tõmbas end vappudes kõverasse.

Jakov pani kaljaämbri lauale, viskas sinna kõrvale kimbu sibulavarsi ja ütles haigele:

«Tule, Saveli, ma tõin sulle piima...»

Saveli raputas pead, kuid Jakov võttis tal kaenla alt kinni, tõstis ta püsti ja tõi laua juurde.

«Kuulge,» ütles Sofja Rõbinile tasa ja etteheitvalt, «misjaoks te ta siia kutsusite? Ta võib iga hetk surra...»

«Võib!» nõustus Rõbin. «Seni, aga las kõneleb. Tühjatähja pärast rikkus oma elu ära, las kannatab inimeste pärast veel natuke, mis sellest! Sedasi.»

«Teil oleks nagu millegi üle hea meel!» hüüdis Sofja.

Rõbin vaatas talle otsa ja vastas mornilt:

«Härrastel oli Kristuse üle hea meel, kui ta ristil ägas, aga meie õpime inimese käest ja tahame, et teie ka natuke õpiksite...»

Ema kergitas ehmunult kulmu ja ütles Rõbinile:

«Kuuled sa — aitab küll!...»

Laua taga rääkis haige edasi:

«Inimesi tapetakse tööga — mispärast? Inimeselt varastatakse elu — mispärast, küsin ma. Meie peremees — mina kaotasin oma elu Nefedovi vabrikus — meie peremees kinkis ühele lauljannale kullast silmapesunõud, isegi ööpott oli kullast! Selles potis on minu jõud, minu elu. Niikaugele on asi läinud: inimene tappis mind tööga, et minu vere abil oma armukesele head meelt teha — ostis talle minu vere eest kullatud ööpoti!»

«Inimene on jumala näo järgi loodud,» ütles Jefim muiates, «aga näed, mille peale teda raisatakse...»

«Ära siis vait ole!» hüüdis Rõbin peoga vastu lauda lüües.

«Miks sa seda välja kannatad!» lisas Jakov tasa juurde.

Ignat muigas.

Ema pani tähele, et kõik kolm noormeest kuulasid jutuajamist näljaselt ja küllastumata, ning iga kord, kui Rõbin midagi ütles, vaatasid nad talle luurava pilguga otsa. Savelit kuulates kerkis nende nägudele kummaline terav muie. Selles ei näinud olevat kaastunnet haige vastu.

Sofja poole kummardudes küsis ema tasakesi:

«Kas ta tõepoolest räägib õigust?»

Sofja vastas valjusti:

«Jah, see on tõsi! Sellest kingitusest kirjutati ajalehtedes, see juhtus Moskvas...»

«Ja mingit karistust ta ei saanud, mitte mingit!» ütles Rõbin süngelt. «Aga ta oleks tulnud surma mõista, viia rahva ette, tükkideks raiuda ja ta roojased kondid koerte ette visata. Rahvas mõistab võimsalt kohut, kui ta tõuseb. Palju verd valab ta, et endalt ülekohut maha pesta. See veri on rahva veri, tema soontest on see välja imetud, rahvas on selle peremees.»

«Külm on!» ütles haige.

Jakov aitas tal tõusta ja viis ta tule juurde.

Lõke põles heledalt ja nägudeta varjud värelesid tule ümber, jälgides hämmastunult lõbusat leekide mängu. Saveli istus kännule ja sirutas oma kuivetud läbipaistvad käed tulele lähemale. Rõbin viitas tema poole ja ütles Sofjale:

«See mees on teravam kui raamatud! Kui masin kisub käe otsast või tapab töölise, seletatakse, et tööline oli ise süüdi. Aga kui inimesest veri välja imetakse ja ta siis nagu raibe minema visatakse, seda ei saa millegagi seletada. Igasugusest tapmisest saan ma aru, aga nalja pärast piinamisest ei saa aru! Misjaoks inimesi piinatakse, milleks meid kõiki vaevatakse? Nalja pärast, lusti pärast, et oleks lõbus maa peal elada, et saaks kõike vere eest osta — lauljannat,

hobuseid, hõbenugasid, kuldnõusid, kalleid mänguasju lastele. Sina tööta, tööta ikka rohkem, aga mina ajan sinu tööga raha kokku ja kingin armukesele kullast pissipoti.»

Ema kuulas, vaatas, ja veel korraks nägi ta pimeduses enese ees nagu heledat joont Paveli ja kõigi nende teed, kellega ta kaasa oli läinud.

Õhtusöögi lõpetanud, seadsid kõik end lõkke ümber, nende ees põles kiiresti puid neelav tuli, selja taha kogunes pimedus, mis metsa ja taeva endasse mattis. Haige silmad olid pärani lahti, ta vaatas tulle, köhis vahetpidamata, värises üle keha — näis, nagu püüaksid eluriismed kärsitult ta rinnast välja pääseda, tahaksid tõvest kurnatud kehast lahkuda. Leekide kuma väreles ta näol, surnud nahka elustamata. Ainult haige silmades põles hääbuv leek.

«Vahest lähed osmikusse, Saveli?» küsis Jakov tema üle kummardudes.

«Misjaoks?» vastas Saveli pingutusega. «Ma istun natuke, mul on nii vähe aega jäänud inimeste seltsis olla!...»

Ta vaatas kõiki, vaikis pisut ja jätkas kahvatu naeratusega:

«Mul on teiega hea olla. Vaatan teid ja mõtlen: võib-olla need maksavad kätte nende eest, keda on paljaks riisutud, inimeste eest, kes on ahnuse pärast tapetud...»

Talle ei vastatud ja ta jäi varsti tukkuma, pea jõuetult rinnale vajunud. Rõbin vaatas teda ja ütles tasakesi:

«Tuleb meie juurde, istub ja räägib alati ühte ja sedasama — kuidas inimese üle mõnitatakse. Selles on kogu ta hing, nagu oleks tal selle mõnitamisega silmad peast välja torgatud ja nagu ei näeks ta enam midagi.»

«Mida siis enam vaja on?» ütles ema mõtlikult. «Kui tuhanded inimesed päev päeva kõrval ennast tööga tapavad, et peremees saaks nalja pärast raha tuulde loopida, mis siis veel?...»

«Igav on teda kuulata!» ütles Ignat vaikselt. «Kui sa seda ühe korra oled kuulnud, ei unusta eluilmaski, aga tema korrutab ikka sedasama!»

«Sellesse on kõik kokku pressitud... kogu elu, saad aru!» ütles Rõbin süngelt. «Ma olen kümme korda tema elulugu kuulnud, aga ikkagi lööd mõnikord kahtlema. Vahel on selline lahe tuju, et ei taha uskuda inimese jälkust, tema hullumeelsust... et on kõigist kahju, rikkast ja vaesest... rikas võib ju ka eksiteele sattuda! Üks on pime nälja, teine kulla pärast. Oh inimesed, mõtled, oh vennad! Raputage ennast, mõtelge ausalt järele, mõtelge enesele armu heitmata, mõtelge!»

Haige hakkas vajuma, tegi silmad lahti, heitis pikali maha. Jakov tõusis hääletult, läks osmikusse, tõi sealt poolkasuka, mässis selle haigele ümber ja istus jälle Sofja kõrvale.

Tule punetav pale naeratas lustlikult ning heitis valgust tumedatele kogudele enda ümber ja inimeste mõtlikud hääled ühinesid leegi vaikse praksumise ja vuhinaga.

Sofja jutustas inimeste ülemaailmsest võitlusest eluõiguse eest, saksa talupoegade ammustest taplustest, iirlaste õnnetust saatusest, prantsuse tööliste suurtest kangelastegudest sagedastes lahingutes vabaduse eest...

Metsas, sametises ööpimeduses, väikesel lagendikul puude keskel, tumeda laotuse all, tule palge ees, vaenulikest ja imestunud varjudest piiratud ringis ärkasid ellu sündmused, mis olid vapustanud täissöönud ja ahnete inimeste maailma, üksteise järel möödusid verest nõretavad, lahingutest kurnatud rahvad, tuletati meelde vabaduse ja tõe eest võitlejate nimesid.

Vaikselt kõlas naise kumedavõitu hääl. Nagu minevikust kerkides äratas see lootusi, sisendas enesekindlust, ja inimesed kuulasid vaikides jutustust oma vaimuvendadest. Nad vaatasid naise kõhna kahvatusse näkku; üha selgemas valguses nägid nad enda ees maailma kõigi rahvaste püha tööd — lõputut vabadusvõitlust. Inimene nägi omaenda soove ja mõtteid kauges, verest tumeda eesriidega kaetud minevikus, talle võõraste hõimude seas, ja tundis oma sisemuses — mõistuse ja südamega —, et ta kuulub maailmaga ühte, et seal on tal sõpru, kes olid juba ammu üksmeelselt ja kindlalt otsustanud võidelda õigluse eest maa peal, kes olid pühitsenud oma otsuse loendamatute kannatustega, kelle veri oli jõgedena voolanud uue, helge ja rõõmsa elu võidu nimel. Tärkas ja kasvas tunne, et nad on kõigiga vaimselt sugulased, sündis maailma uus süda, täis palavat püüet kõike mõista, kõike endasse kätkeda.

«Saabub päev, kus kõigi maade töölised tõstavad pea ja ütlevad kindlalt — küllalt! Meie ei taha enam niisugust elu!» kõlas veendunult Sofja hääl. «Siis variseb rusudeks oma ahnuses vägevate viirastuslik jõud, maa lööb kõikuma nende jalgade all ja neil ei ole enam millelegi toetuda...»

«Nõnda see tuleb!» ütles Rõbin pead langetades. «Ära haletse ennast, siis saad kõigest võitu!»

Ema kuulas, kulm kõrgel, näole tardunud rõõmus ja imestunud naeratus. Ta nägi, et kõik järsk, kilgendav ja hoogne, mis tema meelest oli Sofjas ülearune, oli nüüd kadunud, sulanud ta sooja, ühtlasesse jutuvoolu. Emale

meeldis vaikne öö, leekide mäng, Sofja nägu, kõige rohkem aga meeste karm tähelepanu. Nad istusid liikumatult, et mitte häirida jutustuse rahulikku käiku, kartes katkestada heledat lõnga, mis sidus neid maailmaga. Ainult vahetevahel lisas keegi neist ettevaatlikult puid lõkkesse, ja kui sealt kerkis sädemepilv ja suits, siis aeti sädemed ja suits naistest käega vehkides eemale.

Korra tõusis Jakov ja palus tasakesi:

«Oodake natuke . . .»

Ta jooksis osmikusse, tõi sealt riided, ja koos Ignatiga mähkisid nad vaikides naiste jalad ja õlad riietesse. Sofja rääkis edasi, kirjeldas võidupäeva, sisendas inimestesse usku oma jõusse, äratas neis teadmist, et nad kuuluvad ühte kõigiga, kes eluaeg teevad viljatut tööd ülekülluses igavlejate totrate lõbude nimel. Sõnad ei kiskunud ema kaasa, kuid Sofja jutustusest esilekutsutud suur, kõikehõlmav tunne äratas ka tema rinnas tänuliku ja harda mõtte inimestele, kes hädaohte trotsides lähevad töö külge aheldatute juurde ja toovad neile ausa mõistuse ja tõearmastuse ande.

«Avita, Issand!» mõtles ta silmi sulgedes.

Koidu eel jäi Sofja väsinult vait ja vaatas naeratades mõtlikke, selginud nägusid enda ümber.

«Meil on aeg minna!» ütles ema.

«On aeg!» lausus Sofja väsinult.

Üks noormees ohkas valjusti.

«Kahju, et te ära lähete!» ütles Rõbin ebatavaliselt leebe häälega. «Hästi oskate rääkida! See on suur töö — inimesi üksteisele lähedaseks teha! Kui sa tead, et miljonid tahavad sedasama mis meiegi, siis läheb süda lahkemaks. Ja headuses on suur jõud!»

«Sina teed talle head, tema annab sulle vastu pead!» naeris Jefim tasakesi ja hüppas kiiresti püsti. «Neil on tõesti aeg minna, onu Mihhailo, enne kui keegi neid näeb. Jagame raamatud laiali, ülemused hakkavad otsima, kust need tulid. Siis võib kellelegi meelde tulla, et palverändajad käisid . . .»

«Noh, aitäh, ema, sinu vaeva eest!» ütles Rõbin Jefimi katkestades. «Mina mõtlen ikka Paveli peale, kui sind vaatan, — sa oled tubli!»

Ta oli sõbralikuks muutunud, naeratas lahkelt üle näo. Oli jahe, aga ta seisis särgiväel, kaelus lahti, rind peaaegu paljas. Ema vaatas ta suurt kogu ja andis hellalt nõu:

«Pane endale midagi selga — külm on!»

«Süda on sees soe!» vastas Rõbin.

Kolm noormeest seisid lõkke ääres ja rääkisid vaikse häälega, nende jalgade ees lamas poolkasukatega kaetud haige. Taevas tõmbus heledamaks, varjud hajusid, lehed sahisesid päikesetõusu ootel.

«Noh, hüvasti siis!» ütles Rõbin Sofja kätt pigistades. «Kuidas ma teid linnas üles leian?»

«Kõigepealt otsi mind üles!» ütles ema.

Noormehed tulid pikkamisi, külg külje kõrval, Sofja juurde ja surusid tal vaikides, kohmakalt ja hellalt kätt. Oli selgesti näha, et nad on oma südames rahul, rõõmsad ja tänulikud, ja see uudne tunne näis neid kohmetuks tegevat. Nad naeratasid, silmad unetust ööst kuivad, vaatasid vaikides Sofjale otsa ja tammusid ühelt jalalt teisele.

«Ehk jooksite piima enne minekut?» küsis Jakov.

«Kas meil on veel?» küsis Jefim.

Ignat silus kohmetult juukseid ja ütles:

«Ei ole, valasin maha . . .»

Ja kõik kolm muhelesid.

Räägiti piimast, kuid ema tundis, et nad mõtlevad muust, soovivad sõnatult Sofjale ja temale head, kõige paremat. See pani ka Sofja silmanähtavalt heldima ja äratas temas kohmetuse, neiuliku tagasihoidlikkuse, mis ei lasknud tal öelda midagi muud peale vaikse:

«Aitäh, seltsimehed!»

Nad vaatasid üksteisele otsa, nagu oleksid need sõnad neid jalust kõikuma löönud.

Kostis haige kõmisev köha. Söed lõkkeasemel olid kustunud.

«Hüvasti!» ütlesid mehed tasa, ja see nukker sõna saatis naisi kaua.

Aeglaselt sammusid nad hommikuhämaruses mööda metsarada ja ema rääkis Sofja kannul kõndides:

«See on nii ilus nagu unenägu, nii ilus! Inimesed tahavad tõde teada saada, kullakene, tahavad teada! See on nagu kirikus suurte pühade aegu, enne hommikust jumalateenistust . . . preester ei ole veel tulnud, kirikus on pime, vaikne ja õudne, aga rahvas juba koguneb . . . seal pannakse küünal ikooni ees põlema, siin süüdatakse küünal ja vähehaaval aetakse pimedus minema, jumalakoda läheb valgeks.»

«Õige!» vastas Sofja rõõmsalt. «Ainult et siin on jumalakojaks kogu maailm!»

«Kogu maailm!» kordas ema mõtlikult pead vangutades. «See on nii ilus, et on isegi raske uskuda . . . Te rääkisite ilusasti, kullake, väga ilusasti! Mina veel kartsin, et te ei meeldi nendele . . .»

Sofja vaikis veidi ja vastas vaikselt ning kurvalt:
«Nendega muutud lihtsamaks . . .»

Nad kõndisid ja rääkisid Rõbinist, haigest, noormeestest, kes nii tähelepanelikult olid vaikinud ja nii kohmakalt, kuid selgesti avaldanud neile sõbralikku tänu oma hoolitsemisega. Jõuti väljade vahele. Nende ees tõusis päike. Silmale alles nähtamatuna heitis ta üle taeva läbipaistva roosadest kiirtest lehviku ja kastetilgad rohus lõid rõõmsalt, kevadiselt sätendama. Linnud ärkasid ja hakkasid erksalt ja lõbusalt sädistama. Murelikult kraaksudes, raskeid tiibu lehvitades lendasid paksud varesed, kuskil huikas ärevalt peoleo. Pilgu ees avanesid kauged kingud, mis päikese cotel heitsid öised varjud oma nõlvadelt.

«Mõnikord inimene räägib, aga sa ei saa temast aru, enne kui ta sulle mingi lihtsa sõna ütleb, üks sõna teeb äkitselt kõik selgeks!» rääkis ema mõtlikult. «Selle haigega oli samamoodi. Ma olen kuulnud ja tean ise, kuidas töölisi vabrikus ja igal pool mujal pitsitatakse. Sellega oled maast-madalast harjunud ja see ei puudutagi sind nii väga. Aga see, mis tema rääkis, oli nii ülekohtune, nii alatu. Issake! Kas siis selleks peavad inimesed kogu elu tööd tegema, et peremehed neid mõnitada saaksid? Seda ei saa millegagi õigustada!»

Ema mõte oli selle juhtumi juurde peatuma jäänud ning selle tuhm, jultunud kuma tõi talle meelde teisi samasuguseid lugusid, millest ta kunagi kuulnud oli ja mis ta ära oli unustanud.

«Näha on, et nad on heast elust lõhki minemas, nii et neil süda läigib! Ma tean, oli üks semstvoülem, kes sundis maamehi oma hobuse ees kummardama, kui seda läbi küla talutati, ja kes ei kummardanud, selle pani arestikambrisse. Noh, misjaoks tal seda vaja oli? Ei saa aru, mitte ei saa aru!»

Sofja alustas vaikselt laulu, erksat nagu hommik . . .

VII

Nilovna elu voolas kummaliselt rahulikult. See rahu pani teda vahel imestama. Poeg istus vangis, ema teadis, et teda ootab raske karistus, aga iga kord, kui ta sellest mõtles, kerkisid tahtmatult ta silme ette Andrei, Fedja ja veel paljude teiste näod. Kujutluspilt pojast koondas endasse kõik tema saatusekaaslased, see kasvas ema silmis, äratas temas tundmusi, mis ei lasknud tal enam ainult Pavelile mõelda,

vaid viisid mõtted sageli teistele radadele. Mõtted hargnesid nagu peenikesed kobavad kiired, kompisid kõike, püüdsid kõigele valgust heita, kõike üheks pildiks liita ega lasknud tal millelegi peatuma jääda, keskenduda igatsusele poja järele või hirmule tema pärast.

Sofja sõitis varsti kuskile, tuli nelja-viie päeva pärast lõbusas tujus ja elavana koju, aga kadus mõni tund hiljem uuesti ja tuli tagasi paari nädala pärast. Näis, nagu koosneks ta elu suurtest ringidest, mille vahel ta aeg-ajalt külastab venda, et täita ta korterit oma askeldamise ja muusikaga.

Muusika hakkas emale meeldima. Kuulates tundis ta, kuidas soojad lained talle rinda voogavad, südant täidavad, kuidas süda ühtlasemalt tuksuma hakkab ja kuidas seal otsekui viljaseemned ohtralt niisutatud ning sügavalt küntud mullas kiiresti ja erksalt tärkavad mõtted, kergelt ja kaunilt sünnivad helidest äratatud sõnad.

Emal oli raske leppida Sofja räpakusega, see pildus igale poole laiali oma asju ja konisid ning puistas paberossituhka, veel raskem oli harjuda tema kirglike kõnedega — see torkas eriti silma Nikolai rahuliku ja kindla oleku ning leebe tõsise jutu kõrval. Sofja oli tema meelest nagu laps, kes tahab liiga vara täiskasvanut mängida, inimestesse aga suhtub kui huvitavatesse mänguasjadesse. Sofja rääkis palju sellest, et töö on püha, aga ei taibanud, kuidas ta oma räpakusega emale tööd juurde teeb, rääkis vabadusest, kuigi ema nägi igal sammul, kuidas ta järsk sallimatus ning alaline vaidlushimu teisi häirisid. Temas oli palju vastuoksuslikku, ja ema, kellele see märkamata polnud jäänud, suhtus temasse pingsa ettevaatusega, valvsa tähelepanuga, ilma selle alalise südamesoojuseta, mida Nikolai temas esile kutsus.

Nikolai, alati murelik, elas päevast päeva ühesugust, mõõdetud elu: kell kaheksa hommikul jõi teed, luges ajalehte ja rääkis emale uudiseid. Teda kuulates nägi ema hämmastava selgusega, kuidas elu raske veski jahvatab inimesi halastamatult rahaks. Ema tundis, et Nikolais on midagi ühist Andreiga. Nagu väikevenelane, nii rääkis ka Nikolai inimestest heasüdamlikult, pidades kõiki ühtviisi süüdlasteks halvas elukorralduses, kuid usk uude ellu ei olnud temas nii tuline kui Andreil ja mitte nii särav. Ta rääkis alati rahulikult, ausa ja karmi kohtuniku häälega, ja kuigi ta — isegi kohutavatest asjadest rääkides — vaikselt ja kaastundlikult naeratas, olid ta silmad külmad ja kindlad. Neid vaadates mõistis ema, et see inimene ei

andesta kellelegi ega midagi, ei suudagi andestada, ja tajudes, kui ränk võib olla talle see kindlus, oli Nilovnal temast kahju. Ja Nikolai meeldis talle järjest rohkem.

Kell üheksa läks ta tööle, ema kraamis toad, valmistas lõuna, pesi end, pani puhtad riided selga ja vaatas oma toas istudes raamatutest pilte. Lugemise oli ta juba selgeks saanud, kuid see nõudis pingutust ja ta väsis lugedes ruttu, lakkas sõnade seost mõistmast. Piltide vaatamine pakkus talle aga lõbu nagu lapsele — pildid avasid ta ees arusaadava, peaaegu käegakatsutava, uue ja imelise maailma. Tema ette kerkisid suured linnad, ilusad hooned, masinad, laevad, ausambad, inimeste kätega loodud arvamatud rikkused ja üllatavalt mitmekesine looduse looming. Elu avardus lõpmatult, iga päev avastas ta midagi suurt, tundmatut ja imelist, mis oma külluslikkuses ja ilus naise ärganud näljasele vaimule üha rohkem toitu pakkus. Eriti meeldis talle zooloogia atlast vaadata, ja olgugi et atlas oli trükitud võõras keeles, andis see talle kõige selgema kujutluse maailma kaunidusest, rikkusest ja suurusest.

«Kui suur on maailm!» ütles ta Nikolaile.

Iseäranis helli tundeid äratasid temas putukad, eriti liblikad, ta vaatas imetlusega nende pilte ja arutles:

«Kui ilusad nad on, Nikolai Ivanovitš, eks ju? Ja kui palju on igal pool seda armsat ilu — aga see kõik on meie eest varjul ja kõik lendab meist nägemata mööda. Inimestel on alati kiire, nad ei tea sellest midagi, nad ei oska millestki rõõmu tunda, ei ole neil selleks aega ega tahtmist. Kui palju nad rõõmu leiaksid, kui teaksid, kui rikas on maailm, kui palju imeilusaid olendeid seal elab. Ja kõik on kõigile, igaüks kõigile, — eks ole nii?»

«Nimelt!» ütles Nikolai naeratades. Ja tõi talle veel piltidega raamatuid.

Õhtuti käis Nikolail sagedasti külalisi — tuli Aleksei Vassiljevitš, ilus kahvatu näo ja musta habemega mees, tõsine ja vaikne; Roman Petrovitš, ümara pea ja vinnilise näoga mees, kes alati kaastundlikult huuli matsutas; Ivan Danilovitš, kõhn ja väike mees kikkhabeme ja peenikese häälega, lustakas, lärmakas ja terav kui naaskel; Jegor, kes alati enda, seltsimeeste ja oma üha süveneva haiguse üle nalja heitis. Käis ka teisi inimesi, kes olid tulnud teistest, kaugetest linnadest. Nikolai vestles nendega pikalt ja vaikselt, alati ühest ja sellestsamast — maailma töörahvast. Vaieldi, mindi ägedaks, vehiti kätega, joodi palju teed, vahel kirjutas Nikolai vestluslärmis lendlehti, luges pärast seltsimeestele ette, lehed kirjutati siinsamas

trükitähtedega ümber, ema korjas katkirebitud mustandid hoolega kokku ja põletas ära.

Ema valas teed ja imestas, kui ägedaks nad läksid rääkides töörahva elust ja saatusest, sellest, kuidas rutem ja paremini rahva hulka tõeteri külvata, tema vaimu virgutada. Sageli ei jõudnud nad kokkuleppele, vaid vihastasid, süüdistasid üksteist milleski, solvusid, ja alustasid jälle vaidlust.

Ema taipas, et tema tunneb tööliste elu paremini kui need inimesed, talle näis, et tema näeb selgemini kui nemad, kui suure ülesande nad endale on võtnud, ja seetõttu suhtus ta neisse heatahtlikult ja pisut nukralt nagu täiskasvanu lastesse, kes mängivad meest ja naist ega mõista nende vahekorra dramatismi. Ta võrdles tahtmatult nende arutlusi poja ja Andrei omadega ja tajus vahet, mida alguses ei suutnud mõista. Mõnikord näis talle, et siin karjutakse rohkem, kui karjuti alevis; ta seletas seda enesele nii:

«Teavad rohkem, räägivad kõvemini . . .»

Kuid liiga sageli nägi ta, et need inimesed kütavad üksteist nagu nimme üles ja ägestuvad ainult näiliselt, otsekui tahaks igaüks seltsimeestele tõestada, et temale on tõde lähedasem ja kallim kui teistele, ja nagu solvuksid teised sellest, et siis omakorda järsu ja terava vaidlusega tõestada oma lähedust tõele. Emale tundus, nagu tahaksid kõik teistest kõrgemale hüpata, ja see tegi teda rahutuks ja kurvaks. Ta kergitas kulmu, vaatas neid paluva pilguga ja mõtles:

«Paveli ja tema seltsimehed on nad ära unustanud . . .»

Alati pinevalt vaidlusi kuulates, muidugi neid mõistmata, otsis ema sõnade tagant tunnet ja märkas: kui alevis räägiti headusest, siis tähendas see midagi ühtset, terviklikku, siin aga lagunes kõik kildudeks, muutus tähtsusetuks; seal olid tunded sügavamad ja tugevamad, siin valitses terav, kõike lahkav mõte. Siin räägiti rohkem vana purustamisest, seal aga unistati uuest, ja seetõttu oli poja ja Andrei jutt emale lähedasem, arusaadavam . . .

Ta märkas, et kui Nikolai juurde tuli mõni tööline, muutus peremees ebatavaliselt jutukaks, ta nägu läks magusaks ja ta rääkis teisiti kui muidu, kas jõhkramalt või hoolimatumalt.

«Tahab, et temast aru saadaks!» mõtles ema.

Aga see teda ei lohutanud ja ta nägi, et ka töölisest külaline tunneb ennast halvasti, on sisemiselt kammitsetud ega saa nii kergelt ja vabalt rääkida, nagu ta rääkis temaga,

lihtsa naisega. Ükskord, kui Nikolai oli välja läinud, ütles ema ühele noormehele:

«Mis sa häbened? Sa ei ole ju koolipoiss eksamil . . .»

Noormees naeratas üle näo.

«Vähidki lähevad harjumatusest punaseks . . . pole ikkagi omasugune . . .»

Vahel tuli Saša, ei jäänud kunagi kauaks istuma, rääkis alati asjalikku juttu, ei naernud, ja küsis lahkudes emalt iga kord:

«Kuidas Pavel Mihhailovitš elab, on ta terve?»

«On, tänu jumalale!» vastas ema. «Päris heas tujus on!»

«Viige talle terviseid!» palus tütarlaps ja kadus.

Vahel kurtis ema talle, et Pavelit hoitakse kaua kinni, teda pole veel kohtu alla antud. Saša kortsutas kulmu ja vaikis, aga ta sõrmed liikusid närviliselt.

Nilovnal oli tahtmine talle öelda:

«Kullake, ma ju tean, et sa teda armastad . . .»

Aga ta ei julgenud — tütarlapse karm nägu, kokkupigistatud huuled ja kuivalt asjalik jutt välistasid juba ette igasuguse helluse. Ohates, sõnagi lausumata surus ema talle ulatatud kätt ja mõtles:

«Oh sind õnnetukest . . .»

Ükskord tuli Nataša. Ta oli väga rõõmus ema nähes, suudles teda ja ütles muu hulgas kuidagi äkitselt ja tasakesi:

«Aga minu ema suri ära, suri ära, vaeseke! . . .»

Raputas pead, pühkis kiiresti käega silmi ja jätkas:

«Mul on temast kahju, ta ei olnud viiekümneaastanegi, oleks võinud veel kaua elada. Aga kui teisest küljest vaatad, tuleb tahtmatult mõte, et surm on vist kergem kui niisugune elu. Alati üksi, keegi sinust ei hooli, kellelegi pole sind vaja, isa kärkimisest ära hirmutatud — kas ta üldse elaski? Elatakse midagi head oodates, aga temal ei olnud midagi oodata peale ülekohtu . . .»

«Teil on õigus, Nataša!» ütles ema, kui oli pisut mõelnud. «Elatakse head oodates, aga kui midagi ei ole oodata, mis elu see siis on?» Hellalt tütarlapse kätt silitades küsis ta: «Nüüd olete üksi jäänud?»

«Üksi!» vastas Nataša kergelt.

Ema vaikis ja ütles äkki naeratades:

«Pole viga! Hea inimene üksi ei jää — teised inimesed kogunevad alati tema ümber . . .»

VIII

Nataša läks maale kudumisvabriku kooli õpetajaks ja Nilovna hakkas talle keelatud raamatuid, lendlehti ja ajalehti muretsema.

Sellest saigi tema töö. Mitu korda kuus, riietatuna nunnaks, pitside ja kodukootud lõuendi müüjaks, jõukaks linnanaiseks või palveränduriks, sõitis või kõndis ta mööda kubermange, kott seljas või kohver käes. Vagunis ja aurikul, võõrastemajas ja sissesõiduhoovis — igal pool käitus ta lihtsalt ja rahulikult, alustas võõraste inimestega esimesena kõnelust, tõmbas endale kartmatult tähelepanu oma laheda, seltsiva jutu ja paljukäinud ning paljunäinud inimese enesekindlusega.

Talle meeldis inimestega rääkida, meeldis kuulata nende jutte elust, nende kaebusi ja kõhklusi. Iga kord tundis ta südamest rõõmu, kui märkas inimeses teravat rahulolematust — seda rahulolematust, mis saatuselöökide vastu protestides otsib juba pingsalt vastust peas tärganud küsimustele. Tema ees avanes üha laiem ja kirevam pilt inimeste elust — askeldusterohkest, rahutust elust võitluses kõhutäie pärast. Kõikjal võis kohata selget ja varjamatut, jultunult avalikku püüet inimest petta, ta paljaks riisuda, temast enese heaks rohkem kasu välja pigistada, ta verd juua. Ja ta nägi, et maa peal on kõike palju, rahvas aga kannatab puudust ja elab loendamatute rikkuste lähedal poolnäljas. Linnades on kirikud täis kulda ja hõbedat, mida jumalale tarvis ei ole, kirikutreppidel aga lõdisevad kerjused, asjatult oodates, millal neile pisike vaskraha pihku pistetakse. Ema oli seda varemgi näinud — rikkaid kirikuid ja pappide kullaga tikitud rüüsid, vaese rahva hurtsikuid ja häbiväärseid räbalaid, ent varem oli see talle paistnud loomulikuna, nüüd aga näis täiesti sobimatuna ja vaeste inimeste teotamisena, sest neile — ema teadis seda — oli kirik lähedasem ja vajalikum kui rikastele.

Kristust kujutavate piltide ja juttude järgi teadis ema, et ta oli vaeste sõber ja käis lihtsalt riides, aga kirikutes, kuhu vaesed tulid temalt lohutust otsima, nägid nad teda aheldatuna häbitusse kulda ja siidi, mis viletsust nähes põlglikult kahises. Ja tahtmatult tulid talle meelde Rõbini sõnad:

«Ka jumalaga on meid petetud!»

Enesele märkamatult oli ta vähem palvetama hakanud, kuid mõtles üha rohkem Kristusest ja inimestest, kes tema nime nimetamata, temast otsekui teadmata elasid — nagu

emale tundus — tema käskude järgi ja nagu temagi pidasid maailma vaeste riigiks ja tahtsid kogu maailma varandused inimeste vahel võrdselt ära jagada. Ta mõtles sellest palju ja see mõte kasvas temas, süvenes ning hõlmas kõike, mida ta nägi, kõike, mida ta oli kuulnud, kasvas ja muutus kirkaks palveks, mille ühtlane leek valgustas pimedat maailma, kogu elu ja kõiki inimesi. Talle näis, et Kristus ise, keda ta alati oli armastanud, kuigi see armastus oli segane, keerukas tunne, kus hirm oli olnud tihedalt seotud lootusega ja hardus kurbusega —, et Kristus ise oli talle nüüd lähedasemaks saanud ja oli juba teistsugune, kõrgemal ja talle paremini näha, näolt rõõmsam ja helgem, nagu oleks ta tõepoolest üles tõusnud, puhtaks pestud ja ellu äratatud kuuma verega, mida inimesed tema nimel ohtralt olid valanud, jättes sealjuures vooruslikult nimetamata inimeste õnnetu sõbra nime. Oma rännakutelt tuli ema alati Nikolai juurde tagasi, rõõmsalt elevil kõigest, mida oli teel näinud ja kuulnud, ergas ja tehtud tööga rahul.

«Hea on niimoodi ringi käia ja palju näha!» rääkis ta Nikolaile õhtuti. «Saad aru, kuidas elu ehitatakse. Rahvast tõrjutakse kõrvale, surutakse elu ääre peale, seal ta õnnetu sahmerdab ja tahes-tahtmata mõtleb — mispärast? Mispärast mind minema aetakse? Mispärast on kõike palju, aga mina olen näljane? Ja kui palju mõistust on igal pool, aga miks mina olen rumal ja pime? Ja kus on see armuline jumal, kelle jaoks ei ole rikkaid ega vaeseid, vaid kõik on südamele kallid lapsed? Rahvas hakkab vähehaaval oma elu üle nurisema, tunneb, et ülekohus lämmatab ta ära, kui ta ise ei hakka enese peale mõtlema!»

Ikka sagedamini valdas teda tungiv soov inimestele oma sõnadega rääkida elu ebaõiglusest; vahel oli tal raske seda soovi talitseda . . .

Kui Nikolai leidis ta pilte vaatamast, jutustas ta emale alati naeratades mingi imepärase loo. Rabatud inimese ees seisvatest julgetest ettevõtmistest, küsis ema Nikolailt umbusklikult:

«Kas see on võimalik?»

Kõigutamatult, kindlalt veendunud oma ennustuste täitumises, vaatas Nikolai üle prillide emale oma lahkete silmadega otsa ja jutustas talle muinasjutte tulevikust:

«Inimese soovidel ei ole piire, ta jõud on ammendamatu! Kuid maailm rikastub vaimust ikka veel väga aeglaselt, sest igaüks, kes praegu tahab ennast sõltuvusest vabastada, on sunnitud mitte teadmisi, vaid raha koguma. Aga kui

inimesed tapavad ahnuse, kui nad vabastavad end õrjatöö ahelatest . . .»

Ema mõistis harva ta sõnade mõtet, kuid sõnades sisalduv rahulik usk muutus talle ikka arusaadavamaks.

«Maailmas on liiga vähe vabu inimesi, see on ta õnnetus!» ütles Nikolai.

See oli arusaadav — ema tundis neid, kes olid ahnusest ja kurjusest vabaks saanud, ta mõistis, et kui niisuguseid inimesi oleks rohkem, siis muutuks elu pime ja kohutav pale sõbralikumaks ja lihtsamaks, paremaks ja helgemaks.

«Inimene peab tahtmatult karm olema!» ütles Nikolai kurvalt.

Ema kinnitas seda peanoogutusega, väikevenelase jutte meelde tuletades.

IX

Ükskord tuli alati täpne Nikolai töölt palju hiljem kui muidu, riidest lahti ei võtnud, hõõrus ärevalt käsi ja ütles kiiruga:

«Teate, Nilovna, täna põgenes vanglast üks meie seltsimees. Aga kes ta on? Ei õnnestunud teada saada . . .»

Emal läksid ehmatusest põlved nõrgaks, ta istus toolile ja küsis sosinal:

«Võib-olla Paša?»

«Võib-olla!» vastas Nikolai õlgu kehitades. «Aga kuidas teda aidata rettu minna, kust teda leida? Ma kõndisin praegu mööda tänavaid — ehk tuleb vastu? See on rumal, aga midagi peab tegema! Ma lähen jälle . . .»

«Mina ka!» hüüdis ema.

«Teie minge Jegori juurde, äkki teab tema midagi!» ütles Nikolai ja kadus kiiresti.

Ema pani rätiku pähe ja läks lootusest haaratuna ruttu Nikolai järel tänavale. Silme ees virvendas, süda peksis, sundis teda peaaegu jooksma. Ta läks võimalikule vastu, pea rinnal, ega märganud midagi enese ümber.

«Jõuan sinna, ja tema on seal!» vilksatas lootus ning tõukas teda edasi.

Oli palav, ema hingeldas väsimusest, ja kui oli Jegori trepini jõudnud, jäi seisma, sest tal ei jätkunud jõudu edasi minna, vaatas korraks tagasi ja karjatas vaikselt ning imestunult, pani silmadki hetkeks kinni — talle näis, et väravas seisab Nikolai Vessovštšikov, käed taskus. Aga kui ta uuesti vaatas, ei olnud seal kedagi . . .

«Viirastusi näen!» ütles ta mõttes, läks trepist üles ja jäi kuulatama. Alt hoovist kostsid aeglased vaiksed sammud. Ema jäi trepikäänakule seisma, kummardus, vaatas alla ning nägi uuesti naeratavat, rõugearmilist nägu.

«Nikolai! Nikolai...» hüüdis ema trepist alla astudes, aga süda hakkas pettumusest valutama.

«Mine nüüd! Mine!» vastas Nikolai tasa ja viipas käega.

Ema jooksis ruttu trepist üles, läks Jegori tuppa, nägi teda diivanil lamavat, sosistas hingeldades:

«Nikolai põgenes... vanglast!...»

«Kumb?» küsis Jegor kähinal ja tõstis pea padjalt. «Neid on seal kaks...»

«Vessovštšikov... Tuleb siia!...»

«Tore!»

Nikolai astuski juba tuppa, pani ukse haaki, võttis mütsi peast, silus juukseid ja naeris tasa. Jegor upitas end diivanil küünarnukkide najale, köhis hääle puhtaks ja noogutas:

«Olge lahked...»

Laia naeratusega läks Nikolai ema juurde, haaras ta käest:

«Kui ma sind ei oleks näinud — mine või vanglasse tagasi! Linnas ei tunne kedagi, aga kui alevisse lähed, võetakse kohe kinni. Kõnnin ja mõtlen — küll olin loll! Mispärast ma põgenesin? Korraga näen — Nilovna jookseb! Kohe sulle järele...»

«Kuidas sa siis välja said?» küsis ema.

Nikolai istus kohmakalt diivaniäärele ja ütles häbelikult õlgu kehitades:

«Tuli sihuke võimalus! Jalutasin ja krimkad hakkasid valvurit peksma. Seal on üks niisugune, endine sandarm, varguse pärast minema aetud, — nuhib ja kaebab, ei lase kellelgi elada! Mehed peksavad teda, kõik sagivad ringi, valvurid on ähmi täis, jooksevad ja vilistavad. Mina vaatan — väravad on lahti, plats, linn. Ja läksin aegamööda... Nagu unes. Natuke maad läksin, äkki taipasin — kuhu ma lähen? Vaatasin tagasi — vangla väravad olid juba kinni...»

«Hm!» ütles Jegor. «Teie, härra, oleksite võinud tagasi minna, viisakalt uksele koputada ja paluda, et teid sisse lastaks. Et vabandage, läksin väheke hoogu...»

«Jah,» jätkas Nikolai muiates, «see on lollus. Noh, seltsimeeste ees on ikkagi paha, kellelegi midagi ei öelnud... Lähen. Näen — surnut viiakse, last. Kõndisin puusärgi järel, pea maas, kedagi ei vaadanud. Istusin surnuaial, tuul tõmbas läbi ja üks mõte tuli pähe...»

«Üks?» küsis Jegor ja lisas ohates: «Ma arvan, et kitsas tal seal ei olnud...»

Vessovštšikov naeris südamest ja raputas pead.

«Noh, nüüd ei ole mul pea enam nii tühi kui varem. Sina, Jegor Ivanovitš, oled ikka tõbine...»

«Igaüks teeb, mida oskab!» vastas Jegor ja köhis rõginal. «Jätka!»

«Siis läksin semstvo muuseumi. Kõndisin ringi, vaatasin, aga ise mõtlesin: mis ma nüüd teen, kuhu ma lähen? Sain enese peale päris vihaseks. Ja kangesti tahtsin süüa! Läksin tänavale, kõndisin edasi, meel oli paha... Näen, politseinikud vahivad kõiki. Noh, mõtlen ma, oma lõustaga jõuan ma varsti issanda kohtu ette!... Korraga jookseb Nilovna mulle vastu, mina hoidsin kõrvale, ja siis lidusin talle järele — ongi kõik!»

«Ja mina ei pannudki sind tähele!» ütles ema vabandades. Ta silmitses Vessovštšikovi ja talle paistis, et mees on nagu kõhnemaks jäänud.

«Seltsimehed on kindlasti mures...» ütles Nikolai pead kratsides.

«Kas sul ülemustest kahju ei ole? Nemad on ka mures!» ütles Jegor. Ta avas suu ja hakkas huuli liigutama, nagu näriks õhku. «Jätkem naljad! Sind tuleb ära peita, ja see on küll meeldiv, aga sugugi mitte lihtne töö. Kui ma võiksin tõusta...» Tal jäi hing kinni, ta surus käed rinnale ja hakkas seda nõrkade liigutustega masseerima.

«Sa oled päris tõsiselt haige, Jegor Ivanovitš!» ütles Nikolai ja laskis pea langeda. Ema ohkas, vaatas ärevalt väikeses kitsas toas ringi.

«See on mu isiklik asi!» vastas Jegor. «Teie, mamma, pärige Paveli kohta, ei maksa midagi teeselda!»

Vessovštšikov naeratas üle näo.

«Paveli! pole viga midagi! Terve on. Ta on meil seal umbes nagu vanemaks. Ülemustega räägib ja ülepea kamandab. Temast peetakse lugu...»

Vlassova noogutas Vessovštšikovi juttu kuulates pead ja vaatas vargsi Jegori tursunud, sinakat nägu. Nägu oli tardunud, ilmetu, näis imelikult lamedana, ainult silmad säirasid elavalt ja rõõmsalt.

«Kui mulle süüa antaks, jumala eest, hirmus nälg on!» hüüdis Nikolai ootamatult.

«Mamma, riiulil on leiba, siis minge koridori, vasakult teine uks — koputage uksele. Üks naine teeb lahti, öelge talle, et ta tuleks siia ja võtaks kaasa kõik, mis tal kodus söödavat on.»

«Kuidas kõik?» protesteeris Nikolai.

«Ära ärritu, seda ei ole palju...»

Ema läks välja, koputas uksele, kuulatas vaikust ukse taga ja mõtles kurvalt Jegorist:

«Kuniks teda enam . . .»

«Kes seal on?» küsiti ukse taga.

«Jegor Ivanovitši juurest!» vastas ema tasa. «Palub, et te tema juurde tuleksite . . .»

«Kohe tulen!» vastati talle ust avamata. Ema ootas veel veidi ja koputas uuesti. Siis tehti uks ruttu lahti ja koridori astus pikk prillidega naine. Kiiruga kortsunud jakikäist siludes küsis ta emalt karmi häälega:

«Mida te soovite?»

«Ma tulin Jegor Ivanovitši juurest . . .»

«Ahaa! Lähme. Oh, ma ju tunnen teid!» hüüdis naine vaikselt. «Tere! Siin on pime . . .»

Vlassova vaatas teda ja talle tuli meelde, et see naine oli vahel harva Nikolai pool käinud.

«Kõik on omad!» vilksatas tal peast läbi.

Vlassovale lähedale astudes sundis naine teda ees minema, ise tuli tema järel ja küsis:

«On tal halb?»

«Jah, pikali on. Palus, et te süüa tooksite . . .»

«Noh, seda pole küll vaja . . .»

Kui nad Jegori tuppa jõudsid, võttis neid vastu tema kähisev hääl:

«Esivanemate juurde lähen, mu sõber. Ludmilla Vassiljevna, see mees jalutas vanglast välja ilma ülemuste loata, jultunud tüüp! Kõigepealt andke talle süüa, siis peitke kuhugi ära.»

Naine noogutas, vaatas haigele tähelepanelikult otsa ja ütles karmilt:

«Te oleksite pidanud mulle kohe järele saatma, Jegor, kui nad teie juurde tulid! Ja ma näen, te olete kaks korda rohu võtmata jätnud — mis hooletus see olgu! Seltsimees, tulge minu tuppa! Kohe tullakse haigemajast Jegorile järele.»

«Saadate mu siis ikkagi haigemajja?» küsis Jegor.

«Jah. Ma tulen sinna teie juurde.»

«Sinna ka? Oh issand!»

«Ärge tembutage . . .»

Rääkides kohendas naine tekki Jegori rinnal, vaatas teraselt Nikolaid, mõõtis silmadega arstirohtu pudelis. Ta hääl oli rahulik ja vaikne, liigutused sujuvad, nägu kahvatu, tumedad kulmud ninajuurel peaaegu kokku kasvanud. Ta nägu ei meeldinud emale, see näis kõrgina, ja ta silmad ei naeratanud, olid tuhmid. Ja ta rääkis nagu kamandades.

«Me läheme ära!» jätkas ta. «Tulen varsti tagasi! Andke Jegorile supilusikatäis seda rohtu. Ärge laske tal rääkida . . .»

Ta läks ja viis Nikolai endaga kaasa.

«Imeväärne naine!» ütles Jegor ohates. «Suurepärane naine . . . Teid, mamma, oleks vaja talle abiliseks anda, ta väsib väga ära . . .»

«Ära räägi! Säh, võta parem rohtu! . . .» palus ema pehmelt.

Jegor neelas rohu alla ja jätkas üht silma pilutades:

«Ükskõik, ma suren ikkagi, kui ma ka vait olen . . .»

Teise silmaga vaatas ta emale otsa, ta huuled tõmbusid pikkamisi naerule. Ema laskis pea norgu, valus kaastunne tõi talle pisarad silma.

«Pole midagi, see on loomulik . . . Elumõnud toovad kaasa suremiskohustuse . . .»

Ema pani käe talle pea peale ja ütles tasa:

«Oled vait, jah? . . .»

Jegor sulges silmad, otsekui kuulatades korinat oma rinnas, ja jätkas jonnakalt:

«Mis mõtet on vait olla, mamma! Mida ma vaikimisega võidan? Mõne ülearuse minuti agooniat, aga kaotan mõnu hea inimesega lobiseda. Ma arvan, et teises ilmas ei ole nii häid inimesi kui siin . . .»

Ema katkestas rahutult ta jutu:

«Tuleb jälle see proua, hakkab minuga sellepärast tõrelema, et sa räägid . . .»

«Tema ei ole proua, vaid revolutsionäär, seltsimees, imekena inimene. Muidugi tõreleb teiega, mamma. Kõigiga tõreleb, alati . . .»

Pikkamisi, vaevaliselt huuli liigutades hakkas Jegor oma naabrinna elulugu jutustama. Ta silmad naeratasid, ema nägi, et ta teda meelega narrib, ja ta märga, sinetavat nägu vaadates mõtles ema rahutult:

«Kuniks teda enam . . .»

Tuli Ludmilla, sulges enese järel hoolikalt ukse ja ütles Vlassovale:

«Teie tuttav peab ümber riietuma ja nii ruttu kui võimalik minu juurest ära minema, sellepärast minge kohe, Pelageja Nilovna, hankige talle riided ja tooge kõik siia. Kahju, et Sofjat siin ei ole, inimeste varjamine on tema eriala.»

«Ta jõuab homme tagasi!» ütles Vlassova rätikut õlgadele heites.

Iga kord, kui talle mõni ülesanne anti, valdas teda kindel tahtmine see kiiresti ja hästi täita ja ta ei suutnud

enam millestki muust mõelda kui oma ülesandest. Nüüdki küsis ta asjalikult ja tema kulmud vajusid murelikult alla:

«Kuidas te mõtlete ta riidesse panna?»

«Ükskõik! Ta läheb öösel . . .»

«Öösel on halvem, inimesi on tänaval vähem, peetakse rohkem silmas, ja tema ei ole kuigi osav . . .»

Jegor hakkas kähinal naerma.

«Kas võib sinu juurde haiglasse tulla?» küsis ema.

Jegor noogutas köhides pead. Ludmilla vaatas oma tumedate silmadega emale otsa ja ütles:

«Tahate minuga kordamööda tema juures valvata? Jah? Hea küll! Aga nüüd minge rutem . . .»

Hellalt, kuid võimukalt võttis ta emal käe alt kinni, viis ta ukse taha ja ütles seal vaikselt:

«Ärge pahandage, et ma teid minema saadan! Talle on kahjulik rääkida . . . Aga ma loodan . . .»

Ta pigistas käsi, nii et sõrmed naksusid, laud langesid väsinult silmadele . . .

See seletus pani ema kohmetuma ja ta pomises:

«Kuidas te seda mõtlete?»

«Vaadake, kas nuhke ei ole!» ütles naine tasa. Käsi tõstes hõõrus ta oimusid, ta huuled värisesid, nägu läks leebemaks.

«Tean! . . .» vastas ema pisut uhkelt.

Värava taga jäi ta hetkeks seisma, kohendas rätikut ja vaatas märkamatult, kuid teraselt ringi. Ta oskas juba peaaegu eksimatult eraldada tänaval nuhke muu rahva seast. Talle oli hästi tuttav rõhutatult muretu kõnnak, pingutatult lõdvad žestid, tülpinud ja igavlev ilme ning kogu selle halvasti varjava oleku juures ebameeldivalt terased silmad.

Seekord ta tuttavat nägu ei märganud, läks rahulikult mööda tänavat edasi, võttis siis voorimehe ja laskis end turule viia. Nikolaile riideid ostes tingis ta müüjatega ägedalt ja kirus sealjuures oma joodikust meest, kes tal tulevat peaaegu iga kuu täiesti uuesti riidesse panna. See väljamõeldis kaubitsejatele erilist mõju ei avaldanud, kuid meeldis väga talle enesele — talle oli teel tulnud mõte, et politsei muidugi taipab, et Nikolaile on teisi riideid vaja, ja saadab turule nuhke. Samasuguseid naiivseid ettevaatusabinõusid kasutades tuli ta Jegori korterisse tagasi, seejärel saatis Nikolaid äärelinna. Nad kõndisid Nikolaiga teine teisel pool tänavat ja emal oli naljakas ja meeldiv vaadata, kuidas Vessovštšiskov astub, raskel sammul, pea maas, jalad alatasa pika pruuni palitu hõlmadesse takerdumas, ja

kuidas ta ninale vajuvat kaabut kohendab. Ühel tühjal tänaval tuli Sašake neile vastu, ema noogutas Vessovštšikovile hüvastijätuks ja läks koju.

«Aga Paša istub vangimajas . . . Ja Andrjuša . . .» mõtles ta kurvalt.

X

Nikolai võttis ta ärevalt vastu:

«Teate, Jegoril on väga halb! Ta viidi haiglasse, Ludmilla käis siin, palus, et te sinna läheksite . . .»

«Haigemajja?»

Nikolai kohendas närvilise liigutusega prille, aitas emale jaki selga, surus kuiva, sooja käega ta kätt ja ütles väriseval häälel:

«Jah! Võtke see pakk kaasa. Saatsite Vessovštšikovi kohale?»

«Jah, kõik on korras . . .»

«Ma tulen ka Jegori juurde . . .»

Emal käis väsimusest pea ringi ja Nikolai ärev meeleolu kutsus temas esile mureliku ja kurva eelaimuse.

«Kuniks teda enam,» tuikas mõte tuimalt ta peas.

Aga kui ta väiksesse, puhtasse ja valgesse palatisse jõudis ja nägi Jegori voodis valgete patjade vahel istuvat ja naerda kähistavat, siis rahunes ta kohe. Ta jäi naeratades lävele seisma ja kuulas, kuidas haige arstile seletas:

«Ravimine on reform . . .»

«Ära vigurda, Jegor!» ütles arst kõrge häälega murelikult.

«Mina olen revolutsionäär, ma vihkan reforme . . .»

Arst pani ettevaatlikult Jegori käe tema põlvedele, tõusis toolilt ja hakkas mõtlikult habet näppides haige tursunud nägu kompama.

Ema tundis hästi seda arsti, see oli üks Nikolai lähedasi seltsimehi, tema nimi oli Ivan Danilovitš. Ema läks Jegori juurde — see näitas talle keelt. Arst vaatas selja taha.

«Aa, Nilovna, tere! Mis teil käes on?»

«Küllap vist raamatud!»

«Ta ei tohi lugeda!» ütles väikest kasvu arst.

«Ta tahab minust idiooti teha!» kaebas Jegor.

Jegori rinnast kerkis lühikesi, sügavaid ja rögisevaid ohkeid, ta nägu oli kaetud peenikeste higipiiskadega, ta tõstis aeglaselt oma sõnakuulmatud, rasked käed ja pühkis peopesaga laupa. Kummaliselt liikumatud, tursunud põsed

moonutasid ta laia heasüdamlikku nägu, näojooned olid nagu surimaskiga kaetud, ainult sügavale vajunud silmad olid selged ja naeratasid leebelt.

«Hei, teadus! Ma olen väsinud, kas võib pikali heita?...» küsis ta.

«Ei tohi!» ütles arst lühidalt.

«Noh, ma heidan siis, kui sa ära lähed...»

«Nilovna, ärge laske tal seda teha! Kohendage patju. Ja olge kena, ärge rääkige temaga, see on talle kahjulik...»

Ema noogutas. Arst läks lühikeste kiirete sammudega ära. Jegor heitis pea selga, sulges silmad ja jäi liikumatult lamama, ainult ta sõrmed liikusid tasa. Väikese palati valgetest seintest õhkus kuiva jahedust, tuhmi kurbust. Suurest aknast vaatasid sisse pärnade kaharad ladvad, tumedas tolmuses võras särasid erekollased laigud — saabuva sügise külma puudutuse jäljed.

«Surm läheneb mulle pikkamisi... vastu tahtmist...» alustas Jegor end liigutamata ja silmi avamata. «Tal on vist minust natuke kahju — oli niisugune mõnus poiss...»

«Ole parem vait, Jegor Ivanovitš!» palus ema tasa ja silitas ta kätt.

«Oota, küll ma vait jään...»

Hingeldades, vaevaliselt rääkides, väsimusest pikki pause pidades jätkas ta:

«See on suurepärane, et teie olete meiega, — meeldiv on teie nägu näha. Kuidas te lõpetate, küsin ma eneselt. Kurb on mõelda, et teid nagu kõiki teisigi ootab vangla ja muud sigadused. Te ei karda vanglat?»

«Ei!» vastas ema lihtsalt.

«Nojah, muidugi. Vangla on siiski vilets paik, see tegi minugi sandiks. Ausalt öelda — ma ei taha surra...»

«Võib-olla sa ei sure veel!» tahtis ema öelda, kuid vaatas talle näkku ja vaikis.

«Ma oleksin võinud veel töötada... Noh, aga kui tööd teha ei saa, mis sa siis elad, siis on rumal elada...»

«Tõsi küll, aga keda see lohutab!» tulid emale tahtmatult Andrei sõnad meelde ja ta ohkas raskelt. Ta oli päeva jooksul väga ära väsinud, oleks tahtnud süüa. Haige ühetooniline rögisev sosin täitis tuba ja ronis abitult üles mööda siledaid seinu. Pärnaladvad akna taga olid nagu madalale vajunud pilved, kummaliselt kurvad ja tumedad. Kõik näis öö ootel imelikult hämar, nukker ja liikumatu.

«Kui halb mul on olla!» ütles Jegor, sulges silmad ja jäi vait.

«Jää magama!» andis ema nõu. «Võib-olla läheb paremaks.»

Siis kuulatas ta haige hingamist, vaatas palatis ringi, istus mõne minuti liikumatult, külm kurbus südames, ja jäi tukkuma.

Ukse juurest kostis ettevaatlik kobin, ta ärkas võpatades ja nägi Jegori avatud silmi.

«Tukkuma jäin, anna andeks!» ütles ta tasakesi.

«Ka sina anna andeks...» kordas Jegor tasakesi.

Akna taga valitses õhtuvidevik, ähmane jahedus vajus silmadele, kõik oli imelikult tuhm, haige nägu oli tumedaks läinud.

Kostis sahinat ja Ludmilla hääl:

«Istuvad pimedas ja sosistavad. Kus siin lüliti on?»

Tuba voolas äkitselt ebasõbralikku valget valgust täis. Keset tuba seisis Ludmilla, üleni must, pikk ja sirge.

Jegori keha võpatas raskelt, ta tõstis käe rinnale.

«Mis on?» hüüdis Ludmilla ja jooksis tema juurde.

Jegor vaatas emale liikumatute silmadega otsa, nüüd näisid need suured ja imelikult heledad.

Ta avas suu, kergitas pead ja sirutas käe ette. Ema võttis ettevaatlikult ta käe ja vaatas hinge kinni hoides Jegorile otsa. Järsu, krampliku liigutusega langetas Jegor uuesti pea ja ütles valjusti:

«Ei jõua — lõpp!...»

Ta keha võpatas korraks, pea vajus jõuetult õlale ja pärani silmades peegeldus voodi kohal põleva lambi külm elutu valgus.

«Mu kullakene!» sosistas ema.

Ludmilla astus pikkamisi voodi juurest eemale, jäi akna alla seisma, vaatas kuhugi enese ette ja ütles Vlassovale võõra, ebatavaliselt valju häälega:

«Surnud...»

Ta tõmbus küüru, toetas küünarnukid aknalauale ja vajus äkki, nagu oleks talle vastu pead löödud, jõuetult põlvili, tõstis käed näo ette ja hakkas vaikselt oigama.

Ema pani Jegori rasked käed rinnale kokku, kohendas ta imelikult rasket pead padjal, läks pisaraid pühkides Ludmilla juurde, kummardus ta üle ja silitas vaikselt ta tihedaid juukseid. Naine pööras pea pikkamisi tema poole, ta tuhmid silmad olid valuliselt suured, ta tõusis ja sosistas värisevate huultega:

«Me elasime asumisel koos, läksime koos sinna, olime vangis... Vahel oli talumatu ja vastik olla, paljud kaotasid meelekindluse...»

Kuiv, vali nuuksatus lämmatas teda, ta sai sellest võitu, lähendas ema näole oma näo, mis teda noorendanud hellast kurbusest oli leebemaks läinud, ja jätkas kiire sosinaga, pisarateta nuuksudes:

«Ta oli alati lustlik ja lõbus, tegi nalja ja naeris, varjas mehiselt oma kannatusi... püüdis nõrku ergutada. Hea, tundlik, armas... Siberis rikub inimesi tegevusetus, tekitab sageli vastikust elu vastu — kuidas ta oskas selle vastu võidelda!... Kui hea seltsimees ta oli, kui te teaksite! Raske ja piinarikas oli ta isiklik elu, aga keegi ei kuulnud teda kurtmas, mitte keegi, mitte kunagi! Olin ta lähedane sõber, võlgnen ta südamele palju tänu, ta jagas mulle oma teadmisi, nii palju kui suutis, oli üksik ja väsinud, aga ei nõudnud kunagi vastutasuks ei hellust ega tähelepanu...»

Ta läks Jegori juurde, kummardus, suudles ta kätt ja ütles ahastavalt ning tasa:

«Seltsimees, mu kallis, armas, tänan, tänan kõigest südamest, hüvasti! Tahan töötada nagu sina, väsimatult ja kõhklemata, kogu elu!... Hüvasti!»

Nutt vapustas ta keha, valjusti nuuksudes toetas ta pea voodile Jegori jalgade juurde. Ema oli vait, pisarad voolasid ta silmadest. Millegipärast püüdis ta neid tagasi hoida, ta oleks tahtnud Ludmilla vastu eriti õrn ja lahke olla, Jegorist midagi head ja kurba rääkida. Läbi pisarate vaatas ta Jegori kõhnemaks jäänud nägu, laugudega kaetud silmi, mis näisid tukkuvat, tumedaid huuli, millele oli tardunud põgus naeratus. Oli vaikne ja häirivalt valge...

Tuli Ivan Danilovitš, nagu ikka kärmete ja lühikeste sammudega, tuli, jäi äkitselt keset tuba seisma, pistis käed kiiresti taskusse ning küsis närviliselt ja valjusti:

«Ammu?...»

Talle ei vastatud. Põlvi nõtkutades ja otsmikku pühkides läks ta Jegori juurde, katsus ta kätt ja astus kõrvale.

«Pole ime, tema südamega oleks see pidanud pool aastat tagasi juhtuma... vähemalt...»

Ta kõrge, kohatult vali, tehtult rahulik hääl katkes äkki. Ta nõjatus vastu seina, keerutas sõrmedega habet, pilgutas kiiresti silmi ja vaatas voodi kõrval seisvaid inimesi.

«Veel üks!» ütles ta vaikselt.

Ludmilla tõusis, läks akna juurde, avas selle. Hetke pärast seisid nad kõik kolmekesi akna all, külg külje kõrval, ja vaatasid sünget sügisööd. Mustade puulatvade taga särasid tähed, taevas näis lõputu sügav ja kauge...

Ludmilla võttis emal käe alt kinni ja surus end vaikides tema õla vastu. Arst oli pea norgu lasknud ja puhastas

taskurätikuga näpitsprille. Akna taga vaikuses kõlasid linna väsinud õhtused hääled, külm tuul puhus näkku, pani juuksed liikuma. Ludmilla võpatas, üle ta põse veeres pisar. Haigla koridorist kostsid loiud, ehmunud hääled, kiired sammud, oiged, kurb sosin. Nemad seisid liikumatult akna all, vaatasid pimedusse ja vaikisid.

Ema tundis ennast liigsena, vabastas ettevaatlikult käe, tegi Jegorile kummarduse ja läks ukse poole.

«Lähete ära?» küsis arst tasa, taha vaatamata.

«Jah...»

Tänaval mõtles ema Ludmillale, tuletas meelde ta nappe pisaraid:

«Nuttagi ta ei oska...»

Jegori surmaeelsed sõnad panid ema vaikselt ohkama. Aeglaselt mööda tänavat kõndides tuletas ta meelde Jegori erksaid silmi, ta nalju, jutte elust.

«Heal inimesel on raske elada, aga kerge surra... Mismoodi mina ükskord suren?...»

Siis kujutles ta Ludmillat ja arsti akna all valges, liiga heledasti valgustatud toas, Jegori surnud silmi nende taga, rõhuv kaastunne inimeste vastu sundis teda raskelt ohkama ning kiiremini edasi astuma — mingi ebamäärane tunne kiirustas teda takka.

«Peab ruttama!» mõtles ema, alistudes kurvale, kuid erksale jõule, mis teda sisemuses õrnalt õhutas.

XI

Kogu järgmine päev kulus emal matuste ettevalmistamise askeldustes, õhtul aga, kui ta koos Nikolai ja Sofjaga teed jõi, tuli Sašake, imelikult jutukas ja elevil. Ta põsed õhetasid, silmad särasid lõbusalt ja emale näis, et ta südant täitis mingi rõõmus lootus. Ta meeleolu oli teravas ja järsus vastuolus surnu mälestamise kurva õhkkonnaga, ei sobinud sellega kokku, häiris ning pimestas kõiki nagu tuli, mis on ootamatult süttinud pimeduses. Nikolai koputas mõtlikult sõrmega vastu lauda ja ütles:

«Te olete täna teistsugune kui muidu, Saša...»

«Jah? Võib-olla!» vastas tema ja hakkas õnnelikult naerma.

Ema vaatas teda sõnatu etteheitega ja Sofja ütles meelde tuletades:

«Me rääkisime siin Jegor Ivanovitšist...»

«Milline imeväärne inimene, eks ole?» hüüdis Saša. «Ma ei ole kunagi näinud, et ta ei naerataks või ei teeks nalja. Ja kuidas ta töötas! Ta oli revolutsiooni kunstnik, ta valdas revolutsioonilist mõtet nagu suur meister. Kui lihtsalt ja jõuliselt oskas ta kujutada valet, vägivalda ja ülekohut!»

Saša rääkis vaikselt, mõtlik naeratus silmis, aga see naeratus ei kustutanud ta pilgust neile arusaamatut, kuid selgesti nähtavat rõõmusära.

Nad ei tahtnud, et nende lein seltsimehe pärast peaks taganema Saša kaasatoodud rõõmu ees, ning alateadlikult kaitstes oma kurba õigust õnnetu olla püüdsid nad tütarlast tahes-tahtmata oma meeleoluga kaasa tõmmata...

«Ja nüüd on ta surnud!» ütles Sofja rõhuga ja vaatas Sašale tähelepanelikult otsa.

Saša heitis kõigile kiire küsiva pilgu ja tõmbas kulmud kortsu. Siis langetas ta pea ning kohendas vaikides, aeglase liigutusega oma juukseid.

«Surnud?» ütles ta hetke pärast valjusti ja heitis jälle kõigile väljakutsuva pilgu. «Mis tähendab — surnud? Mis on surnud? Kas on surnud minu austus Jegori vastu, minu armastus tema kui seltsimehe vastu, mälestus tema mõttetööst? Kas on surnud see töö, kas on kadunud need tunded, mis ta minu südames äratas, kas on hävinud minu kujutlus temast kui mehisest, ausast inimesest? Kas see kõik on surnud? See ei sure minus kunagi, ma tean seda. Mulle tundub, et me ütleme liiga ruttu inimese kohta, et ta on surnud. Vaikinud on ta suu, aga tema sõnad elagu ellujäänute südametes igavesti!»

Õhevil istus ta uuesti laua äärde, toetas küünarnukid lauale, vaatas seltsimeestele naeratades, uduseks tõmbunud silmadega otsa ja jätkas tasemini, mõtlikumalt:

«Võib-olla ma räägin rumalusi, seltsimehed, aga ma usun ausate inimeste surematust, nende surematust, kes on kinkinud mulle õnne elada seda kaunist elu, mida ma elan, mis äratab minus meeletut rõõmu oma imelise keerukusega, nähtuste mitmekesisusega ja nende ideede kasvuga, mis on mulle kallid nagu mu enda süda. Võib-olla me oleme liiga ihnsad oma tundeid kulutama, elame rohkem mõtlemise varal, ja see moonutab meid mõnevõrra, me anname hinnanguid, aga ei tunne...»

«Teiega on juhtunud midagi meeldivat?» küsis Sofja naeratades.

«Jah!» ütles Saša pead noogutades. «Mulle tundub, et väga meeldivat! Öö läbi ajasin Vessovštšikoviga juttu. Varem ma teda ei sallinud, ta oli minu meelest toores ja

harimatu. Kahtlemata oligi ta niisugune. Temas elas tardunud, pime viha kõigi vastu, ta seadis enese alati kõige tähtsamale kohale ja ütles toorelt, tigedalt: mina, mina, mina! Selles oli midagi väikekodanlikku, vihastamapanevat...»

Ta naeratas ja heitis jälle kõigile särava pilgu.

«Nüüd räägib ta: seltsimehed! Te peaksite kuulma, kuidas ta seda ütleb! Kohmetult, mahedalt — seda ei oska sõnadega kirjeldada! Ta on haruldaselt lihtsaks ja siiraks muutunud ning tulvil töötahet. Ta on enese leidnud, tunnetab oma jõudu, teab, mida temas ei ole; peaasi, temas on tärganud tõeline seltsimehelikkusetunne...»

Vlassova kuulas Sašat ja tal oli meeldiv karmi tütarlast leebena ja rõõmsana näha. Samal ajal sündis kuskil sügaval ta südames armukade mõte:

«Aga mis siis Pašast saab?...»

«Ta mõtleb nüüd ainult seltsimeestest,» jätkas Saša, «ja teate, mida ta tahab mulle selgeks teha? Et neid on vaja aidata põgenema, jah! Ta ütleb, et see on väga lihtne ja kerge...»

Sofja tõstis pead ja ütles elavalt:

«Mida teie arvate, Saša? See on hea mõte!»

Teetass ema käes hakkas värisema. Saša kortsutas kulmu, et oma elevust talitseda, vaikis ja ütles siis tõsise häälega, kuid rõõmsalt naeratades ja kiiresti:

«Kui tõepoolest kõik on nii, nagu tema ütleb, siis peaksime proovima! See on meie kohus!...»

Ta punastas, nõjatus toolileenile ja jäi vait.

«Oh sa mu kullake!» mõtles ema naeratades. Ka Sofja naeratas, Nikolai vaatas õrnalt Sašale otsa ja puhkes vaikselt naerma. Siis tõstis tütarlaps pea, vaatas neid pahaselt, nägu kahvatu, silmad välkumas, ja ütles kuivalt, solvunud häälega:

«Te naerate, ma saan aru... Te arvate, et ma olen isiklikult huvitatud?»

«Miks siis, Saša?» küsis Sofja kavalalt, tõusis ja läks tema juurde. See küsimus tundus emale ülearune ja tütarlast solvav, ta ohkas, kergitas kulmu ja vaatas Sofjale etteheitvalt otsa.

«Aga mina keeldun!» hüüdis Saša. «Ma ei võta asja arutamisest osa, kui te otsustama hakkate...»

«Jätke, Saša!» ütles Nikolai rahulikult.

Ka ema läks tema juurde, kummardus ja silitas ettevaatlikult ta pead. Saša haaras ta käe, tõstis oma punase näo üles ja heitis emale kohmetu pilgu. Ema naeratas, ja tead-

mata, mida Sašale öelda, ohkas kurvalt. Sofja aga istus Saša kõrvale toolile, võttis tal õlgade ümbert kinni, vaatas talle uudishimulikult naeratades silma ja ütles:

«Narrike! . . .»

«Paistab jah, et ma olin rumal . . .»

«Kuidas te võisite mõelda . . .» jätkas Sofja. Ent Nikolai katkestas teda asjalikult ja tõsiselt:

«Põgenemise korraldamises, kui see on võimalik, ei või erinevaid arvamusi olla. Kõigepealt peame teada saama, kas vangistatud seltsimehed ise seda tahavad . . .»

Saša langetas pea.

Sofja süütas paberossi, vaatas vennale otsa ja viskas tiku laia kaarega kuskile nurka.

«Miks nad ei peaks tahtma!» ütles ema ohates. «Aga ma ei usu, et see võimalik on . . .»

Kõik vaikisid, ema aga oleks veel nii väga tahtnud põgenemisvõimalustest kuulda!

«Ma pean Vessovštšikoviga kokku saama!» ütles Sofja.

«Homme ütlen teile, millal ja kus!» vastas Saša tasa.

«Mida ta tegema hakkab?» küsis Sofja toas ringi kõndides.

«Ta otsustati uude trükikotta ladujaks panna. Seniajani elab metsniku juures.»

Saša kulmud läksid kortsu, nägu omandas tavalise karmi ilme ja hääl kõlas kuivalt. Nikolai läks ema juurde, kes tasse pesi, ja ütles talle:

«Ülehomme lähete kokkusaamisele, siis tuleb Pavelile kiri üle anda. Saate aru — me peame teada saama . . .»

«Saan aru, saan aru!» vastas ema kiiresti. «Küllap ma annan . . .»

«Ma lähen ära!» ütles Saša, surus kõigil sõnagi lausumata ruttu kätt ja läks, sihvakas ja kuivetu, kuidagi eriti kindlal sammul minema.

Sofja pani käed ema õlgadele, kiigutas teda toolil ja küsis naeratades:

«Kas teie, Nilovna, armastaksite niisugust tütart? . . .»

«Oh issand! Kui ühegi päeva saaks neid koos näha!» hüüdis Vlassova, valmis nutma puhkema.

«Jah, natukene õnne on igaühele hea! . . .» ütles Nikolai tasa. «Aga ei ole inimest, kes natukese õnnega lepiks. Ja kui teda palju on, on ta odav . . .»

Sofja istus klaveri taha ja hakkas midagi kurba mängima.

XII

Järgmise päeva hommikul ootasid mõnikümmend meest ja naist haigla väravas, millal nende seltsimehe puusärk välja kantakse. Nende ümber tiirutasid ettevaatlikult nuhid, püüdsid valvsalt üksikuid hüüdeid, jätsid meelde nägusid, liigutusi ja sõnu, teisel pool tänavat jälgis neid rühm politseinikke, revolvrid vööl. Nuhkide jultumus, politseinike pilkavad naeratused ja valmidus oma jõudu näidata ärritasid inimesi. Et oma ärritust varjata, tegid mõned nalja, teised põrnitsesid süngelt maad, püüdsid solvamisest mitte väljagi teha, kolmandad ei suutnud viha tagasi hoida ja pilkasid irooniliselt võimu, kes kartlab ainuüksi sõnadega relvastatud inimesi. Hele kahvatusinine sügistaevas kummus üle ümmarguste hallide kividega sillutatud tänava, mis oli täis kollaseid lehti, tuul keerutas neid ning kandis inimeste jalgade ette.

Ema seisis inimeste keskel, vaatas tuttavaid nägusid ja mõtles kurvalt:

«Vähe on teid, vähe! Ja tööinimesi peaaegu ei olegi . . .»

Värav avati, tänavale kanti kirstukaas, mida ehtisid punaste lintidega pärjad. Mehed võtsid korraga mütsid peast — nagu parv musti linde oleks peade kohalt lendu tõusnud. Tihedate mustade vuntside ja punase näoga pikk politseiohvitser astus kiiresti inimeste vahelt läbi, tema järel tulid raskete saabaste tüminal soldatid, hoolimatult inimesi teelt eest tõugates. Ohvitser ütles rämeda häälega:

«Palun lindid ära võtta!»

Mehed ja naised piirasid ta sisse, seletasid talle midagi ärevalt kätega vehkides ja tõugeldes. Ema silmade ees välgatasid värisevate huultega näod, kahvatud ja ärevil, ühe naise näol olid solvumispisarad . . .

«Maha vägivald!» hüüdis kellegi noor hääl, mis kustus üksildasena vaidluskärasse.

Ka ema tundis südames kibedust, ta ütles oma naabrile, kehvalt riietatud noormehele nördinult:

«Mattagi ei lasta inimest, nagu seltsimehed tahavad, mis see nüüd olgu!»

Vaenulikkus kasvas, kirstukaas hõljus inimeste peade kohal, tuul mängis lintidega, need lehvisid peade ja nägude ümber, oli kuulda siidi kuiva ja närvilist sahinat.

Ema oli vallanud hirm võimaliku kokkupõrke ees, ta ütles kiiresti ja vaikselt paremale ning vasakule:

«Jumal nendega, kui nii, siis võib ju lindid ära võtta! Anname järele, mis seal ikka! . . .»

Vali terav hääl kostis üle lärmi:

«Me nõuame, et meid ei segataks, kui me saadame viimsele teekonnale inimest, kelle teie olete surnuks piinanud...»

Keegi hakkas kõrge ja heleda häälega laulma:

«Täis piirita ohvrimeelt...»

«Palun lindid ära võtta! Jakovlev, lõika ära!»

Oli kuulda, kuidas mõõk tupest välja tõmmati. Ema sulges karjatust oodates silmad. Kuid kõik jäi vaiksemaks, inimesed mõmisesid, urisesid vastu nagu tagaaetud hundid. Liikusid siis vaikides edasi, pead maas, täites tänava sammude kahinaga.

Ees hõljus läbi õhu paljaksrüüstatud kirstukaas muljutud pärgadega ja sõitsid sadulas õõtsudes ratsapolitseinikud. Ema kõndis kõnniteel; ta ei näinud puusärki tiheda rahvahulga keskel, mis seda piiras, märkamatult kasvas ja kogu tänava täitis. Rahvahulga taga paistsid samuti ratsanike hallid kogud, kahel pool, käed mõõgapidemel, kõndisid politseinikud, kõikjal välgatasid emale tuttavad nuhkide terased silmad, mis tähelepanelikult uurisid inimeste nägusid.

«Head und teile, vennad...»

hakkasid kurvalt laulma kaks ilusat häält.

«Pole vaja!» kostis hüüe. «Olgem vait, härrad!»

Selles hüüdes oli midagi karmi ja mõjukat. Kurb laul katkes, jutusumin jäi vaiksemaks ja ainult tugevad sammud kivisillutisel täitsid tänava ühtlase kumeda kõminaga. See kerkis inimeste peade kohale, tõusis läbipaistvasse taevasse ja pani õhu värisema nagu esimene, alles kauge äikesemürin. Külm tuul läks üha tugevamaks, puhus inimestele vihaselt vastu tänavatolmu ja prahti, sakutas riideid ja juukseid, lõi silmad pimedaks, peksis vastu rinda, takerdus jalus...

See vaikiv matus ilma pappideta ja südant ahistavate lauludeta, mõtlikud näod ja kortsus kulmud äratasid emas jubeduse ja aeglaselt keereldes võttis ta mõte muljed kokku kurbades sõnades:

«Vähe on teid, kes lähevad tõe eest...»

Ta sammus, pea maas, ja talle näis, et ei maeta mitte Jegori, vaid midagi muud, millega ta on harjunud ja mis on talle lähedane ning vajalik. Ta meel oli kurb ja tal oli paha olla. Süda täitis häiriv leppimatus Jegori saatvate inimeste vastu.

«Muidugi,» mõtles ta, «Jegoruška jumalat ei uskunud, ja need kõik on samasugused...»

Ent ta ei julgenud oma mõtet lõpetada ja ohkas, tahtes koormat südamelt maha veeretada.

«Oh issand Jeesus Kristus! Kas mind ka maetakse niisamuti?»

Jõuti surnuaiale ja tiirutati hulk aega kitsastel radadel haudade vahel, kuni jõuti avarale väljale, mis oli täis madalaid valgeid riste. Inimesed kogunesid haua ümber ja vaikisid. Elavate karm vaikimine keset haudu ennustas midagi kohutavat, millest ema süda võpatas ja ootusse tardus. Ristide vahel vihises ja undas tuul, kurvalt värisesid kirstukaanel muljutud lilled...

Politseinikud seisid sirgelt, vaatasid valvsalt oma ülema poole. Haua äärde astus pikk, mütsita, pikkade juuste ja mustade kulmudega kahvatu noormees. Samal ajal kostis politseiülema räme hääl:

«Härrad...»

«Seltsimehed!» alustas mustade kulmudega noormees valjusti ja kõlavalt.

«Lubage!» kisendas politseinik. «Teen teatavaks, et ma ei või kõnesid lubada...»

«Ma ütlen ainult paar sõna!» lausus noormees rahulikult. «Seltsimehed! Meie õpetaja ja sõbra haual tõotagem, et me kunagi ei unusta tema õpetust, et me kõik kogu eluaeg kaevame väsimatult hauda meie kodumaa kõigi hädade allikale, teda rõhuvale kurjale jõule — isevalitsusele!»

«Arreteerida!» hüüdis politseinik, kuid ta hääle lämmatasid paljudest suudest segiläbi kostvad hüüded:

«Maha isevalitsus!»

Inimesi eest tõugates tormasid politseinikud kõnemehe poole, see aga, igast küljest tihedalt piiratud, hüüdis kätega vehkides:

«Elagu vabadus!»

Ema lükati kõrvale, ta toetus hirmuga ristile ja sulges hoopi oodates silmad. Äge häältepööris lõi ta kurdiks, tuul ja hirm matsid hinge. Ärevalt lendasid läbi õhu politseinike viled, kostis toores kamandav hääl, hüsteeriliselt kisendasid naised, raksusid aiad ja kostis raske, kume müdin kuivanud maapinnal. See kestis kaua, nii et emal hakkas juba hirm niimoodi kinnisilmi seista.

Ta tegi silmad lahti, karjatas ja sööstis ettepoole, käed välja sirutatud. Tema lähedal, kitsal rajal haudade vahel, olid politseinikud pikkade juustega noormehe sisse piiranud ja kaitsesid ennast igast küljest pealetungiva rahva

vastu. Heledalt ja külmalt sähvisid õhus paljastatud mõõgad, kerkisid peade kohale ja langesid kiiresti alla. Välgatasid kepid, aialatid, pöörases hoos keerlesid kähmlevate inimeste karjed, kerkis noormehe kahvatu nägu, ta vali hääl kõlas üle raevutseva tormi:

«Seltsimehed! Mille peale te ennast raiskate?...»

Ta võitis. Teibaid minema visates tõmbusid inimesed üksteise järel eemale, ema aga trügis vastupandamatust jõust aetuna ikka edasi, nägi, kuidas Nikolai, kaabu kuklas, tigedusest joobunud inimesi kõrvale tõukas, ja kuulis ta etteheitvat häält:

«Te olete arust ära! Rahunege ometi!...»

Emale näis, et ta teine käsi on punane.

«Nikolai Ivanovitš, minge ära!» hüüdis ta mehe poole tormates.

«Kuhu nüüd? Nad võivad teid lüüa...»

Tema kõrval seisev Sofja oli emal õlast kinni haaranud, Sofja oli ilma kübarata, juuksed sassis, ja toetas noormeest, peaaegu poisikest. Poiss pühkis käega oma lõhkist, verist nägu ja pomises värisevate huultega:

«Laske mind, sellest pole midagi...»

«Võtke ta oma hoole alla, viige ta meile! Siin on rätik, siduge ta nägu kinni!...» lausus Sofja ruttu, andis poisi käe ema kätte ja jooksis minema, öeldes: «Minge rutem minema, arreteeritakse!...»

Inimesed läksid surnuaial igasse kanti laiali, nendele ukerdasid haudade vahelt järele politseinikud, kohmakalt sinelite hõlmadesse takerdudes, vandudes ja mõõkadega vehkides. Poiss saatis neid hundipilguga.

«Lähme rutem!» ütles ema vaikselt ja pühkis rätikuga ta nägu.

Poiss pomises verd sülitades:

«Ärge nähke vaeva, ega mul valus ei ole. Ta lõi mind mõõga käepidemega... Noh, mina virutasin talle ka... teibaga! Kus pistis röökima!...».

Verist rusikat raputades lõpetas poiss katkeval häälel:

«Oodake, küll te veel näete! Litsume teid ilma tapluseta laiaks, kui meie, kogu töörahvas, tõuseme!»

«Rutem!» kiirustas ema ja astus kärmesti surnuaia väikese värava poole. Talle tundus, et seal, aia taga väljal, on peidus politseinikud ja ootavad neid; niipea kui nad välja astuvad, tormavad nad nendele kallale ja hakkavad peksma. Aga kui ta värava ettevaatlikult lahti oli lükanud ja sügisese videviku hallide kangastega kaetud väljale vaadanud, rahustasid vaikus ja tühjus teda otsekohe.

«Laske ma seon teie näo kinni,» ütles ema.

«Pole vaja, ega mul niigi häbi ole! Aus kaklus: tema mulle ja mina talle...»

Ema sidus kiiruga haava kinni. Vere nägemine täitis ta rinna kaastundega, ja kui ta sõrmed sooja märga tundsid, haaras teda õudusevärin. Ta viis haavatu vaikides ja kiiresti kättpidi üle põllu. Suud vabastades küsis see, pilge hääles:

«Kuhu te mind tirite, seltsimees? Ma jaksan ise käia!...»

Kuid ema tundis, et poiss tuigub, et ta jalad on ebakindlad ja käsi väriseb. Nõrkeva häälega küsis ta emalt ja ütles vastust ootamata:

«Mina olen plekksepp Ivan, aga kes teie olete? Meie olime kolmekesi Jegor Ivanovitši ringis — kolm plekkseppa... aga kõik kokku oli üksteist meest. Me armastasime teda väga — olgu tema päralt taevariik! Kuigi ma jumalat ei usu...»

Ühel tänaval võttis ema voorimehe, aitas Ivani kalessi ja sosistas talle:

«Nüüd olge vait!» ja mähkis ettevaatlikult ta suu rätikuga kinni.

Poiss tõstis käe näo juurde, aga ei suutnud enam suud vabaks teha, käsi langes jõuetult sülle. Kuid ometi pomises ta edasi läbi rätiku:

«Neid hoope ma ei unusta, kullakesed... Aga enne teda õpetas meid üliõpilane Titovitš... poliitilist ökonoomiat... Pärast ta arreteeriti...»

Ema võttis Ivani ümbert kinni, tõmbas ta pea oma rinnale, poisi keha muutus korraga raskeks ja ta jäi vait. Ema vaatas hirmunult altkulmu ringi, talle tundus, et kuskilt nurga tagant jooksevad kohe välja politseinikud, näevad Ivani seotud pead, võtavad ta kinni ja tapavad ära.

«Purjus?» küsis voorimees pukis ringi pöörates ja naeratas heasüdamlikult.

«Võttis rohkem, kui kanda jõuab!» vastas ema ohates.

«Poeg?»

«Jah, kingsepp. Mina olen köögitüdruk...»

«Saad näguripäevi näha. Jahah...»

Voorimees äigas hobusele piitsaga, vaatas jälle tagasi ja jätkas tasemini:

«Natukese aja eest, tead, oli surnuaial kaklus!... Maeti ühte poliitilist — niisugust, kes on ülemuste vastu... neil on ülemustega kana kitkuda. Matsid teda samasugused mehed, tema sõbrad vist. Hakkasid seal karjuma, et maha ülemused, et need riisuvad rahvast... Politsei kohe neid

peksma! Räägitakse, et mõned olevat surnuks raiutud. Noh, ja politsei sai ka oma jao kätte...» Ta vaikis, vangutas masendatult pead, ütles imeliku häälega: «Kadunukestel ei lasta rahus olla, surnud äratatakse üles!»

Kaless veeres mürinal üle kivide, Ivani pea müksis pehmelt ema rinda, voorimees istus poolpöördes ja pomises mõtlikult:

«Rahvas käärib, korralagedus veereb üle maa, jah! Eile öösel tulid meie naabrite juurde sandarmid, kolistasid seal hommikuni, aga hommikul võtsid ühe sepa kaasa ja viisid minema. Räägitakse, et viivad ta öösel jõe äärde ja uputavad salaja ära. Sepp oli kena inimene...»

«Kuidas ta nimi on?» küsis ema.

«Sepa või? Savel, ja priinimi oli Jevtšenko. Noor mees alles, aga palju teadis. Teadmine on vist keelatud! Tuli vahel ja ütles: «Mis elu see on, mis te elate, voorimehed?» — «Õige küll,» ütlesime meie, «see on hullem kui koera-elu.»»

«Pea kinni!» ütles ema.

Ivan ärkas põrutusest ja hakkas tasa oigama.

«Poiss on liimist lahti!» ütles voorimees. «Oh seda viinuskat küll!...»

Vaevaliselt jalga jala ette tõstes ja tuikudes läks Ivan üle hoovi ja ütles:

«Pole midagi, küll ma jaksan...»

XIII

Sofja oli juba kodus, ta võttis ema vastu, pabeross suus, ise askeldav ja kärsitu.

Haavatu diivanile pikali pannud, harutas ta osavalt rätiku pea ümbert lahti ja jagas korraldusi, ise paberossisuitsu pärast silmi kissitades.

«Ivan Danilovitš, juba tulid! Olete väsinud, Nilovna? Ehmatasite ära, jah? Noh, puhake. Nikolai, Nilovnale klaas portveini!»

Üleelatust masendatud, hingeldades ja rinnas teravaid pisteid tundes pomises ema:

«Ärge minu pärast muretsege...»

Aga kogu oma olemusega palus ta arglikult natukest tähelepanu, rahustavat hellust.

Kõrvaltoast tulid Nikolai, käsi kinni seotud, ja arst Ivan Danilovitš, juuksed sassis ja turris nagu siilil. Ta läks kiiresti Ivani juurde, kummardus ta kohale ja ütles:

«Vett, palju vett, puhtaid linaseid lappe, vatti!»

Ema tahtis kööki minna, kuid Nikolai võttis tal vasaku käega käe alt kinni ja ütles talle hellalt, teda söögituppa juhtides:

«Seda ei öeldud teile, vaid Sofjale. Saite palju närveerida, kallis inimene, eks?»

Ema nägi tema tähelepanelikku, osavõtlikku pilku ja hüüdis, suutmata nuukseid tagasi hoida:

«See oli hirmus, kullake! Raiuti, inimesi raiuti!»

«Ma nägin!» noogutas Nikolai ja ulatas talle veiniklaasi. «Natuke ägedaks läksid mõlemad pooled. Ärge nii väga muretsege — nad peksid lapiti mõõkadega ja tõsiselt haavata sai vist ainult üks inimene. Teda löödi minu nähes, ma tirisin ta löömingust välja...»

Nikolai nägu ja hääl, tubane soojus ja valgus rahustasid Vlassovat. Ta vaatas tänulikult Nikolaile otsa ja küsis:

«Kas teid ka löödi?»

«Ma jäin vist ise kogemata käega millegi taha kinni ja diskusin naha maha. Jooge teed, külm on ja teie olite kergelt riides...»

Ema sirutas käe tassi poole, nägi, et ta sõrmed on täis kuivanud vereplekke, käsi langes tahtmatult põlvele — seelik oli niiske. Silmad pärani, kulmu kergitades vaatas ta köördi oma sõrmi, ta pea hakkas ringi käima ja süda kloppis:

«Nii võidakse ka Pašat peksta...»

Ivan Danilovitš tuli vestiväel sisse, särgikäised üles kääritud, ja vastas Nikolai sõnatule küsimusele peenikese häälega:

«Näos on tühine haav, aga pealuus mõra, kuigi mitte eriti suur — poiss on tugev! Ta on siiski palju verd kaotanud. Kas saadame haiglasse?»

«Misjaoks? Las jääb siia!» hüüdis Nikolai.

«Tänaseks võib, homseks ka, aga pärast on mul mugavam, kui ta haiglas on. Mul ei ole aega visiite teha! Sina kirjutad lendlehe sündmusest surnuaial?»

«Muidugi!» vastas Nikolai.

Ema tõusis tasa ja läks kööki.

«Kuhu te lähete, Nilovna?» peatas Nikolai teda murelikult. «Sonja saab üksi hakkama!»

Ema vaatas talle otsa ja vastas värisedes, imeliku muigega:

«Ma olen verine...»

Oma toas riideid vahetades mõtles ta veel kord, kui rahulikud on need inimesed, võimelised hirmsatest sündmustest

ruttu üle saama. See kainestas teda, peletas hirmu südamest. Kui ta tuppa läks, kus haavatu lamas, ütles Sofja selle üle kummardudes:

«Rumalused, seltsimees!»

«Ma ei taha teile tüli teha!» vastas poiss nõrga häälega.

«Olge vait, nii on teile kasulikum . . .»

Ema jäi Sofja selja taha seisma, pani käed ta õlgadele, vaatas naeratades haavatu kahvatut nägu, hakkas muiates rääkima, kuidas Ivan voorimehekalessis sonis ja teda ettevaatamatu jutuga ehmatas. Ivan kuulas, ta silmad läikisid palavikuliselt, ta matsutas huuli ja hüüdis tasa, kohmetunult:

«Oh . . . olen ma ikka loll!»

«Noh, me jätame teid nüüd üksi,» ütles Sofja ta tekki kohendades. «Puhake!»

Nad läksid söögituppa ja rääkisid seal hulk aega päeva sündmustest. Nad suhtusid sellesse draamasse juba kui millessegi kaugesse, vaatasid kindlalt tulevikku, arutasid homse päeva töid. Näod olid neil väsinud, mõtted aga erksad, ja oma tööst rääkides ei varjanud nad rahulolematust endaga. Arst niheles närviliselt toolil ja rääkis, pingutusega oma peenikest, teravat häält nüristades:

«Propaganda, propaganda! Seda on praegu vähe, töölisnoortel on õigus! Tuleb laiemalt agitatsiooni teha, töölistel on õigus, ütlen ma . . .»

Nikolai vastas süngelt samasugusel toonil:

«Igalt poolt tuleb kaebusi, et kirjandust ei jätku, aga meie ei suuda ikka veel head trükikoda asutada. Ludmillale käib see üle jõu, ta jääb haigeks, kui meie talle abilisi ei anna . . .»

«Aga Vessovštšikov?» küsis Sofja.

«Tema ei või linnas elada. Ta hakkab tööle alles uues trükikojas, aga seal on veel üks inimene puudu . . .»

«Kas mina ei kõlba?» küsis ema tasa.

Kõik kolm vaatasid talle otsa ja vaikisid mõne hetke.

«Hea mõte!» hüüdis Sofja.

«Ei, see on teile raske, Nilovna!» ütles Nikolai kuivalt. «Teil tuleks linnast väljas elada, kokkusaamised Paveliga katkestada ja üldse . . .»

Ema vastas ohates:

«Pašale ei oleks see suur kaotus, ja minul on need kokkusaamised hinge seest söönud! Rääkida millestki ei tohi. Seisad pojaga vastamisi nagu loll, sulle vahitakse suhu ja oodatakse, et kas sa midagi ülearust ei ütle . . .»

Viimaste päevade sündmused olid teda väsitanud ning

nüüd, kui ta oli kuulnud võimalusest elada väljaspool linna, selle dramaatilistest sündmustest kaugemal, haaras ta ahnelt sellest võimalusest kinni.

Kuid Nikolai lõpetas selle jutu.

«Millest sa mõtled, Ivan?» küsis ta arstilt.

Arst tõstis sügavale laua kohale langenud pea ja vastas mornilt:

«Vähe on meid, sellest mõtlen! Tuleb energilisemalt töötada . . . ja tuleb veenda Pavelit ja Andreid, et nad põgeneksid: nad mõlemad on selleks liiga väärtuslikud, et ilma tööta istuda . . .»

Nikolai kortsutas kulmu, vangutas kahtlevalt pead ja vaatas vilksamisi ema poole. Ema sai aru, et tema juuresolekul on neil ebamugav tema pojast kõnelda, ja läks oma tuppa, viies rinnas kaasa vaikse solvumise, et need inimesed nii vähe tema soovidest hoolisid. Lahtiste silmadega voodis lamades ja tasast sosinat kuulates mõtles ta oma ärevaid mõtteid.

Õhtusse jõudnud päev oli emale süngelt arusaamatu ja täis kurjakuulutavaid endeid, kuid tal oli raske sellele mõelda, ta peletas mustad muljed eemale ja mõtles Pavelile. Ta oleks tahtnud poega näha vabaduses, kuid ühtaegu tundis selle ees hirmu: ta tajus, et kõik tema ümber läheb järjest teravamaks, ees ootavad ägedad kokkupõrked. Inimeste vaikne kannatlikkus oli kadunud, andnud maad pinevale ootusele, märgatavalt oli kasvanud närvilisus, kõlasid järsud sõnad, kõikjal aimus midagi ärevat . . . Iga lendleht kutsus turul, poodides, teenijate ja käsitööliste hulgas esile elavaid arutlusi, iga vangistamine linnas äratas arglikke, nõutuid, mõnikord ka ebateadlikult kaastundlikke mõtteavaldusi vangistamise põhjustest. Ikka sagedamini kuulis ta lihtsate inimeste suust kunagi teda ennast ehmatanud sõnu: mäss, sotsialistid, poliitika; kui neid sõnu lausuti pilkavalt, peitus pilke taga oskamatult varjatud uuriv küsimus; kui tigedalt, siis kõlas selle taga hirm; kui mõtlikult, siis lootus ja ähvardus. Pikkamisi, kuid laiade ringidena hakkas seisvas tumedas elus kerkima lainetus, ärkas unine mõte, ja tavaline rahulik suhtumine päevade sisusse oli kõikuma löönud. Kõike seda nägi ema selgemini kui teised, sest ta tundis elu nukrat palet paremini, ja praegu, kui ta sellel palgel järelemõtlemise ja viha kortse nägi, oli ta ühtaegu rõõmus ja ehmunud. Rõõmus, sest pidas seda poja tööks, ja hirmul — teades, et kui poeg vanglast välja tuleb, astub ta teiste etteotsa kõige ohtlikumasse kohta. Ja saab hukka.

Mõnikord kasvas poeg ta silmis suureks nagu muinasjutukangelane, ühendas eneses kõik ausad, julged sõnad, mida ema oli kuulnud, kõik inimesed, kes talle meeldisid, kõik kangelasliku ja helge, mida ta tundis. Heldinud ja uhke, imetles ta siis vaikses vaimustuses oma poega ja mõtles lootusrikkalt:

«Kõik läheb hästi, läheb hästi!»

Ta armastus — emaarmastus — süttis, pigistas peaaegu valusalt ta südant, kuid siis hakkasid ematunded sellele pildile vastu, põletasid selle, ja suure tunde asemel tuikas hirmu hallil tuhaasemel aralt nukker mõte:

«Saab hukka . . . saab otsa! . . .»

XIV

Keskpäeval istus ta vangla kantseleis Paveli vastas, vaatas uduste silmadega ta habemes nägu ja otsis juhust kõvasti sõrmede vahele pigistatud kirjakese edasiandmiseks.

«Olen terve ja kõik on terved!» ütles Pavel vaikselt. «Kuidas siis sina elad?»

«Pole viga! Jegor Ivanovitš suri ära!» ütles ema masinlikult.

«Või nii?» hüüatas Pavel ja langetas tasa pea.

«Matusel hakkas politsei peksma, üks inimene võeti kinni!» jätkas ema lihtsameelselt. Vanglaülema abi matsutas pahaselt õhukesi huuli, kargas toolilt püsti ja pomises:

«See on keelatud, saage ometi ükskord aru! On keelatud poliitikast rääkida! . . .»

Ema tõusis samuti püsti ja ütles vabandavalt, nagu poleks taibanud:

«Mina ei räägi poliitikast, mina räägin peksmisest! Nad ju peksid, see on tõsi. Ühel löödi koguni pea lõhki . . .»

«Ükskõik! Palun teid vaikida! See tähendab vaikida kõigest, mis ei puutu teisse isiklikult — perekonda ja üldse teie kodusse!»

Aru saades, et oli sõnadega sassi läinud, istus ta laua taha ja lisas pabereid korraldades kaeblikult ja tüdinult:

«Mina vastutan, jah . . .»

Ema vaatas ringi, pistis kirjakese ruttu Paveli pihku ja ohkas kergendatult:

«Ei saa aru, millest rääkida tohib . . .»

Pavel naeratas:

«Mina ka ei saa aru . . .»

«Siis ei ole kokkusaamist tarviski!» ütles ametnik ärritatult. «Rääkida ei ole millestki, aga käiakse, tülitatakse . . .»

«Kas kohus on varsti?» küsis ema natukese vaikimise järel.

«Prokurör käis hiljuti siin, ütles, et varsti . . .»

Nad ütlesid teineteisele tähtsusetuid, kummalegi tarbetuid sõnu, ema nägi, et Pavel vaatas teda pehme, armastava pilguga. Pavel oli ikka endine, rahulik ja tasakaalukas, ta ei olnud muutunud, ainult habe oli pikaks kasvanud ja tegi teda vanemaks, ja käed olid valgemaks läinud. Ema oleks tahtnud teda millegagi rõõmustada, rääkis Nikolaist ja jätkas häält muutmata, sama tooniga, millega oli kõnelnud tarbetust ja ebahuvitavast:

«Nägin sinu ristipoega . . .»

Pavel vaatas talle sõnatult ja küsivalt üksisilmi näkku. Püüdes pojale Vessovštšikovi rõugearmilist nägu meelde tuletada, koputas ema enesele sõrmega põsele . . .

«Pole midagi, poiss on elus ja terve, varsti pannakse tööle.»

Poeg sai aru, noogutas talle ja vastas, rõõmus naeratus silmis:

«Siis on hästi!»

«Noh, sedasi!» ütles ema enesega rahul olles, liigutatud poja rõõmust.

Hüvasti jättes surus poeg kõvasti ta kätt.

«Aitäh, ema!»

Rõõm hingelisest lähedusest pojaga lõi talle pähe, ja leidmata jõudu, et sõnadega vastata, vastas ta vaikiva käepigistusega.

Kodus ootas teda Saša. Tütarlaps tuli tavaliselt Nilovna poole nendel päevadel, kui ema oli kokkusaamisel käinud. Saša ei küsinud kunagi Paveli järele, ja kui ema ise temast ei rääkinud, vaatas Saša talle teraselt otsa ning rahuldus sellega. Kuid nüüd võttis ta ema vastu rahutu küsimusega:

«Noh, kuidas ta on?»

«Pole viga, terve!»

«Kirja andsite üle?»

«Muidugi! Ma pistsin selle talle nii osavalt pihku . . .»

«Ta luges?»

«Kuskohas? Kuidas seal saab!»

«Jah, ma unustasin!» ütles tütarlaps pikkamisi. «Ootame veel nädala, veel nädala! Mida teie arvate, kas ta jääb nõusse?»

Tütarlaps kortsutas kulmu ja vaatas ainiti emale otsa.

«Mina ju ei tea,» arutles ema. «Miks ta ei peaks põgenema, kui see hädaohtlik ei ole?»

Saša raputas pead ja küsis kuivalt:

«Kas te teate, mida haige tohib süüa? Ta palub süüa.»

«Kõike tohib, kõike! Ma viin kohe . . .»

Ta läks kööki, Saša läks pikkamisi järele.

«Kas teil on abi vaja?»

«Aitäh, mis te nüüd!»

Ema kummardus ahjusuu ette ja võttis poti välja. Tütarlaps ütles talle vaikselt:

«Oodake . . .»

Ta nägu oli kahvatuks läinud, silmad igatsevalt laienenud ja värisevad huuled sosistasid suure vaevaga, palavalt ning kiiresti:

«Ma tahaksin teid paluda. Ma tean, et ta ei nõustu! Paluge teda! Teda on vaja, ütelge talle, et teda on töö jaoks tarvis, et ma kardan, et ta võib haigeks jääda. Te teate, et kohtupäeva ei ole veel määratud . . .»

Tal oli nähtavasti raske rääkida. Ta seisis sirgelt, vaatas kõrvale, ta hääl värises. Tütarlaps langetas väsinult laud, hammustas huulde, ta kõvasti kokkupigistatud sõrmed naksusid.

Ema sattus ta tundepuhangust segadusse, kuid sai sellest aru, võttis kurvalt ja heldinult Saša ümbert kinni ja vastas tasakesi:

«Oh te mu kallikene! Kedagi teist peale enda ta ei kuula, ei kedagi!»

Nad vaikisid mõlemad, kõvasti teineteise vastu surutud. Siis võttis Saša ema käed ettevaatlikult oma õlgadelt ja ütles võpatades:

«Jah, teil on õigus! See kõik on rumalus, närvid . . .»

Ja lõpetas äkki tõsiselt ja lihtsalt:

«Anname ometi haavatule süüa . . .»

Ivani voodi kõrval istudes küsis ta juba hoolitsevalt ja lahkelt:

«Kas pea väga valutab?»

«Mitte väga, ainult segane on kõik! Ja nõrk tunne on,» vastas Ivan tekki häbelikult lõua alla tõmmates ja kissitas silmi nagu heleda valguse käes. Märgates, et Ivan ei söanda tema juuresolekul süüa, tõusis Saša püsti ja läks ära.

Ivan ajas end voodis istukile, vaatas talle järele ja ütles silma pilgutades:

«Ilus tütarlaps! . . .»

Ta silmad olid heledad ja rõõmsad, hambad väikesed ja tihedad, häälemurre ei olnud veel lõppenud.

«Kui vana te olete?» küsis ema mõtlikult.

«Seitseteist . . .»

«Kus vanemad on?»

«Maal; mina tulin kümneaastaselt ära, lõpetasin kooli ja tulin siia! Aga kuidas teie nimi on, seltsimees?»

Emale tundus see sõna alati naljakas ja liigutav, kui seda lausuti temale. Ka nüüd küsis ta naeratades:

«Misjaoks teil seda teada on vaja?»

Noormees jäi kohmetult vait ja seletas:

«Teate, meie ringi üliõpilane, see, kes meiega luges, see rääkis meile Pavel Vlassovi, töölise emast, — teate, esimese mai meeleavaldus?»

Ema noogutas ja kuulas teraselt.

«Pavel Vlassov tõstis esimesena avalikult meie partei lipu!» ütles nooruk uhkusega ja see uhkus kajas vastu ema südames. «Mind seal ei olnud, me tahtsime tookord siin oma meeleavalduse korraldada — ei läinud läbi! Meid oli siis vähe. Aga tänavu — olge lahked! . . . Küll te näete!»

Ta hakkas tulevasi sündmusi ette nautides ärevusest õhku ahmima ja jätkas lusikaga vehkides:

«Nii et, nagu ma ütlesin, Vlassovi ema. Tema tuli ka pärast seda parteisse. Räägitakse, et olevat nii tubli, et imesta!»

Ema naeratas üle näo, tal oli meeldiv poisi vaimustatud kiitust kuulata. Meeldiv ja piinlik. Ta oleks äärepealt poisile öelnud: «Mina olengi Vlassova!», kuid hoidis ennast tagasi ja ütles enesele kurvalt, leebelt muiates: «Oh sind vana lolli!»

«Sööge nüüd veel! Saage rutem terveks oma hea töö jaoks!» lausus ta äkki liigutatult, poisi poole kummardudes.

Uks avanes, koos niiske ja külma sügisõhuga tuli tuppa Sofja, näost õhetav ja rõõmus.

«Nuhid käivad mul sabas nagu peigmehed rikka pruudi kannul, ausõna! Tuleb siit ära kaduda . . . Noh, kuidas on, Vanja? Hästi? Mida Pavel teeb, Nilovna? Kas Saša on siin?»

Paberossi süüdates esitas ta küsimusi ega oodanud vastuseid, heitis hallidest silmadest lahke pilgu emale ja noormehele. Ema vaatas teda ja mõtles endamisi naeratades:

«Mina võin ka heade inimeste kirja sattuda!»

Kummardus uuesti Ivani poole ja ütles:

«Saage terveks, pojake!»

Ja läks söögituppa. Seal jutustas Sofja Sašale:

«Sel naisel on juba kolmsada eksemplari valmis! Ta tapab enese niisuguse tööga! See on kangelaslikkus! Teate, Saša,

on suur õnn elada niisuguste inimeste keskel, olla nende seltsimees, töötada koos nendega . . .»

«Jah!» vastas tütarlaps tasa.

Õhtul teed juues ütles Sofja emale:

«Teil, Nilovna, tuleks jälle maale minna.»

«Noh, mis siis ikka! Millal?»

«Umbes kolme päeva pärast — kas te saate minna?»

«Saan küll . . .»

«Ärge minge jalgsi!» andis Nikolai tasa nõu. «Võtke posthobused ja minge palun teist teed, läbi Nikolskoje valla . . .»

Ta jäi vait ja tõmbas kulmud kipra. See ei sobinud talle, muutis ta alati rahuliku näo veidraks ja inetuks.

«Nikolskojest läbi on kauge!» ütles ema. «Ja hobustega on kallis . . .»

«Teate mis,» jätkas Nikolai. «Mina olen üldse selle sõidu vastu. Seal on rahutu, on juba vahistamisi olnud, üks õpetaja on kinni võetud, peab ettevaatlikum olema. Tuleks natuke oodata . . .»

Sofja koputas sõrmedega vastu lauda ja ütles:

«Meil on tähtis kirjanduse levitamise pidevust säilitada. Teie ei karda sõita, Nilovna?» küsis ta äkitselt.

Ema tundis ennast puudutatuna.

«Millal ma olen kartnud? Isegi esimesel korral ei kartnud . . . ja nüüd äkki . . .» Lauset lõpetamata laskis ta pea longu. Iga kord, kui temalt küsiti, kas ta ei karda, kas ta tahab, kas ta suudab seda või teist teha, kuulis ta seesugustes küsimustes palvet, talle tundus, et inimesed lükkavad teda endast kaugemale, suhtuvad temasse teisiti kui üksteisesse.

«Ilmaaegu küsite, kas ma kardan,» ütles ta ohates, «üksteiselt te ei küsi, kas te hirmu tunnete.»

Nikolai võttis kiiresti prillid eest, pani nad jälle ette ja vaatas üksisilmi õele otsa. Piinlik vaikus tegi Vlassova ärevaks, ta tõusis süüdlaslikult püsti, tahtis neile midagi öelda, kuid Sofja puudutas ta kätt ja palus tasakesi:

«Andke mulle andeks! Ma enam ei tee!»

See ajas ema naerma ja mõne hetke pärast rääkisid kõik kolm asjalikult ning üksmeelselt maalesõidust.

XV

Koidikul istus ema sügisvihmast uhutud teel rappuvas postitõllas. Puhus rõske tuul, poripritsmed lendasid, postipoiss istus külitsi pukis ning kurtis mõtlikult, läbi nina:

«Mina ütlesin temale, see tähendab vennale, et jaotame maa ära. Hakkasime siis jaotama . . .»

Korraga nähvas ta piitsaga vasakpoolsele hobusele ja hüüdis tigedalt:

«Nõõ! Lase käia, va peletis! . . .»

Rammusad sügisesed varesed kõndisid asjalikult mööda lagedaid põldusid, külmalt vilistades tormas tuul neile kallale. Varesed pöörasid oma küljed tuulele vastu, see puhus nende suled laiali ja lükkas nad jalust, siis andsid nad tugevale tuulele alla ja lendasid laisalt tiibu lehvitades uude kohta.

«Noh, jättis mind kõigest ilma. Polnud mul kuskilt peale haakata,» rääkis postipoiss.

Ema kuulis ta juttu nagu läbi une, mälu rivistas ta ette pika rea sündmusi, mis ta viimaste aastate jooksul läbi oli elanud, ja neid üle vaadates nägi ta igal pool ennast. Varem oli elu elatud kuskil kaugel, ta ei teadnud, kes seal tegutsesid ja miks, nüüd aga sündis palju tema silma all, tema abiga. See äratas temas segase tunde: ühelt poolt umbusu enda vastu, teiselt poolt rahulolu iseendaga, nõutuse ning vaikse kurbuse . . .

Kõik ta ümber hõljus aeglase liikumise rütmis, üksteise võidu kihutasid üle taeva rasked hallid pilved, tee ääres lõbisesid mööda märjad puud, nende raagus ladvad paindusid tuules, jäid seljataha põllud, kerkisid ja kadusid kingud.

Postipoisi nohisev hääl, kuljuste kõlin, tuule rõske vihin ja undamine sulasid kokku üheksainsaks sulisevaks, looklevaks ojaks, mis monotoonselt voolas üle väljade . . .

«Rikkal on paradiisiski kitsas — nii on lood! . . . Pitsitab teisi, ülemused on kõik tema sõbrad,» venitas postipoiss pukis kiikudes.

Kui nad postijaama jõudsid, rakendas ta hobused lahti ja ütles emale lootusetu häälega:

«Kui sa mulle viis kopikat annaksid, saaksin vähemalt topsi viina!»

Ema andis raha, postipoiss hüpitas seda peopesal ja teatas emale samal toonil:

«Kolme eest ostan viina, kahe eest söön leiba . . .»

Pärast keskpäeva jõudis ema, läbiklopitud ja külmast

kange, suurde Nikolskoje külla, läks postijaama, tellis enesele teed, istus akna juurde ning pani oma raske kohvri pingi alla. Aknast paistis väike, äratallatud, koltunud rohuvaibaga kaetud väljak ja vallamaja — tumehall länguvajunud katusega hoone. Vallamaja trepil istus särgiväel kiilaspäine pika habemega mees ja tõmbas piipu. Rohul kõndis siga. Ta raputas rahulolematult kõrvu, songis kärsaga maad ja vangutas pead.

Üle taeva tõttasid tumedad, kohuvad pilvelaamad. Õues oli vaikne, hämar ja igav, elu oli nagu kuskile peitu pugenud, varju läinud.

Äkitselt galopeeris väljakule urjadnik, peatas raudja hobuse vallamaja trepi ees, vehkis nuudiga ja karjus midagi mehele — kisa põrkas vastu akent, aga sõnu ei olnud kuulda. Mees tõusis püsti, sirutas käe välja, näitas kuskile kaugele, urjadnik hüppas sadulast, vääratas jalgadel, viskas ratsutid mehe kätte, haaras kätega trepi käsipuust kinni, astus raskelt trepist üles ja kadus vallamaja ukse taha . . .

Jälle jäi vaikseks. Hobune lõi kaks korda kabjaga vastu pehmet maad. Tuppa tuli plika, lühike kollane pats kuklas, nägu ümmargune, silmad sõbralikud. Huul hammaste vahel, kandis ta väljasirutatud kätel suurt mõlkis äärtega kandikut, mis oli nõusid täis, ja teretas sagedate peanoogutustega.

«Tere, pai laps!» ütles ema hellalt.

«Tere!»

Plika seadis taldrikuid ja teenõusid lauale ning ütles äkki õhinal:

«Röövel püüti kinni, kohe tuuakse siia!»

«Missugune röövel?»

«Ei tea . . .»

«Mis ta siis tegi?»

«Mina ei tea!» kordas plika. «Ma ainult kuulsin, et püüti kinni! Vallavaht jooksis pristavi järele.»

Ema vaatas aknast välja — platsile kogunes mehi. Mõned tulid pikkamisi ja väärikalt, teised kiiruga, käigu pealt poolkasukaid kinni nööpides. Nad jäid vallamaja trepi ette seisma ja vaatasid kõik vasakule.

Plika vaatas ka õue ja jooksis ust kõvasti kinni lüües toast välja. Ema võpatas, lükkas oma kohvri kaugemale pingi alla, tõmbas salli pähe ja läks kiiresti ukse poole, surudes alla teda äkitselt vallanud arusaamatut tahtmist rutata, joosta . . .

Kui ta trepile jõudis, lõi vinge külm talle vastu silmi

ja rinda, tal jäi hing kinni ja jalad läksid tuimaks — üle platsi tuli Rõbin, käed selja taha seotud, tema kõrval kõndisid kaks külakubjast ja lõid taktis kepiga vastu maad ning vallamaja trepi ees seisid hääletult ootavad inimesed.

Jahmunud ema vaatas ega suutnud pilku kõrvale pöörata — Rõbin rääkis midagi, ema kuulis ta häält, kuid sõnad kadusid kajata ta südame pimedasse värisevasse tühjusse.

Ta toibus, tõmbas hinge tagasi — trepi ees seisis laia valkja habemega mees ja vaatas siniste silmadega ainiti talle otsa. Köhides ja hirmust jõuetute kätega kaela hõõrudes küsis ema mehelt vaevaga:

«Mis see siis on?»

«Eks te ise näe!» vastas mees ja pööras talle selja. Tuli veel üks mees ja jäi tema kõrvale seisma.

Külakupjad peatusid rahvahulga ees, hulk kasvas kiiresti, kuid vaikselt, ja äkki kõlas üle inimeste peade Rõbini tugev hääl:

«Õigeusklikud! Kas te olete kuulnud õigest kirjasõnast, kus meie, talupoegade elust on tõtt kirjutatud? Sellesama kirjasõna pärast ma saangi kannatada, et ma rahvale seda jagasin!»

Inimesed piirasid Rõbini järjest tihedamalt sisse. Ta hääl kõlas rahulikult ja kindlalt. See kainestas ema.

«Kuuled?» küsis hiljem tulnu vaikselt ja müksas siniste silmadega meest. See ei vastanud, tõstis pea ja vaatas jälle emale otsa. Teine mees vaatas samuti ema — ta oli esimesest noorem, tumeda hõreda habemega ja kõhna, tedretähtedest kirju näoga. Siis nihkusid mõlemad trepi juurest kaugemale.

«Kardavad!» mõtles ema tahtmatult.

Ta tähelepanu teravnes. Trepilt nägi ta selgesti Mihhailo Ivanovitši veriseks pekstud, tumedat nägu, nägi ta tuliselt läikivaid silmi, ta tahtis, et Rõbin ka teda näeks, tõusis varvastele ja ajas kaela tema poole õieli.

Inimesed vaatasid Rõbinit süngelt, umbusklikult ja vaikides. Ainult tagumistest ridadest kostis summutatud kõnekõminat.

«Talumehed!» ütles Rõbin täie ja valju häälega. «Uskuge neid lehti, mina lähen võib-olla nende pärast surma, mind peksti ja piinati, taheti teada saada, kust ma nad sain, ja pekstakse veelgi — kõik kannatan välja! Sellepärast et nendes lehtedes on tõde, see tõde peab meile kallim olema kui leib, — sedasi!»

«Miks ta seda räägib?» ütles üks trepi ees seisev mees vaikse häälega. Siniste silmadega mees vastas aeglaselt:

«Nüüd on ükskõik — kahte surma ei sure keegi . . .»

Inimesed seisid vaikides, vaatasid morni, altkulmu pilguga, kõigil näis lasuvat mingi nähtamatu, kuid raske surutis.

Urjadnik tuli vaarudes trepile ja karjus joobnud häälega:

«Kes siin räägib?»

Vudis järsku trepist alla, kahmas Rõbinil juustest kinni, sikutas ta pea ette, tõukas siis tagasi ja karjus:

«Sina räägid siin, lurjus, sina?»

Rahvahulk lõi lainetama ja sumisema. Ema laskis jõuetus ahastuses pea rinnale. Uuesti kõlas Rõbini hääl:

«Näete nüüd, head inimesed . . .»

«Vait!» Urjadnik virutas talle vastu kõrvu. Rõbin lõi tuikuma, kehitas õlgu:

«Käed seoti meil kinni, piinavad, nagu tahavad . . .»

«Külakupjad! Viige ta ära! Mehed, minge laiali!» Urjadnik kargles Rõbini ees nagu ketikoer lihatüki ees ja lõi talle rusikaga näkku, rinda, kõhtu.

«Ära peksa!» hüüdis keegi rahva hulgast.

«Mispärast sa teda peksad?» toetas teda teine hääl.

«Lähme!» ütles siniste silmadega mees pead noogutades. Mõlemad mehed läksid aeglaselt vallamaja poole ja ema saatis neid sõbraliku pilguga. Ta ohkas kergendatult — urjadnik jooksis jälle tüminal trepile, viibutas seal rusikat ja möirgas nagu meeletu:

«Too ta siia! Ma ütlen . . .»

«Ära vii!» kõlas rahva seast vali hääl — ema sai aru, et seda ütles siniste silmadega mees. «Ärge laske, mehed! Viivad sisse, peksavad surnuks. Pärast aetakse meie kaela, et meie oleme tapnud! Ärge laske!»

«Talumehed!» kostis Mihhailo hääl. «Kas te ei näe, kuidas te elate, kas te ei saa aru, kuidas teid röövitakse, kuidas petetakse, teie verd juuakse? Kõik seisab teie najal, teie olete maailmas kõige suurem jõud — aga mis õigused teil on? Nälga kärvata on teie ainuke õigus! . . .»

Mehed hakkasid korraga, üksteisest üle karjudes hüüdma:

«Õigust räägib!»

«Kutsuge pristav! Kus on pristav?»

«Urjadnik läks talle järele . . .»

«Ise on purjus! . . .»

«Pole meie asi ülemusi kokku kutsuda . . .»

Kära kasvas, muutus valjemaks.

«Räägi! Me ei lase sind peksta!»

«Tehke ta käed lahti . . .»

«Vaadake, et pärast pahandust ei tuleks! . . .»

«Käed valutavad!» ütles Rõbin ja ta rahulik, kõlav hääl kostis üle muude häälte. «Ära ma ei põgene, mehed! Oma tõe eest ma pakku ei lähe, see elab minu sees . . .»

Mõned mehed läksid omavahel poolihääli rääkides ja pead raputades rahvahulgast väärikalt kaugemale. Aga järjest rohkem jõudis pärale halvasti ja kiiruga riietatud ärevaid inimesi. Need kihasid nagu must vaht Rõbini ümber, tema aga seisis nende keskel nagu kabel metsas, tõstis käed pea kohale, raputas neid ja hüüdis rahvale:

«Aitäh, head inimesed, aitäh! Meie ise peame üksteisel käed lahti päästma, sedasi! Kes muu meid aitab!»

Ta pühkis habet ja tõstis uuesti käe — see oli verine.

«See on minu veri, see voolab tõe eest!»

Ema astus trepist alla, kuid maast ta Mihhailot tiheda summa keskel enam ei näinud ja ta läks jälle üles trepile. Rinnus oli tal soe tunne ja südames väreles ähmane rõõm.

«Talumehed! Otsige kirjasõna, lugege seda, ärge uskuge ülemusi ega pappe, kui nad räägivad, et need, kes teile tõtt toovad, on jumalasalgajad ja mässajad. Tõde käib salamisi mööda maad, ta otsib rahva hulgas pesapaika, aga ülemustele on ta nagu nuga ja tuli, ülemused ei või teda vastu võtta, see tapab ja põletab neid! Tõde on teie hea sõber, aga ülemustele põline vaenlane! Sellepärast tõde peabki end varjama! . . .»

Uuesti kostis rahvahulgast hüüdeid:

«Kuulake, õigeusklikud! . . .»

«Oh, vennas, leiad oma otsa . . .»

«Kes su välja andis?»

«Papp!» vastas üks külakubjas.

Kaks meest vandusid rängalt.

«Vaadake, mehed!» kõlas hoiatav hüüe.

XVI

Rahvahulga poole tuli pristav, pikk tugev ümmarguse näoga mees. Müts oli tal viltu peas, üks vunts üles keeratud, teine ripakil, seetõttu näis, nagu oleks nüri, elutu naeratus ta nägu virildanud ja moonutanud. Vasakus käes hoidis ta mõõka, paremaga vehkis õhus. Oli kuulda ta raskeid ja kindlaid samme. Inimesed astusid ta teelt eest. Morn ja tusane ilme kerkis nägudele, jutukõmin vaikis,

alanes, nagu oleks maa alla vajunud. Ema tundis, et ta otsaesisel nahk väriseb ja silmadel hakkab palav. Jälle tuli tal tahtmine inimeste juurde minna, ta kummardus ettepoole ja jäi sellesse pingul asendisse.

«Mis see on?» küsis pristav Rõbini ette seisma jäädes ja teda silmadega mõõtes. «Miks käed kinni pole seotud? Külakupjad! Siduge kinni!»

Hääl oli tal kõrge ja kõlav, kuid ilmetu.

«Olid seotud, rahvas tegi lahti!» vastas üks külakubjas.

«Mis? Rahvas? Missugune rahvas?»

Pristav vaatas poolringis enda ees seisvaid inimesi. Sama ühetoonilise, värvitu häälega, seda kõrgendamata ja alandamata jätkas ta:

«Kes on see rahvas?»

Ta lükkas mõõgapea hooga siniste silmadega mehele vastu rinda.

«Kas sina, Tšumakov, oled rahvas? Noh, kes veel? Sina, Mišin?»

Ta sikutas parema käega kedagi habemest.

«Laiali minna, lurjused!... Muidu ma — ma teile näitan!»

Ta hääles ja näos ei olnud viha ega ähvardust, ta rääkis rahulikult, ta pikad tugevad käed peksid inimesi ühtlaselt ja vilunult. Inimesed taganesid ta eest, pead maas, näod kõrvale pööratud.

«Noh? Mis te vahite?» pöördus ta külakubjaste poole. «Siduge kinni!»

Ta vandus küüniliselt, vaatas siis uuesti Rõbinit ja ütles talle valjusti:

«Käed selja taha, sina!»

«Ma ei taha, et mul käed kinni seotakse!» ütles Rõbin. «Põgeneda ma ei kavatse, kaklema ei hakka, miks mind kinni peaks siduma?»

«Mis?» küsis pristav ja astus sammukese tema poole.

«Küllalt olete rahvast piinanud, elajad!» jätkas Rõbin häält kõrgendades. «Varsti koidab ka teile veretav päev...»

Pristav seisis tema ees ja vaatas vuntse liigutades talle otsa. Taganes siis ja venitas hämmastunult, viliseva häälega:

«Ah sa lojus! Mis juttu sa räägid?»

Ja lõi äkki Rõbinile kiiresti ja kõvasti vastu nägu.

«Rusikaga sa tõtt ei tapa!» hüüdis Rõbin ja astus talle lähemale. «Ja mind peksta ei ole sul õigust, kärnane koer!»

«Ei ole õigust? Minul?» vingus pristav.

Ja tõstis uuesti käe, et Rõbinile pähe lüüa. Rõbin kükitas maha, hoop teda ei tabanud, pristav aga kaotas tasakaalu ning jäi hädavaevalt jalule. Rahva hulgas turtsatas keegi valjusti ja uuesti kostis Mihhailo vihane hääl:

«Sa ei tohi mind lüüa, saatan, ütlen ma sulle!»

Pristav vaatas ringi — inimesed tõmbusid süngelt ja vaikides tema ümber kokku tihedaks tumedaks rõngaks...

«Nikita!» hüüdis pristav valjusti ja vaatas ringi. «Nikita, noh!»

Rahvahulgast trügis välja jässakas masajalgne mees, lühike poolkasukas seljas. Ta vaatas maha, suur kahune pea norus.

«Nikita!» ütles pristav vuntsi keerutades pikkamisi. «Äiga talle vastu kõrvu, korralikult.»

Mees astus Rõbini ette, tõstis pea. Rõbin paiskas otse talle näkku rasked, kindlad sõnad:

«Näete, inimesed, kuidas metsalised kägistavad teid teie endi kätega! Vaadake, mõtelge selle üle!»

Mees tõstis aeglaselt käe ja lõi loiult Rõbinile vastu pead.

«Kes siis niimoodi lööb, lontrus?!» vingus pristav.

«Nikita!» hõigati vaikselt rahva hulgast. «Pea jumalat meeles!»

«Löö, ütlen ma sulle!» kisendas pristav ja andis mehele müksu vastu kaela.

Mees astus kõrvale ja ütles süngelt, pead norgu lastes:

«Rohkem ei löö...»

«Mis?»

Pristavi nägu tõmbles, ta hakkas jalgu trampima ja tormas vandudes Rõbinile kallale. Tuhmilt lajatas hoop, Mihhailo tuikus, tõstis käe, kuid teise hoobiga lõi pristav ta pikali, jooksis tema ümber ringi ja tagus röökides talle jalgadega vastu rinda, külgi ning pead.

Rahvahulk hakkas vaenulikult kõmisema ja lainetama ning pristavi poole liikuma, pristav märkas seda, astus tagasi ja tõmbas mõõga tupest.

«Või nii? Mässama? Ah või sedaviisi?...»

Ta hääl värises, kiunatas ja hakkas nagu murdunult kähisema. Koos häälega oli pristav kaotanud ka oma jõu, ta tõmbas pea õlgade vahele, selja kühmu ja hakkas oma tühje silmi pööritades, ettevaatlikult jalgadega maad kobades taganema. Taganedes karjus ta kähinal ja rahutult:

«Hea küll! Võtke ta, mina lähen ära, noh, ja mis siis? Kas teate, neetud lurjused, et ta on poliitiline kurjategija, keisri vastaline, õhutab mässu, teate seda? Ja teie tahate teda kaitsta, mis? Te olete mässajad? Ahaa!...»

Ema seisis liikumatult, silmi pilgutamata, jõud ja mõt-

ted kadunud nagu halvas unenäos, hirmust ja kaastundest masendatud. Nagu kimalased sumisesid ta kõrvus inimeste solvunud, mornid ja tigedad hüüded, värises pristavi hääl, sahises kellegi sosin...

«Kui ta süüdi on, anna kohtu alla!...»

«Heitke talle armu, teie kõrgeausus...»

«Mida te teete, ausõna, kus seadus on?...»

«Kuidas nii tohib? Nii hakkavad kõik peksma, mis siis saab?...»

Rahvas jagunes kahte rühma — üks piiras pristavi sisse, karjus ja manitses teda, teine, arvult väiksem, jäi pekstu juurde vihaselt ja vaikselt arutlema. Paar meest tõstsid Rõbini üles, külakupjad tahtsid uuesti ta käsi kinni siduda.

«Oodake, kuradid!» hüüti neile.

Mihhailo pühkis pori ja vere näolt ning habemest, vaatas vaikides ringi. Ta pilk libises üle ema näo — ema võpatas ja sirutas end tema poole, lehvitas tahtmatult kätt — Rõbin pööras näo ära. Kuid hetke pärast peatus ta pilk jällegi ema näol. Emale tundus, et Rõbin oli selja sirgeks ajanud, pea püsti tõstnud, ta verised põsed hakkasid värisema...

«Tundis ära — kas tõepoolest tundis ära?...»

Ema noogutas talle, kurvast, jubedast rõõmust võpatades. Kuid järgmisel hetkel nägi ta, et Rõbini lähedal seisab siniste silmadega mees ja vaatab samuti temale otsa. Mehe pilk äratas emas ohutunde...

«Mida ma ometi teen? Mind võetakse ju ka kinni!»

Mees ütles Rõbinile midagi, see raputas pead ja lausus värahtava häälega, kuid selgesti ja julgelt:

«Pole midagi! Ega ma üksi maa peal ei ela, kogu tõde nad kinni ei püüa! Kus olen olnud, sinna jääb minust mälestus, sedasi! Olgugi et nad meie pesa rüüstasid ja seal ei ole enam sõpru-seltsimehi alles...»

«Seda ütleb ta minu jaoks!» sai ema kohe aru.

«Aga saabub päev, kotkad lendavad vabadusse, rahvas saab vabaks!»

Üks naine tõi ämbriga vett ja hakkas ohkides ning halisedes Rõbini nägu pesema. Naise hele halisev hääl segunes Mihhailo jutuga ja ema ei saanud ta sõnadest aru. Tuli rühm mehi, pristav kõige ees, keegi hüüdis valjusti:

«Tooge vanker vangi jaoks! Kelle kord on küüdimees olla?»

Siis kostis pristavi uus, otsekui solvunud hääl:

«Mina võin sind lüüa, aga sina mind ei või, ei või, ei tohi, lollpea!»

«Ah nii! Kes sa siis oled, jumal või?» hüüdis Rõbin.

Läbisegi kostvad tasased hüüded summutasid ta hääle:

«Ära vaidle, papi! Tema on ülemus!...»

«Ärge pahandage, teie kõrgeausus! Inimene on endast väljas...»

«Ole vait, narr!»

«Nüüd viiakse sind linna...»

«Seal on rohkem seadust!»

Rahvahulga hüüded kõlasid lepitavalt, anuvalt, need sulasid kokku segaseks kõminaks, milles kõik tundus lootusetu ja kaeblik. Külakupjad viisid Rõbini käe alt kinni hoides vallamaja trepile, kadusid ukse taha. Mehed valgusid aeglaselt platsil laiali ja ema nägi siniste silmadega meest enese poole tulevat ja teda altkulmu vaatavat. Emal hakkasid jalad värisema, südame all oli õõnes tunne ja ajas iiveldama.

«Ei tohi ära minna!» mõtles ta. «Ei tohi!»

Ja ta hoidis trepi käsipuust kõvasti kinni ning ootas.

Pristav seisis vallamaja trepil ja rääkis kätega vehkides etteheitva, juba jälle ilmetu, hingetu häälega:

«Lollid olete, lojused! Midagi te ei mõista, tükite niisuguse asja juurde, riikliku asja juurde! Tõprad! Te peate mind tänama, maani peate kummardama minu headuse pärast! Kui ma tahan, lähete kõik sunnitööle...»

Paarkümmend meest seisid, mütsid peos, ja kuulasid. Oli pimedamaks läinud, pilved olid madalamale vajunud. Siniste silmadega mees jõudis trepi ette ja ütles ohates:

«Näete, mismoodi meil elatakse...»

«Jah,» vastas ema tasa.

Mees vaatas emale avameelse pilguga otsa ja küsis:

«Mis asju teie ajate?»

«Pitsi ostan naiste käest, linast riiet...»

Mees silitas pikkamisi habet. Siis vaatas vallamaja poole ning ütles kurvalt ja vaikselt:

«Seda meil ei ole...»

Ema vaatas teda ülevalt alla ja ootas sobivamat hetke tuppaminekuks. Mehe nägu oli mõtlik ja ilus, silmad kurvad. Ta oli laiade õlgadega ja pikk, seljas oli tal peaaegu üleni paikadega kaetud kuub ja puhas sitssärk, jalas kodukootud kalevist pleekinud püksid ning kotad paljaste jalgade otsas...

Ema ohkas millegipärast kergendatult. Ja äkki, alistudes ebaselget mõtet ennetavale tundele, küsis ta eneselegi ootamatult:

«Kas sinu juurest öömaja saab?»

Küsis, ja kõik temas tõmbus pingule — lihased ja luud. Ta ajas end sirgeks ja vaatas mehele üksisilmi otsa. Ta peas vilksatasid kiiresti ärevad mõtted:

«Vean Nikolai Ivanovitši sisse. Pašat ei saa enam näha — kaua aega! Mind pekstakse!»

Mees vaatas maha ja vastas pikkamisi, kuuehõlmu rinnal koomale tõmmates:

«Öömaja? Saab küll, miks ei saa! Ainult osmik on mul vilets . . .»

«Ega ma hellitatud ole!» vastas ema pikemalt mõtlemata.

«Saab!» kordas mees ja mõõtis teda uuriva pilguga.

Oli juba pimedaks läinud ja hämaruses hiilgasid ta silmad külmalt, nägu näis väga kahvatu. Ema ütles nagu mäest alla minnes vaikselt:

«Ma siis tulengi kohe, sina võta mu kohver . . .»

«Olgu peale.»

Mees kehitas õlgu, pani kuuehõlmad jälle vaheliti ja ütles tasa:

«Näed, küüdimees tuleb . . .»

Rõbin tuli vallamaja trepile, käed olid tal uuesti selja taha seotud, pea ja näo ümber mähitud mingi hall kalts.

«Jumalaga, head inimesed!» kostis ta hääl läbi hämara ning jaheda sügisõhtu. «Otsige tõde, hoidke teda, uskuge inimest, kes teile puhta sõna toob, tõe nimel ärgu olgu teil endast kahju!»

«Vait, koerapoeg!» karjus kuskilt pristav. «Külakubjas, sõida minema, lollpea!»

«Millest teil kahju peaks olema? Mismoodi te elate? . . .»

Vanker hakkas liikuma. Rõbin istus vankris kahe külakupja vahel ja hüüdis kumedalt:

«Mispärast te peaksite näljasurma surema? Püüdke vabadust, see annab teile leiba ja tõtt! Jumalaga, head inimesed! . . .»

Kiire rataste põrin, hobuste kabjaplagin ja pristavi hääl matsid ta hääle, lämmatasid ja kustutasid selle.

«Lõpp!» ütles mees pead raputades ja ütles vaikselt emale: «Oodake postijaamas, ma tulen varsti . . .»

Ema läks tuppa, istus teemasina juurde laua äärde, võttis leivatüki kätte, vaatas seda ja pani jälle pikkamisi taldrikule tagasi. Süüa ta ei tahtnud, sees pööritas. Vastikult soe iiveldus tegi nõrgaks, imes vere südamest ja pani pea ringi käima. Ta ees seisis siniste silmadega mehe nägu — imelik, nagu lõpetamata nägu, mis ei äratanud usaldust. Millegipärast ei tahtnud ema otse mõelda, et mees ta üles

annab, aga see mõte oli juba tekkinud ja rusus tuimalt ja liikumatult ta südant.

«Rõbin nägi mind!» mõtles ema loiult ja roidunult. «Nägi, sai aru . . .»

Aga edasi mõte ei hargnenud, uppus piinavasse ängistusse, pidevasse iiveldustundesse.

Lärm akna taga oli asendunud argliku vaikusega, küla tundus nüüd kuidagi mahasurutuna ja ärahirmutatuna, see tegi üksindustunde rinnas veel teravamaks, südant täitis hämarus, hall ja pehme nagu tuhk.

Plika tuli sisse, jäi lävele seisma ja küsis:

«Kas ma toon teile munaputru?»

«Ära too. Ei taha enam midagi, nad ehmatasid mind ära oma kisaga!»

Plika tuli laua juurde ja seletas ärevalt, aga tasakesi:

«Küll pristav peksis teda! Ma seisin päris lähedal, nägin, kõik hambad peksis suust välja — ta sülitas, ja veri oli hästi paks ja tume! . . . Silmad kõik paistes! Ta on tõkatiajaja. Ürjadnik on meie pool pikali, lakku täis, ja nõuab veel viina. Ütleb, et neid oli terve kamp ja et see habemik on vanem, nende pealik. Kolm meest saadi kätte, aga üks põgenes ära, tead. Õpetaja võeti ka kinni, tema oli ka nendega. Jumalat nad ei usu ja teistele räägivad ka, et kirikud tuleb paljaks röövida, näed, missugused nad on! Ja meie mehed — mõnel oli temast kahju, teised ütlesid, et tuleks kohe mättasse lüüa! Meil on nii kurjad mehed — oi-oi!»

Ema kuulas tähelepanelikult plika kiiret seosetut juttu, püüdis oma rahutust alla suruda, ootuseärevust hajutada. Plika oli vist rõõmus, et teda kuulati, ta lobises üha innukamalt ja kiiremini, häält alandades:

«Isa ütleb, et see tuleb kõik ikaldusest! Teist aastat ei ole põllud vilja kandnud, rist ja viletsus! Nüüd lähevad mehed ka niisuguseks — kole kohe! Karjuvad koosolekutel ja kaklevad. Hiljaaegu, kui Vasjukovil oli maksuvõlgade pärast oksjon, andis ta külavanemale vastu lõugu. Ütles, et sääh sulle minu maksuvõlg . . .»

Ukse tagant kostsid rasked sammud. Kätega lauale toetudes tõusis ema jalule . . .

Siniste silmadega mees tuli sisse ja küsis mütsi peast võtmata:

«Kus kraam on?»

Ta tõstis kohvri kergelt üles, raputas seda ja ütles:

«Tühi! Marka, juhata teeline minu poole.»

Ja läks tagasi vaatamata ära.

«Te jääte ööseks siia?» küsis plika.

«Jah! Ma tulin pitsi otsima, ostan pitsi...»

«Meie pool pitsi ei heegeldata! Tinkovos heegeldatakse ja Darjinos, aga meil ei!» seletas plika.

«Ma lähen homme sinna...»

Ta maksis plikale tee eest, andis talle kolm kopikat ja tegi plika sellega väga rõõmsaks. Väljas, paljajalu kärmesti mööda märga maad astudes ütles plika:

«Tahate, ma lippan Darjinosse, ütlen naistele, et nad pitsi siia tooksid? Nad tulevad, teil pole siis tarvis sinna sõita. Kaksteist versta...»

«Pole vaja, kullakene!» vastas ema tema kõrval kõndides. Külm õhk oli teda värskendanud ja ebamääraselt hakkas ta peas kujunema otsus. See oli veel ähmane, kuid paljutõotav, arenes visalt, ja et seda kiirendada, küsis ema iseendalt:

«Kuidas olla? Kui teeks nii, nagu süda käsib...»

Väljas oli pime, niiske ja külm. Majade akendest paistsid punased, tuhmid ja liikumatud tulukesed. Läbi vaikse õhu kostis lehmade unine ammumine, napid hõiked. Küla oli vajunud pimedusse, mõtlikku vaikusse...

«Siia!» ütles plika. «Viletsa öömaja valisite — peremees on väga vaene...»

Ta katsus ust, avas selle ja hüüdis vapralt tuppa:

«Tädi Tatjana!»

Ja jooksis minema. Pimedusest kostis ta hääl:

«Jumalaga!...»

XVII

Ema seisatas lävel, varjas peoga silmi ja vaatas ringi. Tare oli kitsas ja väike, kuid puhas — see torkas kohe silma. Ahju tagant vaatas välja noor naine, kummardas vaikselt ja kadus. Puhtas nurgas laual põles lamp.

Peremees istus laua taga, kopsis sõrmega vastu lauaäärt ja vaatas emale teraselt otsa.

«Astuge edasi!» ütles ta viivitades. «Tatjana, mine kutsu Pjotr, kähku!»

Naine läks kiiresti ära, külalisele otsa vaatamata. Ema istus pingile peremehe vastu, vaatas ringi — kohvrit ei olnud näha. Rusuv vaikus täitis tuba, ainult lambituli pragises vaevalt kuuldavalt. Mehe murelik ja sünge nägu hõljus ähmaselt ema silmade ees ja süvendas tema nukrat meelehärmi.

«Kus mu kohver on?» küsis ta äkitselt ja eneselegi ootamatult valjusti.

Mees kehitas õlgu ja ütles mõtlikult:

«Ega ta kaotsi lähe...»

Häält alandades jätkas ta mornilt:

«Ma ennist plika kuuldes ütlesin meelega, et on tühi — ei, see ei ole tühi! Raskeid asju on seal sees!»

«Noo?» küsis ema. «Ja mis siis?»

Mees tõusis, tuli ema juurde, kummardus ja küsis tasa:

«Kas te tundsite seda meest?»

Ema võpatas, kuid vastas kindlalt:

«Tundsin!»

See lühike sõna otsekui valgustas ema seestpoolt ja tegi talle väljast kõik selgeks. Ta ohkas kergendatult, nihutas end pingil, seadis kindlamalt istuma...

Mees muigas üle näo.

«Ma nägin, kui te temale märku andsite ja tema teile ka. Ma küsisin temalt tasakesi, et kas see naine trepi peal on tema tuttav.»

«Ja mis tema ütles?» küsis ema ruttu.

«Tema? Ütles, et meid on palju. Jah! Ütles, et on palju...»

Ta vaatas külalisele küsivalt silma ja jätkas naeratades:

«Tugev inimene!... Julge... ütleb otse — mina! Teda pekstakse, aga tema raiub oma...»

Ta ebakindel ja vaikne hääl, lõpetamata nägu ja heledad ausad silmad rahustasid ema järjest rohkem. Ängistuse ja ärevuse asemele tulvas vähehaaval ta südamesse kibe, valus kaastunne Rõbini vastu. Enam ei suutnud ta end tagasi hoida, vaid hüüdis äkilise ja mõru vihaga, lämbuval häälel:

«Röövlid, jõletised!»

Ja hakkas nuuksuma.

Mees astus tusaselt pead noogutades kaugemale.

«On ülemused endale sõbrad soetanud, jah on!»

Äkki pöördus ta jälle ema poole ning ütles tasa:

«Mina saan nii aru, et kohvris on ajaleht, on nii?»

«Jah!» vastas ema lihtsalt, pisaraid pühkides. «Tõin temale.»

Mees kortsutas kulmu, korjas habeme pihku, vaatas kõrvale ja vaikis.

«See on meieni ka jõudnud, raamatud on ka jõudnud. Seda meest me tunneme... oleme näinud!»

Mees peatus, mõtles ja küsis siis:

«Mida te nüüd siis selle kohvriga peale hakkate?»

Ema vaatas talle otsa ja ütles väljakutsuvalt:

«Jätan teile!...»

Mees ei imestanud, ei vaielnud vastu, ainult kordas lühidalt:

«Meile . . .»

Ta noogutas, laskis habeme peost lahti, suges seda sõrmedega ja istus.

Halastamatult ja visalt kerkis mälust ema silmade ette Rõbini piinamise stseen, mõte Rõbinist kustutas kõik muud mõtted ta peas, valu ja solvumine inimese pärast varjutasid kõik tunded, ta ei suutnud enam kohvrist ega millestki muust mõelda. Ohjeldamatult voolasid ta silmist pisarad, aga ta nägu oli sünge ja hääl ei värisenud, kui ta peremehele ütles:

«Riisuvad, rõhuvad, tallavad inimest porisse, olgu nad neetud!»

«Jõud!» vastas mees tasa. «Jõud on neil kole vägev!»

«Aga kust nad selle jõu võtavad?» hüüdis ema pahameelega. «Meilt enestelt võtavad, rahvalt, kõik on meilt võetud!»

Teda ärritas see mees oma heleda, kuid arusaamatu näoga.

«Jaa!» venitas mees mõtlikult. «Ratas käib ringi . . .»

Ta kuulatas teraselt, kallutas pea ukse poole, ütles tasa:

«Tulevad . . .»

«Kes?»

«Omad . . . Peaksid olema . . .»

Tuli ta naine, tema järel astus tuppa keegi mees. Viskas mütsi nurka, läks ruttu peremehe juurde ja küsis temalt:

«Noh, kuidas on?»

See noogutas.

«Stepan!» ütles naine ahju juurest. «Võib-olla teeline tahab süüa?»

«Ei taha, aitäh, kallis!» vastas ema.

Mees tuli ema juurde ja hakkas kiire käriseva häälega rääkima:

«Tähendab, lubage tutvustada! Minu nimi on Pjotr Jegorov Rjabinin, hüüdnimi Naaskel. Teie tegemistest saan ma ühteist aru. Lugeda ma oskan, loll ei ole, nagu öeldakse . . .»

Ta haaras ema ulatatud käe, raputas seda ja pöördus peremehe poole:

«Näed, Stepan, vaata! Varvara Nikolajevna on kena proua, see on õige! Aga see, mis ta räägib, on tühi jutt, lori! Nagu kihutaksid igasugused poisikesed ja üliõpilased rumalast peast rahvast üles. Ometi näeme meie mõlemad — ennist võeti täiesti korralik mees kinni, nüüd istub siin vanem naisterahvas, nagu näha, mitte härraste soost. Ärge pange pahaks, kust te pärit olete?»

Ta rääkis kiiresti ja selgelt, hinge tõmbamata, habemetutt värises närviliselt ja pilukil silmad vaatasid kähku naise pealaest jalatallani üle. Mehe riided olid katki ja narmendasid, juuksed olid sassis ja üldse nägi ta nii välja, nagu oleks nüüdsama kellegagi kakelnud, vastasest võitu saanud ja võidust suures vaimustuses. Emale meeldis tema südidus ja see, et ta algusest peale oli rääkinud avameelselt ja lihtsalt. Sõbralikult talle otsa vaadates vastas ema küsimusele; mees raputas veel kord ta kätt ja naeris tasakesi kuivavõitu, vigurdavat naeru.

«Puhas lugu, Stepan, näed? Suurepärane! Ma ju ütlesin sulle, et rahvas võtab asja oma kätte. Aga proua — tema õigust ei räägi, see on talle kahjulik. Ma pean temast lugu, mis seal rääkida! Hea inimene ja tahab meile ka head, noh, natukene, et see endale kahju ei teeks! Aga rahvas tahab otse minna ja ei karda kaotust ega kahju — kas nägid? Rahvale toob kogu elu kahju, igal pool kaotusi, ta ei saa end ringigi pöörata, midagi kuskil ei ole, ainult et: «Pea kinni!» karjutakse igast kandist!»

«Seda ma näen!» ütles Stepan pead noogutades ja lisas kohe: «Tema on kraami pärast mures.»

Pjotr pilgutas emale kavalasti silma ja hakkas uuesti rääkima, rahustavalt käega vehkides:

«Ärge muretsege! Kõik on kombes, mamma! Teie kohver on minu pool. Ennist, kui ta mulle teist rääkis, et teil on selles asjas ka osa ja te tundsite seda meest, ütlesin ma talle, et pane tähele, Stepan! Nii rängal juhtumisel ei tohi jääda ammuli sui pealt vaatama! Noh, ja teie, mamma, tundsite meid vist ka ära, kui me seal seisime. Ausaid inimesi tuntakse näost ära, sest neid on tõtt öelda vähe ringi kõndimas! Teie kohver on minu pool . . .»

Ta istus ema kõrvale, vaatas talle paluvalt silma ja jätkas:

«Kui te tahate seda tühjaks teha — me aitame teid suure rõõmuga! Meil on raamatuid vaja . . .»

«Ta tahab kõik meile anda!» ütles Stepan.

«See on tore, mamma! Kõik saab paika pandud! . . .»

Ta kargas püsti, hakkas naerma, traavis toas edasi-tagasi ja rääkis enesega rahul olles:

«Juhus on nii-öelda haruldane! Olgugi et täitsa lihtne. Ühes kohas vajud sisse, teises kohas ujud välja! Pole viga! Aga ajaleht on hea, mamma, ja oma tööd ta teeb, avab silmad! Härradele see ei meeldi. Mina töötan siit seitse versta eemal ühe proua juures, olen tisleriks, tõtt öelda kena naisterahvas, annab igasuguseid raamatuid lugeda, mõnikord loed — pea läheb klaariks! Üleüldiselt oleme talle

tänulikud. Aga ükskord näitasin talle ajalehte — ta sai koguni väheke tigedaks. Ütles, et jätke see, Pjotr! Et seda teevad aruta poisikesed. Ja et sellest tuleb teile ainult pahandust, vangimajja ja Siberisse võib selle eest sattuda . . .»

Ta jäi jälle ootamatult vait, mõtles pisut ja küsis siis: «Öelge, mamma, kas see mees on teie sugulane?»

«Võõras!» vastas ema.

Pjotr hakkas hääletult naerma, nagu oleks millegagi väga rahul, ja noogutas, kuid järgmisel hetkel näis emale, et sõna «võõras» ei ole Rõbini suhtes õige ja on ülekohtune tema enese vastu.

«Ma ei ole tema sugulane,» ütles ta, «aga ma tunnen teda ammu ja pean lugu nagu lihasest vennast . . . vanemast vennast!»

Ta ei leidnud vajalikku sõna, see tegi talle meelehärmi ja ta ei suutnud jälle vaikset nuukset tagasi hoida. Sünge, ootav vaikus täitis tuba. Pjotr oli pea õlale kallutanud ja seisis, nagu kuulataks midagi. Stepan oli küünarnukid lauale toetanud ja koputas kogu aeg mõtlikult sõrmedega vastu lauda. Ta naine nõjatus pimeduses vastu ahju, ema tajus ta pikka pilku ja vaatas vahetevahel ise talle näkku — see oli ovaalne, tõmmu, sirge nina ja järsu lõuaga. Tähelepanelikult ja teraselt särasid naise rohekad silmad.

«Tähendab, sõber!» ütles Pjotr vaikselt. «Kange iseloom, jaa! . . . Teadis, mida ta väärt on — nagu peabki! Näed, Tatjana, kus on inimene, eks? Sina räägid . . .»

«On ta naisemees?» küsis Tatjana teda katkestades ja surus väikese suu õhukesed huuled kõvasti kokku.

«Lesk,» vastas ema kurvalt.

«Sellepärast ta julge ongi!» ütles Tatjana madala rinnahäälega. «Naisemees niisugust teed ei lähe — lööb kartma . . .»

«Aga mina? Naisemees ja puha!» hüüdis Pjotr.

«Jäta nüüd!» ütles naine huuli kõverdades, temale otsa vaatamata. «Mis sa siis ära teed! Ainult räägid, vahel harva loed mõne raamatu läbi. Vähe on rahval sellest kasu, kui sina Stepaniga nurgas sosistad.»

«Mind kuulavad paljud!» vastas mees tasa ja solvunult. «Mina olen siin nagu pärm, seda sa ütlesid ilmaaegu . . .»

Stepan vaatas vaikides naisele otsa ja laskis jälle pea rinnale.

«Ja mispärast mehed naisi võtavad?» küsis Tatjana. «Ütlevad, et tööle on abilist tarvis, — mis tööle?»

«Kas sul veel vähe tööd on!» ütles Stepan kõlatult vahele. «Mis mõte sellel tööl on? Elad ikkagi päevast päeva poolnäljas. Sünnivad lapsed, nende järele ei ole aega vaadata, ikka töö pärast, mis leiba ei anna.»

Ta tuli ema juurde, istus ta kõrvale, rääkis edasi, kurtmata ja kurvastuseta . . .

«Mul oli kaks last. Üks kõrvetas enese kaheaastasena keeva veega ära, teist ei jõudnud lõpuni kanda, sündis surnuna — sellesama neetud töö pärast! Mis rõõmu ma sellest olen saanud? Ma ütlen, ilmaaegu võtavad mehed naisi, ainult seovad end käsist-jalust, elaksid vabalt, võitleksid teistsuguse korra eest, astuksid otse tõe eest välja nagu see mees! On mul õigus, emakene? . . .»

«Õigus!» ütles ema. «Õigus, kallis, muidu elust jagu ei saa . . .»

«Teil endal on mees?»

«Surnud. Poeg on mul . . .»

«Kus ta on, elab teiega koos?»

«Vangis istub!» vastas ema.

Ta tundis, et koos tavalise nukrusega, mida nad alati esile kutsusid, täitsid need sõnad ta südame ka rahuliku uhkusega.

«Teist korda pandi kinni, ikka sellepärast, et oli aru saanud jumala tõest ja külvas seda avalikult . . . Ta on noor, ilus ja tark mees! Tema mõtles lehe välja, Mihhailo Ivanovitši aitas õigele teele, olgugi et Mihhailo on temast kaks korda vanem! Varsti peetakse mu poja üle kohut — ja ta mõistetakse vangi, aga tema tuleb Siberist tagasi ja hakkab jälle oma tööd tegema . . .»

Ta rääkis ja uhkusetunne aina kasvas ta südames, kurgus pitsitas, kangelase pilt silmade ees nõudis enese väljendamist sõnades. Tal oli vaja millegi rõõmsa ja arukaga tasakaalustada kõike seda sünget, mida ta selle päeva jooksul oli näinud ja mille mõttetu õudus ja häbitu julmus teda längistas. Alateadlikult terve mõistuse nõudele kuuletudes kogus ta kõik helge ja puhta, mida ta näinud oli, kokku üheks leegiks, mille puhas lõõm ta silmi pimestas . . .

«Niisuguseid inimesi on juba palju sündinud, sünnib järjest rohkem, ja nad kõik võitlevad oma elu lõpuni inimeste vabaduse ja tõe eest . . .»

Ta unustas ettevaatuse, ja olgugi et ta nimesid ei nimetanud, jutustas ära kõik, mida teadis salajasest tööst rahva vabastamiseks ahnuse ahelaist. Südamele kalleid inimesi kirjeldades pani ta oma sõnadesse kogu jõu, kogu piiritu armastuse, mille elu jõhkrad hoobid olid nii hilja ta rinnas äratanud, ja tundis ise palavat rõõmu inimeste üle, kes ta

tunnetest valgustatuna ja kaunistatuna tema silmade ette kerkisid.

«Ühine töö käib kogu maailmas, kõigis linnades, heade inimeste jõul ei ole otsa ega äärt, see kasvab ja kasvab, kuni saabub meie võidu tund . . .»

Ta hääl voolas ühtlaselt, ta leidis hõlpsalt sõnu ja ajas neid nagu mitmevärvilisi helmeid nobedasti oma tahtmise tugevale niidile, et puhastada südant selle päeva verest ja porist. Ta nägi, et mehed olid nagu maa külge kinni kasvanud sealsamas, kus nad ta juttu kuulama olid jäänud, nad ei liigutanud, vaatasid talle tõsiselt otsa, ta kuulis tema kõrval istuva naise katkendlikku hingamist, ja see kõik tugevdas ta usku sellesse, mida ta inimestele rääkis ja tõotas . . .

«Kõik, kelle elu on raske, keda lämmatavad puudus ja ülekohus, keda rõhuvad rikkad ja nende käsilased, — kõik, kogu rahvas peab minema vastu inimestele, kes tema eest vanglates vaevlevad, piinarikkasse surma lähevad. Kasu ahnitsemata seletavad nad, kust viib tee kõigi inimeste õnnele, ütlevad pettuseta, et see on raske tee, ja vägisi nad kedagi kaasa ei võta, aga kui sa nende kõrvale astud, ei löö sa neist enam kunagi lahku, sest sa näed, et õige on see tee, aga mitte teine!»

Tal oli meeldiv, et ta ammune soov oli täide läinud — nüüd rääkis ta ise inimestele tõest!

«Seesuguste inimestega võib rahvas koos minna, nemad vähesega ei lepi, ei peatu, enne kui on igasugusest pettusest, kurjusest ja ahnusest võitu saanud, nemad ei lase käsi rüppe, enne kui kogu rahvas on üheks hingeks ühinenud, enne kui ta ühel häälel ütleb: mina olen valitseja, mina ise annan kõigile võrdsed seadused! . . .»

Ema väsis, jäi vait, vaatas ringi. Ta rinda asus kindel teadmine, et ta sõnad ei kao kasutult. Mehed vaatasid talle otsa, oodates veel midagi. Pjotr oli käed rinnale vaheliti pannud, pilutas silmi, ta laigulisel näol väreles naeratus. Stepan oli ühe küünarnuki lauale toetanud, keha ettepoole kallutanud, kaela sirutanud ja nagu jätkas kuulamist. Vari langes ta näole ja seetõttu ei tundunud see enam lõpetamatuna. Ta naine istus kühmu tõmbunult ema kõrval, käed põlvedel, ja vaatas oma jalgade ette.

«Vaata kuidas!» sosistas Pjotr, istus ettevaatlikult pingile ning vangutas pead.

Stepan ajas enese vähehaaval sirgu, vaatas naisele otsa ja laiutas õhus käsi, nagu tahaks kedagi kaisutada . . .

«Kui see töö käsile võtta,» alustas ta mõtlikult ja tasa, «siis peab tõepoolest kogu südamega . . .»

Pjotr ütles arglikult vahele:

«Jaa, tagasi ära vaata! . . .»

«Alustatud on seda laialt!» jätkas Stepan.

«Üle kogu maailma!» lisas Pjotr jällegi.

XVIII

Ema toetas selja vastu seina, heitis pea kuklasse ja kuulas nende tasast, kaalutlevat juttu. Tatjana tõusis, vaatas ringi ja istus uuesti. Ta rohelised silmad sähvisid kuivalt, kui ta põlgliku näoga ja pahaselt mehi vaatas.

«Teie olete vist palju häda ja viletsust tunda saanud?» küsis ta äkki ema poole pöördudes.

«Olen!» vastas ema.

«Hästi räägite, teie jutt kisub südame kaasa. Mõtled: issand, kui saaks läbi seinapraogi niisuguseid inimesi ja elu vaadata! Kuidas sa elad? Nagu lammas! Lugeda ma oskan, loen raamatuid, mõtlen palju, mõnikord ei saa mõtete pärast öö läbi magada. Ja mis sest kasu on? Kui ma ei mõtle, kidunen ilmaaegu, kui mõtlen, täpselt samuti.»

Ta rääkis, muie silmis, ja hammustas aeg-ajalt oma jutu katki nagu niidi. Mehed vaikisid. Tuul silitas aknaruutusid, sahistas katuseõlgedes, undas tasakesi korstnas. Koer ulgus. Vahel harva, nagu vastu tahtmist, rabisesid vihmapiisad vastu akent. Lambituli võbises, tuhmus, hetke pärast aga hakkas jälle ühtlaselt ning heledalt põlema.

«Ma kuulasin teie juttu — näed, mille heaks inimesed elavad! Ja kui imelik see on — kuulan teid ja näen, et ma ju tean seda! Enne teid pole ma midagi niisugust kuulnudki ja niisuguseid mõtteid pole pähe tulnud . . .»

«Sööma peaks, Tatjana, ja tule ära kustutama!» ütles Stepan tõsiselt ja pikkamisi. «Inimesed märkavad, et Tšumakovide pool põleb kaua tuli. Meile on see ükskõik, aga külalisele võib see paha teha . . .»

Tatjana tõusis ja läks ahju juurde.

«Jaa!» ütles Pjotr tasakesi ja naeratas. «Nüüd, vennas, hoia kõrvad kikkis! Kui ajaleht rahva sekka läheb . . .»

«Ma ei räägi enesest. Kui mind ka vangi pannakse, see pole suur õnnetus!»

Naine tuli laua juurde ja ütles:

«Mine . . .»

Mees tõusis, astus eemale, vaatas, kuidas naine lauda katab, ja ütles muiates:

«Meiesuguse hind on viis kopikat kimp, ja sedagi siis, kui kimbus on terve sada . . .»

Emal hakkas temast äkki kahju — mees meeldis talle järjest rohkem. Pärast jutuajamist tundis ta ennast räpasest ja raskest päevast puhanuna, oli enesega rahul ja soovis kõigile ainult head.

«Teie arvamine ei ole õige, peremees!» ütles ta. «Inimene ei pea sellega leppima, kuidas need inimesed teda hindavad, kellele pole midagi muud vaja kui tema verd. Te peate ise teadma, mida te väärt olete, sisemiselt, mitte vaenlaste jaoks, vaid sõprade jaoks . . .»

«Mis sõpru meil on!» hüüdis mees tasa. «Esimese leivatükini . . .»

«Aga mina ütlen, et rahval on sõpru . . .»

«On küll, aga mitte siin, see'p see on!» vastas Stepan mõtlikult.

«Aga teie soetage neid ka siin.»

Stepan mõtles ja ütles tasa:

«Jaa, oleks vaja küll . . .»

«Istuge lauda!» kutsus Tatjana.

Pjotr, kes ema juttu kuulates oli norgu vajunud ja nagu kohmetuks jäänud, rääkis söögilauas jälle elavalt ja ruttu:

«Teil, mamma, tuleb siit varakult ära sõita, et nii-öelda vähem silma torgata. Ja sõitke järgmisse postijaama, aga mitte linna, sõitke posthobustega . . .»

«Mispärast? Mina viin,» ütles Stepan.

«Ei maksa! Kui keegi juhtub sinult küsima: kas oli öösel sinu pool? Oli. Kuhu sai? Mina viisin ära! Ahaa, sina viisid ära? Marss vangimajja! Said aru? Mis kiire sul sinna vangimajja on? Igal asjal oma aeg, aeg tuleb, keisergi sureb, nagu öeldakse. Nüüd ütled lihtsalt: oli ööd minu pool, palkas hobused, sõitis ära! Kas seda vähe juhtub, et öömajal ollakse? Teeäärne küla . . .»

«Kus sa, Pjotr, kartma oled õppinud?» küsis Tatjana pilkavalt.

«Kõike on vaja teada!» hüüdis Pjotr endale vastu põlve lüües. «Peab oskama karta, peab oskama ka julge olla! Mäletad, kuidas semstvoülem selle ajalehe pärast Vaganovit puistas? Nüüd ei võta Vaganov raha eest ka raamatut enam pihku, jaa! Uskuge mind, mamma, mina olen valmis igasugu vigurit viskama, kõik teavad seda väga hästi. Raamatuid ja pabereid jagan mina kõige paremini laiali, niipalju kui kulub! Inimesed meil muidugi eriti lugeda ei oska ja kardavad ka, aga aeg pitsitab nii valusasti, et inimene ajab tahes-tahtmata silmad pungi, et mis siis lahti on.

Raamat vastab talle täitsa lihtsalt: see on lahti, et mõtle, saa aru! Tuleb ette, et kirjaoskamatu saab paremini aru kui kirjaoskaja, iseäranis kui kirjaoskaja on kõhu täis söönud! Mina käin siin igal pool ringi, näen palju — pole viga! Elada võib, aga nuppu on vaja ja osavust, et kohe vahele ei jääks. Ülemused tunnevad lõhnast ära, et talumeeste poolt on nagu külma tuult puhuma hakanud — mehed naeratavad harva ja teps mitte lahkelt, tahavad ülemustest ülepea lahti öelda! Hiljaaegu tulid Smoljakovosse — on sihuke küla siin ligidal — makse välja pressima, aga talumehed ajasid sõrad vastu, kahmasid teibad kätte! Pristav ütles otse välja: «Ah teie lurjused! Kas teie lähete keisri vastu?!» Seal oli üks mees, Spivakin, see ütles: «Käige põrgupõhja oma keisriga! Mis keiser see on, kes viimase särgi seljast kisub? . . .» Näed, kuhu me oleme jõudnud, mamma! Muidugi, Spivakin nabiti kinni ja pisteti pokri, aga sõna jäi, ja isegi pisikesed poisid teavad seda, sõna kisendab ja elab!»

Ta ei söönud, rääkis kogu aeg kiirel sosinal, välgutas oma kavalaid tumedaid silmi ja puistas heldelt ema ette lugematuid tähelepanekuid külaelust nagu vaskraha kukrust.

Paar korda ütles Stepan talle:

«Söö ikka ka . . .»

Pjotr haaras leivatüki ja lusika ning laskis jälle jutul voolata nagu lepalind laulul. Pärast sööki hüppas ta lõpuks püsti ja lausus:

«Noh, mul on aeg koju minna! . . .»

Ta jäi ema ette seisma, noogutas pead, raputas ta kätt ja ütles:

«Hüvasti, mamma! Mine tea, kas juhtume enam kunagi kokku. Pean teile ütlema, et see kõik oli väga tore. Teiega kokkusaamine ja teie jutt — kõik oli väga tore! Kas teil kohvris peale trükisõna veel midagi on? Villane rätik? Suurepärane — villane rätik, Stepan, pea meeles! Kohe toob ta kohvri teile ära! Lähme, Stepan! Hüvasti! Kõike head! . . .»

Kui nad olid läinud, oli kuulda, kuidas tarakanid krabistavad, tuul katusel tuuseldab, korstnas ahjusiibrit lõgistab ja peenike vihm ühetooniliselt vastu akent peksab. Tatjana tegi emale aseme, tõi ahju pealt ja lavatsitelt riideid ja pani need pingile.

«Kärme inimene!» ütles ema.

Perenaine vaatas altkulmu tema poole ja vastas:

«Heliseb ja kõliseb, aga kaugele ei kosta.»

«Aga missugune teie mees on?» küsis ema.

«Pole viga. Hea mees, ei joo, elame hästi, pole viga! Ainult iseloom on tal pehme . . .»

Ta ajas end sirgu, vaikis hetke ja küsis siis:

«Mis praegu vaja on — et rahvas mässama hakkaks? Muidugi! Kõik mõtlevad selle peale, ainult igaüks eraldi, omaette. Oleks vaja, et kõvasti hakataks rääkima . . . ja alguses peab ühel inimesel julgust olema . . .»

Ta istus pingile ja küsis äkitselt:

«Te ütlete, et noored preilid teevad ka seda tööd, käivad tööliste juures, loevad, ei põlga ära, ei karda?»

Ta kuulas tähelepanelikult ema vastust ja ohkas sügavalt. Siis langetas laud, laskis pea norgu ja hakkas jälle rääkima:

«Ühest raamatust ma lugesin niisugused sõnad — mõttetu elu. Sellest sain ma kohe väga hästi aru! Ma tunnen niisugust elu: mõtteid on, aga need on sidumata ja hulguvad ringi nagu lambad ilma karjaseta, ei ole midagi ega kedagi, kes neid kokku kogub . . . See ongi mõttetu elu. Ma põgeneksin tema eest ega vaataks tagasigi — niisugune tusk tuleb peale, kui millestki aru saad!»

Ema nägi seda tuska naise roheliste silmade kuivas läikes, tema kõhnas näos, kuulis ta hääles. Ta tahtis teda lohutada, tema vastu hell olla.

«Teie, kallis, saate ju aru, mida teha . . .»

Tatjana katkestas teda tasa:

«Peab oskama. Ase on valmis, heitke magama!»

Ta läks ahju juurde ja jäi sõnagi lausumata seisma, sirge, karmilt endasse tõmbunud. Ema heitis riidest lahti võtmata pikali, tundis valusat väsimust kontides ja hakkas tasa oigama. Tatjana kustutas lambi, ja kui tihe pimedus toa täitis, kostis ta ühetooniline madal hääl. See kõlas nii, nagu oleks keegi lämbe pimeduse lamedalt näolt midagi maha pühkinud.

«Teie ei palveta. Mina arvan ka, et jumalat ei ole olemas. Ja imesid ka ei ole.»

Ema keeras end rahutult pingil, aknast vaatas tema peale põhjatu pimedus, vaikuses hiilisid lakkamatult ringi vaevu kuuldavad krabinad ja sahinad. Ema ütles peaaegu sosinal ja kartlikult:

«Jumala kohta ma ei tea, aga Kristust ma usun . . . Ja tema sõnu usun — armasta oma ligimest nagu iseennast, — seda ma usun! . . .»

Tatjana vaikis. Pimeduses nägi ema ta sirge halli kogu ähmaseid piirjooni ahju mustal taustal. Ta seisis liikumatuna. Ema sulges kurvalt silmad.

Korraga kõlas külm hääl:

«Oma laste surma ei saa ma andeks anda ei jumalale ega inimestele — mitte iialgi! . . .»

Nilovna tõusis rahutult istukile, ta süda mõistis, kui suur oli valu, mis nende sõnade taga peitus.

«Te olete alles noor, saate veel lapsi,» ütles ta hellalt.

Naine vastas sosinal, alles natukese aja pärast:

«Ei! Ma olen rikutud, arst ütleb, et ma ei saa enam kunagi sünnitada . . .»

Hiir jooksis üle põranda. Miski raksus kuivalt ja valjusti, rebestades liikumatu vaikuse nähtamatu häälevälguga. Ja jälle oli selgesti kuulda sügisvihma sahinat ja sabinat katuseõlgedes, hääled kobasid katusel nagu kellegi kohkunud peenikesed sõrmed. Nukralt langesid veetilgad maapinnale, märkides sügisöö pikaldast kulgu . . .

Läbi raske unerammestuse kuulis ema tuhme samme väljas, siis kojas. Ettevaatlikult avanes uks, kõlas vaikne hääl:

«Tatjana, heitsid magama või?»

«Ei.»

«Tema magab?»

«Küllap vist magab.»

Süttis tuli, hubises ja uppus pimedusse. Mees tuli ema aseme juurde, kohendas kasukat, mähkis ta jalad sisse. See lihtne hellus liigutas ema ja naeratades sulges ta uuesti silmad. Stepan võttis vaikides riidest lahti, heitis lavatsile. Kõik jäi vaikseks.

Ema lamas liikumatuna ja kuulatas uinutava vaikuse laiska hõljumist, tema ees pimeduses aga viirastus Rõbini verine nägu . . .

Lavatsilt kuuldus kuiva sosinat.

«Näed, missugused inimesed teevad seda tööd! Üsna vana juba, palju muret näinud ja tööd teinud, oleks aeg puhata, aga näed, mis ta teeb! Sina oled noor, arukas mees — oh, Stepan . . .»

Mehe niiske ja jäme hääl vastas:

«Järele kaalumata ei saa niisugusele tööle hakata . . .»

«Seda olen ma ennegi kuulnud . . .»

Hääled katkesid, kostsid uuesti — Stepan ütles:

«Tuleks teha nii — esiteks rääkida meestega ükshaaval, Aljoša Makov on tragi, kirjaoskaja ja ülemuste läbi kannatada saanud. Sergei Šorin on ka mõistlik mees. Knjazev — aus, julge inimene. Esialgu jätkub! Peaks nende inimestega kokku saama, kellest ta rääkis. Ma võtan kirve kaasa, põrutan linna, nagu läheksin puid lõhkuma, raha teenima. Ettevaatlik peab olema. Tema ütleb õieti: inimese väärtus on

tema töös. Võta tõi toogi mees. See pane või jumala ette, tema alla ei anna... jalad kindlalt maas. Ja Nikita, ah? Häbenema hakkas, imelugu!»

«Teie nähes pekstakse inimest, teie vahite pealt, suud ammuli...»

«Oota sina! Täna jumalat, et meie ise teda ei peksnud, seda meest, jah!»

Ta sosistas kaua, kord nii tasa, et ema vaevalt ta sõnu kuulis, kord rääkis jälle kõminal, valju ja jämeda häälega. Siis hoidis naine teda tagasi:

«Tasa! Äratad üles...»

Ema jäi raskelt magama: uni vajus talle peale nagu lämmatav pilv, haaras ta endasse ja kandis minema.

Tatjana äratas ta, kui hall hommikuhämarus alles silmituna akendest sisse piilus ja kiriku vahikella vaskne kumin külmas vaikuses uniselt üle küla kaikus ja kustus.

«Ma panin samovari üles, joote teed, muidu otse magamast tõustes teele minna...»

Stepan suges oma sassis habet, küsis emalt asjalikult, kuidas teda linnas üles leida, ja emale näis, et täna on mehe nägu kenam, lõpetatum. Teed juues ütles mees muiates:

«Kuidas see nii kenasti juhtus!»

«Mis asi?» küsis Tatjana.

«See tuttavaks saamine! Niisama lihtsalt...»

Ema ütles mõtlikult, kuid veendunult:

«Selles töös ongi iga asi imeliselt lihtne.»

Pererahvas saatis ema ära end tagasi hoides, vähe sõnu raisates, kuid agaralt paljude tema väikeste mugavuste eest hoolitsedes.

Postitõllas istudes mõtles ema, et see mees hakkab ettevaatlikult töötama, käratult nagu mutt ja väsimatult. Ja alati saadab teda naise rahulolematu hääl, hõõgub põletav leek naise rohelistes silmades ega kustu ta südames, kuni ta elab, emahundi kättemaksu janunev valu oma surnud laste pärast.

Tuli meelde Rõbin, ta veri, nägu, põlevad silmad, tema sõnad, — süda kiskus kokku kibedast jõuetustundest metsaliste ees. Ja kogu tee kuni linnani seisis halli päeva tuhmil taustal ema silmade ees musta habemega Mihhailo, särk katki rebitud, käed selja taha seotud, juuksed sassis, tugev, vihane ja oma tões veendunud. Ema mõtles loendamatutest hirmunult maadligi litsutud küladest, inimestest, kes oma südames tõe tulekut ootavad, ja tuhandetest inimestest, kes kogu elu mõttetult ja vaikides töötavad, midagi ootamata.

Elu oli ta meelest nagu üleskündmata künklik põld, mis pingsalt ja tummalt töömehi ootab ja sõnatult tõotab vabadele ausatele kätele:

«Seemendage mind mõistuse ja tõe seemnega — mina annan teile tagasi sajakordse saagi!»

Oma õnnestumist meelde tuletades tundis ema hingesopis vaikset rõõmuvärinat ja surus selle häbelikult maha.

XIX

Kodus avas talle ukse Nikolai, lohakalt riides, raamat käes.

«Juba tagasi?» hüüdis ta rõõmsalt. «Küll te käisite ruttu!»

Ta silmad pilkusid sõbralikult ja elavalt prillide taga, ta aitas emal riidest lahti võtta ja ütles lahkelt naeratades ja talle otsa vaadates:

«Minu pool, näete, oli öösel läbiotsimine, ma mõtlesin, et mis selle põhjus võis olla. Äkki juhtus teiega midagi? Aga mind ei vahistatud. Kui teid oleks vahistatud, ei oleks mind ka jäetud!...»

Ta viis ema söögituppa ja jätkas elavalt:

«Töölt lastakse mind nüüd küll lahti. See mind ei kurvasta. Ongi ära tüüdanud see hobuseta talumeeste loendamine!»

Tuba nägi nii välja, nagu oleks keegi jõumees rumalas ulakushoos väljastpoolt maja seinu peksnud ja sees kõik segamini kloppinud. Pildid vedelesid põrandal, tapeedid olid lahti kistud ja ripendasid, ühes kohas oli põrandalauda kergitatud, aknalaud lahti kangutatud, ahju ees oli põrandal tuhka. Ema vangutas tuttavat pilti nähes pead ja vaatas teraselt Nikolaile otsa, tajudes temas midagi uut.

Laual oli kustunud teemasin, pesemata sööginõud, vorst ja juust taldriku asemel paberil, leivatükke ja -raasukesi, raamatuid, teemasina süsi. Ema muigas, Nikolai naeratas kohmetult.

«Siin olen juba mina pogrommipilti täiendanud, aga pole viga, Nilovna, pole viga! Ma arvan, et nad tulevad varsti jälle, sellepärast ma pole koristanudki. Kuidas teil siis läks?»

Küsimus oli emale nagu hoop vastu rinda — Rõbin kerkis silmade ette ja ta tundis ennast süüdlasena, et ei olnud kohe temast rääkinud. Ta kummardus toolil Nikolaile lähemale, püüdis rahu säilitada, kartes midagi unustada, ja hakkas jutustama.

«Ta võeti kinni . . .»

Nikolai nägu värahtas.

«Nii?»

Ema katkestas ta küsimuse käeliigutusega ja jätkas nii, nagu oleks ta õigusejumala enda palge ees istunud ja talle inimese piinamise kohta kaebuse esitanud. Nikolai nõjatus toolikorjule, näost kahvatu, ja kuulas huult hammustades. Ta võttis aeglaselt prillid eest, pani need lauale, tõmbas käega üle näo, nagu pühiks ära nähtamatut ämblikuvõrku. Ta nägu muutus teravaks, põseluud kerkisid imelikult kõrgele, ninasõõrmed värisesid — ema nägi teda esimest korda niisugusena ja oli natuke ehmunud.

Kui ema lõpetas, tõusis Nikolai püsti, kõndis paar minutit mööda tuba, rusikad sügavale taskusse surutud. Siis pomises läbi hammaste:

«Erakordne inimene, arvata võib. Temal on vanglas raske, niisugused nagu tema tunnevad end seal halvasti!»

Ta surus käsi üha sügavamale, et oma ärritust tagasi hoida, kuid ema tajus seda siiski ja see kandus üle ka temasse. Nikolai silmad läksid kitsaks nagu vahe noatera. Jälle toas edasi-tagasi kõndides ütles ta külmalt ja vihaselt:

«Näete, milline õudus see on! Käputäis rumalaid inimesi kaitseb oma hukatust toovat võimu rahva üle, peksab, kägistab ja rõhub kõiki: Inimesed muutuvad metsikuks, julmus saab elu seaduseks, mõtelge! Ühed peksavad ja muutuvad elajateks karistamatuse tõttu, põevad iharat piinamiskirge — vastikut orjade haigust, kui neile on antud voli oma orjatundeid ja loomalikke harjumusi ilmutada. Teisi mürgitab kättemaksuhimu, kolmandad, kes on peaaegu nürimeelseks pekstud, muutuvad tummaks ja pimedaks. Rahvas on kõlbeliselt rikutud, kogu rahvas!»

Ta peatus ja jäi vait, surus hambad kokku.

«Tahtmatult muutud ise ka elajaks selles elajalikus elus!» ütles ta vaikselt.

Sai siis oma ärritusest võitu ja vaatas peaaegu rahulikult ema vaiksetest pisaratest märga näkku, enesel kindel helk silmis.

«Me ei tohi ometi aega kaotada, Nilovna! Katsume, kallis seltsimees, ennast kätte võtta . . .»

Kurvalt naeratades läks ta ema juurde, küsis kummardudes ja ta kätt pigistades:

«Kus on teie kohver?»

«Köögis!» vastas ema.

«Meie väravas seisavad nuhid — niisugust hulka paberit ei saa me majast tähelepandamatult välja viia, aga peita ei

ole ka kuhugi, ja ma arvan, et nad tulevad täna öösel uuesti. Tähendab, nii kahju kui tööst ka on, me põletame kõik ära.»

«Mille?» küsis ema.

«Selle, mis kohvris on.»

Ema sai temast aru, ja kui kurb ta meel oligi, kutsus uhkus õnnestumise üle ta näole naeratuse.

«Mitte midagi seal ei ole, mitte paberiribagi!» ütles ta ja hakkas vähehaaval elavnedes jutustama oma kokkusattumisest Tšumakoviga. Nikolai kuulas teda algul rahutult kulmu kortsutades, siis imestusega ja hüüdis lõpuks juttu katkestades:

«Kuulge, see on ju suurepärane! Teil vedas lihtsalt harukordselt . . .»

Ema kätt pigistades hüüdis ta tasa:

«Te olete nii liigutav oma usus inimestesse . . . ma armastan teid tõepoolest nagu oma ema! . . .»

Ema vaatas teda uudishimulikult, naeratades, ta tahtis aru saada, miks Nikolai on nii säravaks ja erksaks muutunud.

«Üldse on kõik tore!» ütles Nikolai käsi hõõrudes ja naeris vaikset sõbralikku naeru. «Teate, viimastel päevadel olen ma hirmus hästi elanud — kogu aeg töölistega koos olnud, lugenud, rääkinud ja vaadanud. Hinge on kogunenud midagi imelikult tervet ja puhast. Kui kenad inimesed nad on, Nilovna! Ma räägin noortest töölistest — nad on tugevad, tundlikud, ihaldavad kõike mõista. Vaatad neid ja mõtled: Venemaa saab maailma kõige hiilgavamaks demokraatiaks!»

Ta tõstis kinnitavalt käe nagu vannet andes ja jätkas hetke pärast:

«Ma olen siin istunud ja kirjutanud ja — raamatute ning numbrite keskel hapnema, hallitama läinud. Peaaegu aasta niisugust elu — see on ebardlik. Ma olen ju harjunud töörahva hulgas elama, ja kui ma temast eemale olen jäänud, on mul ebamugav — ma pean end kokku võtma, pingutama, et seda elu elada. Nüüd saan ma jälle vabalt elada, võin nendega kohtuda, nendega töötada. Te mõistate, seisan äsjasündinud mõtete hälli juures, noorte loova energia ees. See on hämmastavalt lihtne, kaunis ja erakordselt innustav — sa muutud nooreks ja kindlaks, elu saab rikkaks!»

Ta hakkas kohmetult ning lõbusalt naerma ja ta rõõm haaras kaasa ka ema südame, oli talle arusaadav.

«Ja pealegi — te olete hirmus kena inimene!» hüüdis

Nikolai. «Kui hästi te oskate inimesi kirjeldada, kui selgesti te neid näete! . . .»

Nikolai istus ema lähedale, keeras oma rõõmsa näo häbelikult kõrvale ja silus juukseid, kuid pööras varsti pead ja jäi emale otsa vaadates tema voolavat, lihtsat ja selget juttu kuulama.

«Haruldane õnn!» hüüdis ta. «Teil oli kindel võimalus vangi sattuda — ja ometi! Jah, nähtavasti hakkab talupoeg ennast liigutama — see ongi muide loomulik! See naine — ma näen teda nii selgesti! . . . Meil tuleb küla jaoks eraldi inimesed tööle panna. Inimesed! Neid ei jätku . . . Elu nõuab sadu käsi . . .»

«Kui Paša vabaks pääseks! Ja Andrjuša!» ütles ema tasakesi.

Nikolai vaatas talle otsa ja langetas pea.

«Teate, Nilovna, teil on raske seda kuulda, aga ma ütlen siiski: ma tunnen Pavelit hästi — tema vanglast ei põgene! Temale on kohut vaja, tema tahab end sirgu ajada, nii pikk kui ta on, — sellest ta ei loobu. Ja pole vajagi! Ta tuleb Siberist tagasi.»

Ema ohkas ja ütles vaikselt:

«Noh, mis siis parata! Tema teab, mis on parem . . .»

«Hm!» ütles Nikolai järgmisel hetkel ja vaatas teda üle prillide. «Kui see teie maamees rutem meie juurde tuleks! Teate, Rõbinist on tarvis maa jaoks lendleht kirjutada, temale see kahju ei tee, kui ta nii julgesti käitub. Ma kirjutan täna valmis, Ludmilla trükib selle kähku ära . . . Aga kuidas me lehe sinna saadame?»

«Mina viin . . .»

«Ei, tänan!» hüüdis Nikolai kiiresti. «Ma mõtlen, äkki kõlbab Vessovštšikov seda viima, mis?»

«Kas ma räägin temaga?»

«Proovige tõesti! Ja õpetage teda.»

«Aga mida mina siis tegema hakkan?»

«Ärge selle üle muretsege!»

Nikolai istus kirjutama. Ema koristas lauda, vaatas teda ja märkas, kuidas sulg, mis kattis paberit mustade sõnaridadega, ta käes värises. Vahel värahtas nahk Nikolai kaelal, ta sulges silmad, heitis pea kuklasse, aga lõug värises. See tegi ema murelikuks.

«Ongi valmis!» ütles Nikolai tõustes. «Peitke see paber kuhugi oma riiete vahele. Aga pidage meeles, et kui sandarmid tulevad, otsitakse ka teid läbi.»

«Tont nendega!» vastas ema rahulikult.

Õhtul tuli arst Ivan Danilovitš.

«Mispärast ülemused äkki nii rahutuks on läinud?» küsis ta toas ringi traavides. «Öösel oli seitse läbiotsimist. Kus siis haige on, mis?»

«Ta läks juba eile ära!» vastas Nikolai. «Täna on laupäev, tal on täna lugemisringi koosolek, ta ei või vahele jätta . . .»

«Noh, rumal kah lõhkilöödud peaga koosolekul istuda . . .»

«Ma püüdsin talle selgeks teha, aga tulutult . . .»

«Himu seltsimeeste ees hoobelda,» ütles ema, «et vaadake, mina olen juba oma verd valanud . . .»

Arst vaatas talle otsa, tegi metsiku näo ja ütles hambaid kokku pigistades:

«Uh, kui verejanuline . . .»

«Noh, Ivan, sul ei ole siin midagi teha, meie ootame külalisi — mine ära! Nilovna, andke talle paber . . .»

«Veel mingi paber?» hüüdis arst.

«Näe! Võta ja anna trükikotta.»

«Võtsin. Annan edasi. Kõik?»

«Kõik. Väravas on nuhk.»

«Nägin. Minu ukse juures samuti. Noh, nägemiseni! Nägemiseni, metsik naisterahvas. Aga teate, sõbrad, kaklus surnuaial oli kokkuvõttes hea asi! Sellest räägib terve linn. Sinu lendleht selle kohta oli väga hea ja sai õigeks ajaks valmis. Ma olen alati öelnud, et rasvane riid on parem kui lahja rahu . . .»

«Hea küll, mine nüüd . . .»

«Sa ei ole just eriti viisakas! Surun kätt, Nilovna! Aga poiss talitas siiski rumalasti. Kas sa tead, kus ta elab?»

Nikolai andis aadressi.

«Homme pean tema juurde sõitma — tore poiss, eks ole?»

«Väga . . .»

«Teda on tarvis hoida, tal on terve mõistus!» ütles arst lahkudes. «Just niisugustest poistest peab kasvama tõeline proletaarne haritlaskond, kes meid asendab, kui meie sinna läheme, kus arvatavasti enam ei ole klassivastuolusid . . .»

«Sa oled palju lobisema hakanud, Ivan . . .»

«Mul on lõbus tuju, sellepärast. Tähendab, ootad vanglat? Soovin sulle seal head puhkust.»

«Tänan väga. Ma pole väsinud.»

Ema kuulas nende juttu ja talle meeldis hoolitsus töölise eest.

Kui arst oli läinud, hakkasid Nikolai ja ema vaikselt vesteldes teed jooma ja sööma, oodates öiseid külalisi. Nikolai jutustas emale hulk aega oma asumisele saadetud seltsimeestest, neist, kes olid sealt juba põgenenud ja jätkasid

oma tööd valenime all. Ta vaikne hääl põrkas tagasi toa lagedatelt seintelt, nagu oleksid need imestunud ega usuks lugusid tagasihoidlikest kangelastest, kes pühendasid omakasupüüdmatult oma jõu maailma uuekstegemise suurele ülesandele. Soe vari piiras naist hellalt, südant soojendas armastus tundmatute inimeste vastu, need liitusid tema kujutluses üheks määratu suureks inimeseks, kes on täis ammendamatut mehist jõudu. See hiiglane käib pikkamisi, kuid väsimatult mööda maailma, puhastab seda oma töökate kätega vale igipõlisest hallitusest ning toob inimestele nähtavale elu lihtsa ja selge tõe. Ja suur tõde tõuseb üles ning kutsub kõiki ühtviisi lahkelt enese juurde, lubab kõigile võrdselt vabanemist ahnusest, tigedusest ja valest — kolmest koletisest, kes on oma küünilise jõuga orjastanud ja ära hirmutanud kogu maailma... See hiiglane äratas ema südames samasuguse tunde, millega ta varem oli astunud pühapildi ette, et rõõmsa ja tänuliku palvega lõpetada päev, mis tundus kergem kui teised päevad ta elus. Nüüd oli ta need päevad unustanud, aga nende äratatud tunne oli kasvanud, helgemaks ja rõõmsamaks saanud, sügavamale hinge tunginud ja ikka erksamalt ja heledamalt lökendama löönud.

«Ja sandarmeid polegi tulnud!» hüüdis Nikolai äkki oma juttu katkestades.

Ema vaatas talle otsa, vaikis hetke ja vastas siis pahameelega:

«Noh, susi neid söögu!»

«Muidugi! Aga teil on aeg magama minna, Nilovna, te olete vist kohutavalt väsinud — te olete imekspandavalt tugev, peab ütlema! Kui palju ärevust ja hirmu — ja nii kergesti saate kõigest üle! Ainult juuksed lähevad ruttu halliks. Noh, minge puhkama!»

XX

Ema ärkas valjust koputusest köögiuksele. Koputati vahetpidamata, visalt ja kannatlikult. Oli alles pime ning vaikne ja vaikuses tekitas visa trummeldamine ärevust. Ema tõmbas kiiresti riided selga, tõttas kööki ja küsis ukse tagant:

«Kes seal on?»

«Mina!» vastas tundmatu hääl.

«Kes?»

«Tehke lahti!» vastati ukse tagant paluvalt ja tasa.

Ema tegi haagi lahti, lükkas ust jalaga — sisse tuli Ignat ja ütles rõõmsalt:

«Noh, ei eksinudki ära!»

Ta oli poolest saadik porine, nägu hall, silmad auku vajunud, ainult käharad juuksed tükkisid mütsi alt uljalt välja.

«Meil juhtus äpardus!» ütles ta ust sulgedes sosinal.

«Ma tean...»

See pani noormehe imestama. Silmi pilgutades küsis ta: «Kuidas te teate?»

Ema jutustas lühidalt ja kiiresti.

«Kas need kaks võeti ka kinni? Sinu sõbrad?»

«Neid ei olnud seal. Nad läksid end nekrutiks kirja panema! Viis meest võeti, nende hulgas ka onu Mihhailo...»

Ignat tõmbas läbi nina õhku ja ütles muheldes:

«Aga mina pääsesin. Nüüd otsivad mind kindlasti taga.»

«Kuidas sa siis pääsesid?» küsis ema. Toa uks paotus vaikselt.

«Mina?» küsis Ignat pingile istudes ja ringi vaadates. «Raasike enne neid jooksis metsavaht meile, koputas aknale, et passige peale, poisid, tulevad siiapoole...»

Ta hakkas tasa naerma, pühkis kuuehõlmaga nägu ja jätkas:

«Noh, onu Mihhailot ei löö ka haamriga tummaks. Ütles mulle kohe: «Ignat, linna, kähku! Mäletad seda vanemat naisterahvast?» Ise kirjutab kirja. «Säh, mine!...» Hiilisin läbi põõsaste, kuulsin — tulevad! Palju oli neid, kisa kõik kohad täis, saatanad! Ringis ümber tõkatiahju. Mina põõsa alla pikali — mööda läksid! Siis tõusin püsti ja hakkasin astuma, muudkui astusin! Kaks ööd ja terve päeva kõndisin ilma puhkamata.»

Oli näha, et ta on enesega rahul, ta pruunides silmades helkis naeratus, paksud punased huuled värisesid.

«Kohe annan sulle teed!» ütles ema kiiruga ja haaras teemasina.

«Võtke ometi kiri...»

Noormees tõstis vaevaga jala üles, pani nägu krimpsutades ja aietades pingile.

Nikolai astus lävele.

«Tere, seltsimees!» ütles ta silmi pilutades. «Lubage, ma aitan teid.»

Ta kummardus ja hakkas porist jalarätti kiiresti lahti harutama.

«Noh!» hüüdis noormees tasa, püüdis jalga ära tõmmata ja vaatas imestunult silmi pilgutades ema poole.

Tema pilku märkamata ütles ema:
«Tuleks tal viinaga jalgu hõõruda . . .»
«Muidugi!» lausus Nikolai.
Ignat turtsatas kohmetult.
Nikolai leidis kirja, silus seda, tõstis halli kortsunud paberi näo ligi ja luges:
«Ema, ära jäta tööd kahe silma vahele, ütle pikale prouale, et ta ei unustaks, et nad rohkem kirjutaksid meie elust, palun. Hüvasti! Rõbin.»
Nikolai laskis käe kirjaga pikkamisi alla ja ütles vaikselt:
«See on suurepärane . . .»
Ignat vaatas neid, liigutas tasakesi lahtivõetud jala poriseid varbaid; ema läks pisaratest märga nägu peites veekausiga tema juurde, istus põrandale ja sirutas käed ta jala poole — Ignat peitis jala ruttu pingi alla ja hüüdis ehmunult:
«Mis?»
«Anna jalg kähku siia . . .»
«Ma toon kohe piiritust,» ütles Nikolai.
Noormees toppis jalga ikka kaugemale pingi alla ja pomises:
«Mida te teete? Kas ma olen haigemajas või? . . .»
Siis hakkas ema teist jalga lahti võtma.
Ignat nohises kõvasti, väänutas kohmakalt kaela ja vaatas ema ülevalt alla, suu naljakalt lahti.
«Kas sa ka tead,» ütles ema väriseva häälega, «et Mihhailo Ivanovitši peksti . . .»
«Kas tõesti?» hüüatas noormees tasa ja ehmunult.
«Jah. Kui kohale toodi, oli juba pekstud, ja Nikolskojes urjadnik peksis ja pristav — vastu nägu ja jalaga . . . nii et veri väljas!»
«Seda nad oskavad!» vastas noormees kulmu kortsutades. Ta õlad võpatasid. «See tähendab, ma kardan neid kui kuradeid! Kas talumehed ei peksnud?»
«Üks lõi, pristav käskis. Aga teised ei peksnud, isegi kaitsma hakkasid, ütlesid, et ei tohi peksta . . .»
«Jaa, talumehed hakkavad aru saama, kus keegi seisab ja mispärast.»
«Eks nende seas ole ka arukaid mehi . . .»
«Kus neid ei ole! Häda sunnib! Neid on igal pool, ainult üles leida on raske.»
Nikolai tõi pudeli piiritust, pani süsi teemasinasse ja läks vaikides minema. Teda uudishimuliku pilguga saates küsis Ignat emalt tasa:
«Kas härra on tohter?»

«Selles töös ei ole härrasid, kõik on seltsimehed . . .»
«Imelik jah!» ütles Ignat umbusklikult ja nõutult naeratades.
«Mis on imelik?»
«Niisama. Ühes otsas pekstakse nägu sisse, teises otsas pestakse jalgu, aga mis keskel on?»
Toauks läks lahti ja Nikolai ütles lävel seistes:
«Keskel on inimesed, kes lakuvad nende käsi, kes nägusid sisse peksavad, ja imevad nende verd, kellel nägu sisse pekstakse — see on keskkoht!»
Ignat vaatas teda austusega, vaikis hetke ja ütles siis:
«See on vist küll nii!»
Ta tõusis püsti, toetus tugevasti enne ühele, siis teisele jalale ja ütles:
«Nagu uued! Aitäh teile . . .»
Siis istuti söögitoas, joodi teed ja Ignat jutustas väärika häälega:
«Mina kandsin lehti laiali, ma olen kõva käija.»
«Kas paljud inimesed loevad?» küsis Nikolai.
«Kõik, kes lugeda oskavad, isegi rikkad loevad — nemad muidugi meie käest ei võta . . . Nad saavad ju aru, et talupoegade veri õõnestab maad härrade ja rikaste jalgade alt, tähendab, talupojad ise ka selle maa jagavad, ja nemad juba jagavad nii, et enam ei oleks peremehi ega töölisi, see on selge! Misjaoks siis üldse taplusse minna kui mitte selle pärast!»
Ta oli isegi nagu solvunud ja vaatas Nikolaile umbusklikult, küsivalt otsa. Nikolai naeratas vaikides.
«Kui me täna läheme üheskoos taplusse ja saame võidu kätte, aga homme on jälle üks rikas, teine vaene, siis tänan väga! Meie mõistame hästi, et rikkus on nagu tuiskliiv, see paigal ei püsi, valgub kohe jälle laiali! Ei, niimoodi meie ei taha!»
«Ära sellepärast vihasta!» ütles ema naljatades.
Nikolai ütles mõtlikult:
«Kui me saaksime sinna ruttu lendlehe saata, milles Rõbini vangistamisest räägitakse!»
Ignat jäi kuulatama.
«Kas niisugune lendleht on olemas?» küsis ta.
«On küll.»
«Laske, mina viin!» ütles noormees käsi hõõrudes.
Ema hakkas talle otsa vaatamata tasakesi naerma.
«Sa oled ju väsinud ja kardad, ise ütlesid.»
Ignat silitas laia peoga oma käharaid juukseid ning ütles asjalikult ja rahulikult:

«Hirm hirmuks, aga töö tahab teha! Mis te naerate? Teie ka veel!»

«Oh sind lapsukest!» hüüdis ema tahtmatult, haaratud rõõmust noormehe üle. Ignat muheles häbelikult.

«Ah et lapsuke!»

Nikolai hakkas rääkima, uurides noormeest heasüdamlikult, pilukil silmadega:

«Teie ei lähe sinna . . .»

«Miks siis? Kuhu ma siis lähen?» küsis Ignat rahutult.

«Teie asemel läheb keegi teine, teie seletate talle üksikasjalikult, mida on vaja teha ja kuidas — eks ju?»

«Hea küll!» ütles Ignat viivitades, vastu tahtmist.

«Meie muretseme teile korraliku passi ja paneme teid metsavahiks.»

Noormees tõstis ruttu pea ja küsis häiritult:

«Ja kui talumehed tulevad puid võtma või nii . . . üldse, — mis mina siis teen? Seon nad kinni? See mulle ei passi . . .»

Ema hakkas naerma, Nikolai samuti, ja see tegi noormehe uuesti kohmetuks ja kurvastas teda.

«Ärge muretsege!» rahustas Nikolai. «Ei tule teil mehi kinni siduda, uskuge mind! . . .»

«Noh, siis on hästi!» ütles Ignat, naeratas rõõmsalt ja rahunes. «Kui saaksin vabrikusse, räägitakse, et seal on hästi targad poisid . . .»

Ema tõusis lauast, vaatas mõtlikult aknast välja ja ütles:

«Oh elukest! Viis korda päevas saad naerda, viis korda nutta! Noh, lõpetasid, Ignat? Mine magama . . .»

«Ma ei taha . . .»

«Mine, mine . . .»

«Karm kord on teil! Eks ma siis lähe . . . Aitäh tee eest, hoolitsuse eest . . .»

Ta heitis ema voodisse ja pomises pead kratsides:

«Nüüd hakkab teil siin kõik tõkatist haisema . . . äh! Ilmaaegu mind kästi . . . Ma ei taha magada . . . Kuidas ta keskkoha kohta ütles . . . Kuradid . . .»

Ja jäi äkki valjusti norsates magama, kulmud kõrgel ja suu pooleldi lahti.

XXI

Õhtul istus ta väikeses keldritoas Vessovštšikovi vastas toolil ja seletas talle vaikse häälega, kulm kipras:

«Keskmisele aknale neli korda . . .»

«Neli korda?» kordas Nikolai murelikult.

«Alguses kolm korda, niimoodi!»

Ta lõi konksus sõrmega vastu lauda, luges:

«Üks, kaks, kolm. Siis ootad, ja veel kord.»

«Saan aru.»

«Punase peaga mees teeb lahti, küsib: kas ämmamoori järele? Teie ütlete: jah, tõkatiajaja juurest! Rohkem mitte midagi, küll ta juba aru saab!»

Nad istusid kummargil, pead lähestikku, mõlemad jässakad ja tugevad, ja rääkisid vaikse häälega, ema seisis laua ääres ja vaatas neid, käed risti rinnal. Kõik need salapärased koputamised, kokkulepitud küsimused ja vastused panid teda endamisi naeratama, ta mõtles:

«Lapsed alles . . .»

Seinal põles lamp ja heitis valgust põrandal vedelevatele mõlkis ämbritele ning katuseplekiribadele. Rooste, õlivärvi ja rõskuse lehk täitis tuba.

Ignatil oli seljas paks karvasest riidest sügispalitu, see meeldis talle, ema nägi, kuidas ta imetlevalt varrukat silitas, kuidas ta kohmakalt oma tugevat kaela pööras ja ennast silmitses. Ja ema rinnas tuksus hell mõte:

«Lapsed! Mu kallid! . . .»

«Nii!» ütles Ignat püsti tõustes. «Tähendab, pidage meeles: esiteks Muratovi juurde, küsite vanaisa . . .»

«On meeles!» vastas Vessovštšikov.

Kuid Ignat nähtavasti ei uskunud teda, kordas uuesti kõiki koputusi, sõnu ja märke ja ulatas lõpuks käe:

«Viige neile terviseid! Nad on toredad inimesed — küll te näete . . .»

Ta heitis enesele rahuloleva pilgu, silitas palitut ja küsis emalt:

«Ma hakkan minema?»

«Kas teed tunned?»

«No-oh! Tunnen . . . Niisiis nägemiseni, seltsimehed!»

Ta läks, õlad kõrgel, rind ees, uus müts viltu peas, käed väärikalt taskus. Ta meelekohtadel tantsisid lõbusalt heledad lokid.

«Noh, lõpuks pääsen minagi tööd tegema!» ütles Vessovštšikov ja astus pehmelt ema juurde. «Mul hakkaski

juba igav... vanglast kargasin välja, aga misjaoks? Ainult selleks, et peidus istuda. Seal ma õppisin, seal pani Pavel meil pead nii tööle, et lausa lust! Nilovna, mida põgenemise asjus otsustati?»

«Ma ei tea!» vastas ema ja ohkas tahtmatult.

Nikolai pani oma raske käe emale õlale, kummardus talle lähemale ja ütles:

«Ütle neile — sind võtavad nad kuulda —, et see on väga lihtne! Vaata ise, siin on vangla müür, selle kõrval latern. Vastas on plats, vasakul surnuaed, paremal tänavad ja linn. Laterna juurde tuleb laternasüütaja — päeval, lampe puhastama —, paneb redeli vastu müüri, ronib üles, kinnitab müüri harjale nöörredeli konksud, kukutab selle vangla hoovi — ja lasku siis käia! Teisel pool müüri teatakse aega, millal ta valmis jõuab, palutakse krimkasid kaklus korraldada või tehakse ise lärmi, aga need, kellel vaja, ronivad samal ajal redelit mööda üle müüri — üks, kaks, kolm ja valmis!»

Ta vehkis oma plaani joonistades ema näo ees kätega, kõik oli tema meelest lihtne, selge ja hõlpus. Ema mäletas teda raskepärasena ja kohmakana. Nikolai oli varem kõike vaadanud sünge tigeduse ja umbusuga, nüüd olid ta silmad nagu uuesti nägema hakanud, nendes helkis tasane soe valgus, äratas emas usku ja ärevust...

«Sa mõtle, see sünnib ju päeval!... Tingimata päeval. Kellele tuleks pähe, et vang julgeb põgeneda päeval, kogu vangla silma all?...»

«Aga kui laskma hakatakse!» ütles naine võpatades.

«Kes laseb? Soldateid ei ole, valvurid taovad revolvritega naelu seina...»

«See paistab kõik liiga lihtne...»

«Küll sa näed, et nii on õige! Ei, sa räägi nendega. Minul on kõik valmis — nöörredel ja konksud, — peremees hakkab laternasüütajaks...»

Ukse taga kobistas keegi, köhis, oli kuulda plekikolinat.

«Ongi tema!» ütles Nikolai.

Avatud uksest lükati sisse plekkvann, kähisev hääl pomises:

«Mine, kurat...»

Siis ilmus nähtavale ümmargune hall mütsita pea, pungis silmade ja vurrudega heasüdamlik nägu.

Nikolai aitas vanni sisse tõmmata, selle järel tuli tuppa pikk vimmas mees, hakkas raseeritud põski punnitades köhima, sülitas ja teretas siis kähiseva häälega:

«Tervist...»

«Noh, küsi temalt!» hüüdis Nikolai.

«Minult? Mida?»

«Põgenemise kohta...»

«Ah soo!» ütles peremees ja pühkis oma mustade sõrmedega vurre.

«Jah, Jakov Vassiljevitš, ta ei usu, et see on lihtne.»

«Mh — ei usu? Tähendab, ei taha uskuda. Meie kahekesi tahame, noh, ja usume!» ütles peremees rahulikult, tõmbas end äkki kõverasse ja hakkas kõvasti köhima. Kui köhahoog oli möödas, hõõrus ta rinda, seisis kaua nohisedes keset tuba ja vahtis ema pärani silmadega.

«Seda otsustavad Paša ja seltsimehed,» ütles Nilovna.

Nikolai laskis mõtlikult pea rinnale.

«Kes see Paša on?» küsis peremees istet võttes.

«Minu poeg.»

«Kuidas nimi?»

«Vlassov.»

Peremees noogutas, tõmbas tubakakoti välja, võttis piibu, toppis selle täis ja rääkis katkendlikult:

«Olen kuulnud. Minu õepoeg tunneb teda. Tema on ka vangis, õepoeg, Jevtšenko, olete kulnud? Minu nimi on Gobun. Varsti pannakse kõik noored vangi, siis on meil vanadel alles ruumi! Sandarm lubab minu õepoja ka Siberisse saata. Saadabki, elajas!»

Piibu põlema süüdanud, pöördus ta Nikolai poole, sülitades sagedasti põrandale.

«Või ei taha? Oma asi. Inimene on vaba, oled istumast väsinud — mine ära, oled minemast väsinud — istu. Sind rööviti paljaks — ole vait, pekstakse — kannata ära, löödi pikali — lama. See on selge. Aga Savka toon ma välja. Toon välja.»

Ta lühikesed haukuvad laused tegid ema nõutuks, viimased sõnad aga tekitasid kadedust.

Tänaval külmale tuulele ja vihmale vastu minnes mõtles ta Nikolaist:

«Missuguseks ta läinud on, vaata aga!»

Gobuni meelde tuletades mõtles peaaegu palvetades:

«On näha, et mitte ainult mina ei ela uut elu!...»

Ja selle järel kerkis ta südamesse mõte pojast:

«Kui ta nõusse jääks!»

XXII

Pühapäeval Paveliga vangla kantseleis hüvasti jättes tundis ema, kuidas ta pihku suruti väike paberinutsak. Võpatades, nagu oleks see ta peonahka põletanud, vaatas ta pojale näkku, paluvalt ja küsivalt, kuid ei leidnud vastust. Paveli sinistes silmades oli tavaline, talle tuttav, rahulik ja kindel naeratus.

«Hüvasti!» ütles ema ohates.

Poeg sirutas talle uuesti käe ja midagi hella libises üle ta näo.

«Hüvasti, ema!»

Ema ootas ega lasknud kätt lahti.

«Ära muretse, ära pahanda!» ütles poeg.

Need sõnad ja kangekaelne kurd otsaees andsid emale vastuse.

«Noh, mis sa nüüd!» pomises ema pead longu lastes. «Mis siis ikka . . .»

Ta läks pojale pilku heitmata kiiresti minema, et silmadesse kerkinud pisarad ja värisevad huuled ta tundeid ei reedaks. Teel tundus talle, et sõrmekondid, mis poja vastust kõvasti pihku surusid, valutavad ja terve käsivars on raske, nagu oleks talle vastu õlga löödud. Kodus pistis ta kirja Nikolaile pihku, jäi tema ette seisma ja ootama, millal see kõvasti kokkurullitud paberi lahti võtab, ning ta südames tärkas jälle nõrk lootus. Kuid Nikolai ütles:

«Muidugi! Kuulake, mis ta kirjutab: «Me ei lähe ära, seltsimehed, me ei või. Mitte ükski. Kaotaksime austuse enese vastu. Pöörake tähelepanu hiljuti vangistatud talumehele. Ta on teie hoolitsuse ära teeninud, on jõukulu väärt. Tal on siin liiga raske. Igapäevased kokkupõrked ülemustega. On juba ööpäeva kartseris istunud. Ta piinatakse siin surnuks. Me kõik palume tema pärast. Lohutage minu ema, olge ta vastu head. Rääkige talle, ta saab kõigest aru.»

Ema tõstis pea ja ütles vaikselt, väriseva häälega:

«Mida te mulle räägiksite? Ma saan aru!»

Nikolai pööras pea ruttu kõrvale, võttis taskurätiku, nuuskas valjusti nina ja pomises:

«Nohu olen saanud, näete . . .»

Kattis siis silmad kätega, et prille kohendada, kõndis toas ringi ja ütles:

«Teate, ega me polekski jõudnud . . .»

«Mis sellest! Las lähevad kohtu ette!» ütles ema kulmu

kortsutades, kuid ta rinda pigistas ähmane, udune kurbus.

«Ma sain kirja seltsimehelt Peterburist . . »

«Ta võib ju Siberist ära põgeneda . . . võib ju?»

«Muidugi! Seltsimees kirjutab, et kohtuistung on varsti, otsus on ette teada — kõik asumisele. Näete? Need pisikesed sulid muudavad oma kohtu kõige labasemaks komöödiaks. Saate aru — otsus on Peterburis valmis tehtud, enne kohtuistungit . . .»

«Jätke, Nikolai Ivanovitš!» ütles ema kindlalt. «Mind ei ole vaja lohutada või mulle midagi seletada. Paša halvasti ei tee, ilmaaegu ennast ega teisi piinama ei hakka! Ja mind ta armastab, jah! Näete, ta mõtleb minu peale. Kirjutab, et seletage talle, lohutage teda, eks ju?»

Ta süda kloppis, pea käis erutusest ringi.

«Teie poeg on suurepärane inimene!» hüüdis Nikolai erakordselt valjusti. «Ma austan teda väga!»

«Teate mis, mõtleme nüüd Rõbini peale!» ütles ema.

Ta oleks tahtnud otsekohe midagi teha, kuskile minna, väsimuseni ringi kõndida.

«Jah, hästi!» vastas Nikolai toas edasi-tagasi jalutades. «Oleks Sašake siin . . .»

«Ta tuleb. Ta tuleb alati sellel päeval, kui ma Pašaga olen kokku saanud . . .»

Nikolai laskis pea mõtlikult rinnale, hammustas huult ja keerutas habet, istus siis diivanile ema kõrvale.

«Kahju, et õde siin ei ole . . .»

«Hea oleks kohe midagi teha, kuni Paša on seal, tal oleks hea meel!» ütles ema.

Nad vaikisid, ja äkitselt ütles ema aeglaselt ja vaikselt:

«Ma ei saa aru, miks ta ei taha! . . .»

Nikolai hüppas jalule, kuid samas helises uksekell. Nad vaatasid korraga teineteisele otsa.

«See on Saša, hm!» ütles Nikolai tasakesi.

«Kuidas sa talle seda ütled?» küsis ema niisama vaikselt.

«Jaa, teate . . .»

«Kangesti kahju on temast . . .»

Kellahelin kordus tasemini, nagu oleks ukse taga seisja kõhelnud. Nikolai ja ema tõusid ning läksid mõlemad ukse poole, ent köögilävel astus Nikolai kõrvale ja ütles:

«Parem minge teie . . .»

«Ta pole nõus?» küsis tütarlaps kindlalt, kui ema talle ukse lahti oli teinud.

«Ei ole.»

«Seda ma teadsin!» ütles Saša lihtsalt, kuid ta nägu läks

kahvatuks. Ta võttis palitunööbid lahti, pani aga kaks nööpi uuesti kinni ja katsus palitut seljast võtta. See ei õnnestunud. Siis ütles ta:

«Vihm ja tuul — vastik ilm! On ta terve?»

«Jah.»

«Terve ja rõõmus,» ütles Saša tasa, oma kätt vaadates.

«Kirjutab, et Rõbin tuleks vanglast päästa!» ütles ema, kuid tütarlapsele otsa ei vaadanud.

«Nii? Mulle paistab, et me peame sedasama plaani kasutama,» ütles tütarlaps pikkamisi.

«Mina arvan ka nii!» ütles Nikolai uksele astudes. «Tere, Saša!»

Kätt ulatades küsis tütarlaps:

«Milles siis asi on? Kõik on nõus, et see plaan kõlbab? . . .»

«Aga kes organiseerib? Me kõik oleme muuga seotud . . .»

«Andke see mulle!» ütles Saša kiiresti ja tõusis püsti. «Minul on aega.»

«Võtke! Ainult et teistelt tuleb ka küsida . . .»

«Hea küll, ma küsin! Ma lähengi kohe.»

Ta peenikesed sõrmed panid palitunööbid uuesti, kindlalt kinni.

«Ehk puhkaksite nüüd natuke!» ütles ema.

Saša naeratas tasakesi ja vastas pehmema häälega:

«Olge mureta, ma ei ole väsinud . . .»

Ta surus neil vaikides kätt ja läks, jälle külm ja karm.

Ema ja Nikolai astusid akna alla ja vaatasid, kuidas tütarlaps üle õue läks ja värava taha kadus. Nikolai hakkas tasakesi vilistama, istus laua taha ja asus midagi kirjutama.

«Võtab selle asja käsile, ja tal läheb kergemaks!» ütles ema mõtlikult ja tasa.

«Jah, muidugi!» vastas Nikolai, pööras end ema poole ja küsis, naeratus heasüdamlikul näol: «Kas teist, Nilovna, on see karikas mööda läinud, kas teie ei ole tundnud igatsust armastatud inimese järele?»

«No-oh!» hüüdis ema ja lõi käega. «Mis igatsust seal oli? Hirm oli, et ühele või teisele naiseks antakse.»

«Ja keegi ei meeldinud?»

Ema mõtles ja vastas:

«Ei mäleta, kullakene. Oleks pidanud meeldima . . . Küllap keegi meeldis, aga ei mäleta!»

Vaatas Nikolaile otsa ja lõpetas lihtsalt, vaikse kurbusega:

«Mees peksis mind tihti, kõik, mis enne teda oli, on nagu meelest pühitud.»

Nikolai pöördus laua poole, ema läks hetkeks toast välja, ja kui ta tagasi tuli, heitis Nikolai talle hella pilgu ja hakkas rääkima, sõnadega vaikselt ja armastavalt oma mälestusi hellitades.

«Teate, minuga oli kunagi samasugune lugu nagu Sašaga! Armastasin ühte tütarlast — ta oli imeline, haruldane inimene. Olin umbes kahekümneaastane, kui temaga kohtusin, ja sellest ajast peale armastan teda, praegugi armastan, kui tõtt öelda! Armastan ikka endiselt — kogu südamest, tänulikult ja igavesti . . .»

Ema seisis tema kõrval ja nägi ta soojalt ja selgelt säravaid silmi. Nikolai oli käed toolikorjule pannud, pea kätele toetanud ning vaatas kuskile kaugele, kogu ta kõhn ja peenike, kuid tugev keha näis edasi pürgivat nagu kõrs päikesevalguse poole.

«Te võiksite ta ju naiseks võtta!» andis ema nõu.

«Oh! Ta on juba viiendat aastat mehel . . .»

«Miks te siis enne ei abiellunud?»

Nikolai mõtles ja vastas:

«Teate, meil läks alati nii, et kui tema oli vangis, olin mina vabaduses, kui mina olin vabaduses, oli tema vangis või asumisele saadetud. See on väga Saša olukorra moodi, tõepoolest! Lõpuks saadeti ta kümneks aastaks Siberisse, hirmus kaugele! Ma tahtsin koguni talle järele sõita. Aga nii temal kui ka minul hakkas piinlik. Seal leidis ta teise inimese — minu seltsimehe, väga hea noormehe! Nad põgenesid koos, nüüd elavad välismaal, jah . . .»

Nikolai lõpetas jutu, võttis prillid eest, pühkis neid, vaatas klaase vastu valgust ja hakkas uuesti pühkima.

«Oh sind kullakest!» hüüdis naine pead vangutades, armastusega. Tal oli Nikolaist kahju ja samal ajal tõi miski selles mehes ta näole sooja, emaliku naeratuse. Nikolai vahetas asendit, võttis uuesti sulepea kätte ja ütles, lüües käega oma jutule takti:

«Perekonnaelu vähendab revolutsionääri energiat, alati vähendab! Lapsed, majanduslik kitsikus, vajadus leiva pärast palju tööd teha. Aga revolutsionäär peab väsimatult arendama oma energiat, üha sügavamalt ja laiemalt. Seda nõuab aeg — meie peame alati kõigi ees käima, sest me oleme töömehed, keda ajaloo jõud on kutsunud vana maailma hävitama ja uut elu looma. Aga kui me väsimusele alla anname või laseme end meelitada lähedasena näivast väikesest saavutusest ning seetõttu maha jääme, on see halb, see on peaaegu meie ürituse reetmine! Pole kedagi, kellega me

võiksime kõrvuti minna oma usku moonutamata, ja me ei tohi kunagi unustada, et meie eesmärgiks ei ole väikesed saavutused, vaid ainult täielik võit.»

Ta hääl muutus kindlaks, nägu kahvatuks ja silmis lõi leegitsema tavaline, tagasihoitud kindel jõud. Uuesti helises valjusti uksekell, nii et Nikolai katkestas poolelt sõnalt oma jutu — tuli Ludmilla, seljas aastaaja kohta liiga õhuke palitu, põsed külmast punetavad. Katkisi kalosse jalast võttes ütles ta vihase häälega:

«Kohus on määratud — nädala pärast!»

«On see kindel?» küsis Nikolai toast.

Ema läks kiiresti Nikolai juurde, mõistmata, kas ta on ärevil ehmatusest või rõõmust. Ludmilla astus temaga kõrvuti ja ütles oma madala häälega irooniliselt:

«Kindel! Kohtus räägitakse päris avalikult, et otsus on juba valmis. Mida see siis tähendab? Valitsus kardab, et tema ametnikud suhtuvad tema vaenlastesse liiga leebelt? Nii kaua, nii usinalt on ta oma teenreid demoraliseerinud, ja ikka veel ei ole kindel, kas nad on igaks alatuseks valmis?...»

Ludmilla istus diivanile, hõõrus pihkudega oma kõhnu põski, ta tuhmides silmades hõõgus põlgus, hääl muutus üha tigedamaks.

«Ilmaaegu raiskate püssirohtu, Ludmilla!» ütles Nikolai rahustavalt. «Nad ju ei kuule teid...»

Ema kuulas pinevalt Ludmilla juttu, kuid ei saanud midagi aru, kordas tahtmatult endamisi ühtesid ja samu sõnu:

«Kohus, nädala pärast on kohus!»

Äkitselt tundis ta, et lähenemas on mingi vääramatu, ebainimlikult karm sündmus.

XXIII

Nii elas ema vaikides selles nõutuks ja nukraks tegevas murepilves, raskes ja rusuvas ootuses päeva ja teise, aga kolmandal päeval saabus Saša ja ütles Nikolaile:

«Kõik on valmis! Täna kell üks...»

«Juba valmis?» imestas see.

«Mis seal siis teha oli? Mul oli vaja ainult Rõbinile peidupaik ja riided muretseda, kõik muu võttis Gobun enese

peale. Rõbinil tuleb kõigest ühest kvartalist läbi minna. Tänaval võtab Vessovštšikov ta vastu, grimmituna muidugi, viskab talle palitu õlgadele, annab mütsi ja juhatab tee kätte. Mina ootan teda, annan teised riided ja viin ära.»

«Väga hea! Kes see Gobun on?» küsis Nikolai.

«Te olete teda näinud. Käisite tema korteris lukkseppi õpetamas.»

«Jaa! Mäletan. Isevärki vanamees...»

«Ta on erusoldat, plekksepp. Vähearenenud inimene, kuid vihkab pööraselt igasugust vägivalda... Omamoodi filosoof,» ütles Saša mõtlikult ja vaatas aknast välja. Ema kuulas teda vaikides ja mingi ebaselge mõte küpses temas pikkamööda.

«Gobun tahab oma õepoega vabadusse aidata — mäletate, teile meeldis Jevtšenko, kena poiss, alati puhtalt riides.»

Nikolai noogutas.

«Tal on kõik hästi ette valmistatud,» jätkas Saša, «aga ma hakkan õnnestumises kahtlema. Jalutuskäigud on üldised; ma arvan, et kui vangid redelit näevad, tahavad paljud põgeneda...»

Ta sulges silmad ja vaikis viivu, ema nihkus talle lähemale.

«Ja segavad üksteist...»

Nad seisid kolmekesi akna all, ema Nikolai ja Saša selja taga. Nende kiire vestlus äratas ema südames ebamäärase tunde...

«Mina lähen sinna!» ütles ta korraga.

«Mispärast?» küsis Saša.

«Ärge minge, kullakene! Teid võetakse veel kinni! Ei maksa!» andis Nikolai nõu.

Ema vaatas talle otsa ja kordas tasemini, kuid visamalt:

«Ei, ma lähen...»

Nad vahetasid kiiresti pilgu, Saša ütles õlgu kehitades:

«See on arusaadav...»

Ta pööras end ema poole, võttis tal käe alt kinni, kummardus lähemale ning lausus lihtsa ja ema südamele lähedase häälega:

«Ma ütlen teile siiski, et te ootate ilmaaegu...»

«Kullake!» hüüdis ema ja surus teda väriseva käega enese vastu. «Võtke mind kaasa, ma ei sega! Ma pean minema. Ma ei usu, et nad saavad põgeneda!»

«Ta läheb!» ütles tütarlaps Nikolaile.

«See on teie asi!» vastas Nikolai pead langetades.

«Me ei või koos minna. Teie lähete põllule, peenra-

maade juurde. Sealt on vanglamüür näha. Aga kui teilt küsitakse, mis te seal teete?»

Rõõmsaks saanud, vastas ema kindlalt:

«Küll ma leian, mida vastata! . . .»

«Ärge unustage, et vangivalvurid tunnevad teid!» ütles Saša. «Ja kui nad teid seal näevad . . .»

«Ei näe!» hüüdis ema.

Kogu aeg märkamatult ta rinnas hõõgunud lootus lõi äkki valusalt ja heledalt lõkkele ning elustas teda . . .

«Võib-olla põgeneb tema ka . . .» mõtles ta kiiresti riidesse pannes.

Tunni pärast oli ema vangla taga põllul. Vinge tuul tuhises ta ümber, sakutas riideid, piitsutas külmunud maad, võngutas peenramaade vana tara, millest ema mööda läks, ja langes hooga vastu vangla madalat müüri. Üle müüri veerenud, keerutas tuul hoovist kokku kellegi hõikeid, pillutas need õhku, kandis taevasse. Seal sõudsid kiiruga pilved, väikestest pilvepragudest paistis sinine laotus.

Ema selja taga oli peenramaa, ees surnuaed, paremal kümmekonna sülla kaugusel vangla. Surnuaia juures jooksutas soldat köie otsas hobust, teine soldat tema kõrval trampis jalgu vastu maad, hõikus, vilistas ja naeris. Rohkem ei olnud vangla lähedal kedagi.

Ema läks pikkamisi edasi, nendest kaugemale, surnuaia müüri poole, vaatas vargsi paremale ja selja taha. Korraga tundis ta, kuidas ta jalad nõtkatasid, raskeks läksid, justkui maa külge külmusid: kiiresti, nagu laternasüütajad ikka käivad, tuli vangla nurga tagant vimmas mees, redel õlal. Ema pilgutas ehmunult silmi, heitis kiire pilgu soldatite poole — need trampisid samas paigas ja hobune jooksis nende ümber; ema vaatas redeliga meest — see oli redeli juba müüri najale pannud ja ronis aeglaselt üles. Viipas käega hoovi poole, ronis ruttu alla ja kadus nurga taha. Ema süda põksus kiiresti, sekundid venisid aeglaselt. Tumedal, porist laigulisel vanglamüüril, kus varisenud krohvi alt paistsid telliskivid, polnud redelit peaaegu nähagi. Äkitselt ilmus müüri kohale must pea, kerkis keha, veeres üle müüri, libises alla. Ilmus teine, karvase mütsiga pea, must mügar kukutas end alla ja kadus kiiresti nurga taha. Mihhailo ajas end sirgeks, vaatas ringi, raputas pead . . .

«Jookse, jookse!» sosistas ema jalga vastu maad lüües.

Ta kõrvus kumises, kõlasid valjud hüüded — müürile ilmus kolmas pea. Ema surus käed rinnale, vaatas ja hoidis hinge kinni. Heledate juustega habemetu pea kerkis üles,

nagu tahaks end kehast lahti kiskuda, — ja kadus äkki müüri taha. Seal karjuti järjest kõvemini ja metsikumalt, tuul kandis kõrvu heledaid viletrillereid. Mihhailo hiilis müüri äärt mööda edasi, jõudis juba selle lõpuni, läks üle lageda platsi vangla ja linnamajade vahel. Emale näis, et ta läheb liiga aeglaselt ja hoiab ilmaaegu pead nii püsti — igaühele, kes talle otsa vaatab, jääb ta nägu igaveseks meelde. Ta sosistas:

«Rutem . . . rutem . . .»

Vanglamüüri tagant kostis kuiv plaksatus ja seejärel puruneva klaasi hele klirin. Soldat toetas jalad vastu maad, tõmbas hobust endale lähemale, teine soldat tõstis kämbla suu juurde ja hüüdis midagi vangla poole, pööras siis pea viltu ja seadis kõrva sinnapoole.

Üleni pingul, pööras ema pead igasse külge, ta silmad nägid kõike, aga ei uskunud midagi: liiga lihtsalt ja ruttu oli toimunud see, mida ta kohutavaks ja keerukaks oli pidanud, ja see jahmatav kiirus oli ta tähelepanuvõime uinutanud. Rõbinit polnud enam tänaval näha, seal kõndis keegi pika palituga pikk mees, sibas tütarlaps. Vangla nurga tagant kargasid välja kolm valvurit, nad jooksid külg külje kõrval, kõigil parem käsi ette sirutatud. Üks soldat jooksis neile vastu, teine kargles ümber hobuse ja tahtis talle selga hüpata, hobune ei lasknud, lõi tagant üles, ja kõik ümberringi hüples koos temaga. Vahetpidamata lõhestasid õhku tärisevad viled. Ärev, meeleheitlik lärm äratas naises hädaohutunde; ta võpatas ja hakkas valvureid silmas pidades surnuaia müüri äärt mööda edasi minema, kuid valvurid ja soldatid jooksid vangla teise nurga taha ja kadusid. Sinnapoole jooksis nende järel ka emale tuttav vanglaülema abi, mundrikuub kinni nööpimata. Kuskilt oli jõudnud kohale politsei, kokku jooksnud inimesi.

Tuul keerles ja rabeles ringi, nagu oleks ta millegi üle rõõmus, ja kandis naise kõrvu katkendlikke, segaseid hõikeid, vilesid . . . See segadus rõõmustas ema, ta hakkas kiiremini astuma, mõeldes:

«Tähendab, ka tema oleks põgenema pääsenud!»

Surnuaia nurga tagant tormasid talle äkitselt vastu kaks politseinikku.

«Seis!» hüüdis üks lõõtsutades. «Kas habemega meest nägid?»

Ema näitas käega peenramaade poole ja vastas rahulikult:

«Sinna jooksis, aga mis siis?»

«Jegorov! Vilista!»

Ema läks koju. Tal oli millestki kahju, südames oli kui-

dagi mõru ja tusane tunne. Kui ta põllult tänavale jõudis, sõitis tema eest mööda voorimees. Pead tõstes nägi ta troskas valkjate vuntside ja kahvatu väsinud näoga noormeest. Ka noormees vaatas teda. Ta istus viltu, võib-olla sellepärast oligi ta parem õlg vasakust kõrgem.

Nikolai võttis ema rõõmuga vastu.

«Noh, kuidas oli?»

«Läks vist õnneks . . .»

Püüdes kõiki pisiasju meelde tuletada, hakkas ema põgenemisest jutustama ja rääkis, nagu oleks ta kellegi teise juttu edasi andnud, ise selle tõepärasuses kaheldes.

«Meil on õnne!» ütles Nikolai käsi hõõrudes «Aga kui väga ma teie pärast kartsin! Kurat teab, kui väga! Teate, võtke minu sõbralikku nõuannet kuulda — ärge kartke kohtuistungit! Mida rutem see tuleb, seda ligemal on Paša vabadus, uskuge mind! Võib-olla ta põgeneb teel. Aga kohus, see on ligikaudu niisugune nali . . .»

Ta hakkas emale kohtuistungit kirjeldama, ema kuulas ja mõistis, et Nikolai kardab midagi, tahab teda julgustada.

«Võib-olla te arvate, et ma seal kohtunikele midagi ütlen?» küsis ema korraga. «Palun neilt midagi?»

Nikolai kargas üles, vehkis kätega ja hüüdis solvunult:

«Minge ikka!»

«Ma kardan tõepoolest! Mida ma kardan, ei tea! . . .» Ema vaikis, ta pilk eksles toas ringi.

«Mõnikord paistab, et nad hakkavad Pašat piinama, teda mõnitama. Sina, mats, ütlevad talle, sina, matsipoeg! Mis plaane sa haudusid? Aga Paša on uhke, ta ei jää vastust võlgu! Või hakkab Andrei nende üle naerma. Nad on kõik ägedad. Nii tulebki mõte, et äkki nende kannatus katkeb . . . Ja teevad niisuguse otsuse, et ei saa teda enam kunagi näha!»

Nikolai vaikis süngelt ja näppis habet.

«Neid mõtteid ei saa peast minema ajada!» ütles ema tasa. «Hirmus on see kohus! Kui hakatakse kõike arutama ja kaaluma! Väga hirmus! Mitte karistus ei ole hirmus, vaid kohus. Ma ei oska seda seletada . . .»

Ta tundis, et Nikolai ei saa temast aru, ja see vähendas veelgi tahtmist oma hirmust kõnelda.

XXIV

See hirm, nagu rõske hallitus, mis hingamist ahistab, aina kasvas ema südames, ning kui kohtupäev saabus, tõi ema kohtusaali kaasa ränga murekoorma, mis ta kaela ja selja küüru vajutas.

Väljas teretasid teda alevi tuttavad, ta kummardas vaikides ja puges läbi tusase rahvasumma. Kohtu koridorides ja saalis kohtas ta kaebealuste sugulasi, ka need rääkisid midagi vaikse häälega. Sõnad näisid talle tarbetud, ta ei mõistnud neid. Kõiki inimesi oli vallanud üks ja seesama murelik tunne, see kandus üle ka emasse ja rusus teda veel rohkem.

«Istu minu kõrvale!» ütles Sizov end pingil nihutades.

Ema istus kuulekalt pingile, kohendas kleiti, vaatas ringi. Ta silmade ees hõljusid mingid rohelised ja vabarnapunased triibud ja laigud, helkisid peenikesed kollased niidid.

«Sinu poeg viis meie Griša hukka!» ütles vaikselt üks naine ema kõrval.

«Ole vait, Natalja!» vastas Sizov süngelt.

Ema vaatas naist — see oli Samoilova, tema kõrval istus ta abikaasa, palja pea, punase täishabeme ja väärika näoga mees. Nägu oli tal kondine; silmad vidukil, vaatas ta otse ette ja ta habe värises.

Läbi kõrgete akende voolas saali ähmast valgust, aknaruutude taga liuglesid lumehelbed. Kahe akna vahel rippus suur keisripilt paksus, õliselt läikivas kuldraamis, rasked vabarnapunased aknakardinad langesid sirgetes voltides ja raamiservad jäid nende alla. Pildi ees seisis peaaegu kogu saali laiune rohelise kaleviga kaetud laud, parema seina ääres oli võre taga kaks puupinki, vasakul kaks rida vabarnapunaseid tugitoole. Saalis sebisid käratult ringi roheliste kraedega ametnikud, kuldnööbid rinnal ja kõhul. Hämaras saalis uitas aralt vaikne sosin, õhus hõljus mitmesuguseid apteegilõhnu. See kõik — värvid, helgid, hääled ja lõhnad — rõhus silmi, tungis hingeõhuga rinda ja täitis laastatud südame rusuva hirmu kireva, tardunud häguga.

Äkitselt ütles keegi midagi valjusti, ema võpatas, kõik tõusid püsti, ka ema tõusis ja haaras Sizovil käest kinni.

Saali vasakus nurgas avanes kõrge uks, sealt tuli tudiseval sammul sisse väike prillidega vanamees. Ta pisikesel hallil näol värises hõre valge põskhabe, paljaksaetud ülemine huul oli sisse vajunud, teravad sarnad ja lõug toetusid mundrikuue kõrgele kraele, paistis, nagu polekski krae all kaela. Tagantpoolt toetas teda käe alt rõõsa ümara

portselanivärvi näoga pikk noormees, nende järel tulid aeglaselt saali veel kolm meest kullaga kaunistatud mundrites ja kolm eraisikut.

Nad sahmerdasid hulk aega laua taga, seades end tugitoolidesse istuma, ja kui olid istet võtnud, hakkas üks neist, laisa raseeritud näoga mees, mundrikuue hõlmad lahti, vanamehele midagi seletama, ta lihavad huuled liikusid raskelt ja hääletult. Vanamees istus imelikult sirgelt ja liikumatult ning kuulas, tema prilliklaaside taga nägi ema kahte väikest värvitut täpikest.

Laua otsas puldi kõrval seisis pikk palja pealaega mees, köhatas ja lehitses krabinal pabereid.

Vanamees kallutas end ettepoole, hakkas kõnelema. Esimese sõna hääldas ta selgesti, järgmised näisid ta õhukestelt hallidelt huultelt läiali roomavat.

«Avan . . . Tooge . . .»

«Vaata,» sosistas Sizov tasakesi ema müksates ja tõusis püsti.

Võre taga seinas avanes uks, tuli soldat, paljas mõõk õlal, tema järel ilmusid Pavel, Andrei, Fedja Mazin, mõlemad Gussevid, Samoilov, Bukin, Somov ja veel viis noormeest, keda ema nimepidi ei tundnud. Pavel naeratas sõbralikult, ka Andrei välgutas hambaid ja noogutas; saalis läks kuidagi valgemaks ja lihtsamaks nende naeratustest, erksatest nägudest ja liikumisest, mille nad olid toonud pinevasse, pedantsesse vaikusse. Mundrite rasvane kullaläige tuhmus, läks mahedamaks, vapra meelekindluse hingus, ergas jõupuhang puudutas ema südant ning äratas selle. Ka tema taga pinkidel, kus inimesed seniajani olid mornilt oodanud, tõusis nüüd samuti tasane kõnekõmin.

«Araks nad ei lööl» kuulis ema Sizovi sosinat ja paremal pool hakkas Samoilovi ema korraga vaikselt nuuksuma.

«Vaikust!» kõlas karm hüüe.

«Hoiatan . . .» ütles vanamees.

Pavel ja Andrei istusid kõrvuti, nendega koos istusid esimesele pingile Mazin, Samoilov ja Gussevid. Andrei oli habeme ära ajanud, vuntsid olid tal pikaks kasvanud ja vajusid alla, andsid ta ümmargusele peale sarnasuse kassi peaga. Midagi uut oli ta näkku ilmunud — teravat ja kibedat suukortsudesse, tumedat silmadesse. Mazini ülemisel huulel mustendasid kaks triipu, nägu oli priskemaks läinud, Samoilov oli samasugune käharpea nagu enne ja niisama laialt muheles ka Ivan Gussev.

«Oh Fedja, Fedja!» sosistas Sizov pead norgu lastes.

Ema kuulas vanamehe küsimusi — ta rääkis segaselt, kaebealuste poole vaatamata, pea liikumatult toetunud mundrikraele —, kuulis poja lühikesi rahulikke vastuseid. Emale tundus, et vana kohtunik ja kõik teised kohtunikud ei või olla kurjad, julmad inimesed. Tähelepanelikult kohtunike nägusid silmitsedes, püüdes midagi taibata, tundis ema oma rinnas vaikselt tärkavat uut lootust.

Portselannäoga mees luges osavõtmatult midagi paberi pealt ette, ta ühetooniline hääl täitis saali igavusega, sellest igavusest üleuhutud inimesed istusid liikumatuna, nagu kivistunult. Neli advokaati rääkisid tasa, kuid elavalt kaebealustega, kõik nad kõndisid hoogsalt ja kiiresti ning tuletasid meelde suuri musti linde.

Vanamehe ühel käel istus paks lihav kohtunik, täites oma kehaga kogu tugitooli, silmad olid tal väikesed, rasvavoltidesse uppunud; teisel käel istus vimmas, kahvatu näo ja punakate vurrudega mees. See oli pea väsinult toolikorjule toetanud ja mõtles millestki, silmad poolkinni. Ka prokuröri nägu oli väsinud ja igavlev. Kohtunike taga istus mõtlikult põske silitades linnapea, tüse ja soliidne isand; mõisnike peamees, hall, suure habeme ja punase näoga mees suurte lahkete silmadega; vallavanem pikas kuues, määratu suure kõhuga, mida ta nähtavasti häbenes — ta püüdis seda aina kuuehõlmaga katta, kuid hõlm libises ära.

«Siin ei ole kurjategijaid ega kohtunikke,» kõlas Paveli kindel hääl, «siin on ainult vangivõetud ja võitjad . . .»

Saalis jäi vaikseks, mõne hetke vältel kuulis ema kõrv ainult sule peenikest, kiirustavat kribinat paberil ja oma südame tuksumist.

Ka vana kohtunik oleks nagu midagi kuulatanud ja oodanud. Teised kohtunikud hakkasid nihelema. Siis ütles ta:

«Mnjaa, Andrei Nahhodka. Kas te tunnistate . . .»

Andrei tõusis aeglaselt, ajas end sirgu, näppis vuntse, vaatas vanamehele altkulmu otsa.

«Milles ma ennast süüdi võiksin tunnistada?» alustas väikevenelane õlgu kehitades laulvalt ja aeglaselt nagu alati. «Ma ei ole tapnud, ei ole varastanud, ma lihtsalt ei ole nõus niisuguse olukorraga, kus inimesed on sunnitud üksteist paljaks röövima ja tapma. . . .»

«Vastake lühemalt,» ütles vanamees pingutusega, kuid selgesti.

Ema tundis, kuidas inimesed pinkidel tema taga elavnesid, vaikselt sosistasid ja liigutasid end, nagu püüaksid ennast

portselannäoga mehe hallide sõnade ämblikuvõrgust vabastada.

«Kuuled, kuidas nad räägivad?» sosistas Sizov.

«Fjodor Mazin, vastake . . .»

«Ei taha!» ütles Fedja püsti tõustes selge häälega. Ta nägu oli ärevusest punaseks läinud, silmad välkusid, millegipärast hoidis ta käsi selja taga.

Sizov ahhetas tasakesi, ema ajas silmad hämmastusest pärani.

«Mina olen kaitsest loobunud, ma ei räägi midagi, pean teie kohut ebaseaduslikuks! Kes te olete? Kas rahvas on andnud teile õiguse meie üle kohut mõista? Ei, rahvas ei ole andnud! Mina teid ei tunne!»

Ta istus ja peitis oma õhetava näo Andrei õla taha.

Paks kohtunik kallutas pea vanamehe poole ja sosistas midagi. Kahvatu näoga kohtunik kergitas lauge, heitis silmanurgast pilgu kaebealustele, sirutas käe lauale ja kirjutas midagi pliiatsiga enda ees lebavale paberile. Vallavanem vangutas pead, tõstis ühe jala ettevaatlikult üle teise, toetas kõhu põlvedele ja kattis selle kätega. Pead liigutamata pööras vanamees end kogu kehaga punapäise kohtuniku poole, rääkis temaga kuuldamatult, see kuulas teda langetatud päi. Mõisnike peamees sosistas prokuröriga, linnapea kuulas neid põske hõõrudes. Jälle kõlas vana kohtuniku tuhm hääl.

«Küll ütles! Nagu rusikas silmaauku!» sosistas Sizov imestunult emale kõrva.

Ema naeratas nõutult. Kõik toimuv näis talle ülearuse ja tüütu sissejuhatusena millelegi kohutavale, mis tuleb ja kõik korrapealt oma külma õudusega puruks litsub. Kuid Paveli ja Andrei rahulikud sõnad olid nii kartmatult ja kindlalt kõlanud, nagu oleksid need öeldud väikeses alevimajas, mitte aga kohtu ees. Fedja äge esinemine tegi ema erksamaks. Midagi julget virgus saalis ja ema aimas enda taga olevate inimeste liikumise järgi, et ta ei ole ainus, kes seda tunneb.

«Teie arvamine?» ütles vanamees.

Kiilaspäine prokurör tõusis ja hakkas ühe käega puldist kinni hoides kiiresti kõnelema ja arvusid esitama. Tema hääles ei tundunud midagi kohutavat.

Ent samal ajal osatas ja ajas ema südant ärevile kuiv, torkiv tunne — ta tajus ähmaselt midagi vaenulikku. See ei ähvardanud, ei kisendanud, kuid kasvas nähtamatult ja tabamatult. Laisalt ja nürilt hõljus see kuskil kohtunike

ümber, mähkis neid nagu tihkesse pilve, millest miski välispidine enam nende juurde läbi ei suutnud tungida. Ema vaatas kohtunikke ja nad olid talle kõik arusaamatud. Nad ei olnud Paveli ega Fedja peale vihased, nagu ema oli oodanud, ei solvanud neid sõnadega, kuid kõik, mis nad küsisid, tundus olevat neile tarbetu, nad pärisid nagu vastu tahtmist, kuulasid vaevu vastuseid, teadsid kõike ette, ei tundnud millegi vastu huvi.

Nüüd seisis nende ees sandarm ja rääkis bassihäälega:

«Pavel Vlassovit nimetasid kõik peamiseks algatajaks . . .»

«Aga Nahhodka?» küsis paks kohtunik laisalt ja üsna tasa.

«Teda samuti . . .»

Üks advokaat tõusis püsti ja küsis:

«Kas ma tohin?»

Vanamees küsis kelleltki:

«Teil ei ole midagi?»

Kõik kohunikud näisid emale haiglastena. Haiglane väsimus paistis nende kehahoiakust ja häälest, lasus nende nägudel, haiglane väsimus ja tüütu hall igavus. Nähtavasti oli see kõik neile raske ja ebamugav — mundrid, saal, sandarmid, advokaadid, kohustus istuda tugitoolis, küsida ja kuulata.

Nende ees seisis tuttav kollase näoga ohvitser ja jutustas valjusti Andreist ja Pavelist, venitas tähtsalt sõnu. Ema mõtles teda kuulates tahtmatult:

«Vähe sa tead küll.»

Nüüd vaatas ema inimesi võre taga juba nende pärast hirmu tundmata, neid haletsemata — neile ei olnud haletsust vaja, nad äratasid temas ainult imestust ja armastust, mis südame soojaks tegi; see imestus oli rahulik, armastus rõõmus ja kirgas. Nad olid noored tugevad mehed, istusid teistest eemal, seina ääres, peaaegu ei sekkunud tunnistajate ja kohtunike ühetoonilisse kõnelusse, advokaatide vaidlusesse prokuröriga. Vahel naeratas mõni põlastavalt, ütles midagi seltsimeestele, üle nende nägude libises pilkav muie. Andrei ja Pavel ajasid peaaegu kogu aeg vaikselt juttu ühe kaitsjaga — ema oli teda eelmisel päeval Nikolai pool näinud. Nende jutuajamist kuulatas Mazin, kes oli elavam ja liikuvam kui teised, Samoilov lausus vahel midagi Ivan Gussevile ja ema nägi, et Ivan nügis iga kord seltsimeest märkamatult küünarnukiga eemale, hoidis vaevu naeru tagasi, ta nägu punetas, põsed olid pungis ja ta laskis pea rinnale. Paar korda oli ta juba turtsatanud, pärast seda aga istus tükk aega tõsise näoga, püüdes viisakalt käituda. Iga-

ühes pulbitses ühel või teisel viisil noorus, mis sai kergesti jagu pingutustest, millega sisemuses käärivat erksust alla suruda taheti.

Sizov puudutas kergelt ema küünarnukki, ema pöördus tema poole — Sizovi nägu oli rahul ja pisut murelik. Ta sosistas:

«Vaata, kui tugevaks nad on läinud, toredad poisid, eks ju? Päris parunid, eks ju?»

Saalis kõnelesid tunnistajad — kiiresti, ilmetute häältega, kohtunikud — vastu tahtmist ja osavõtmatult. Paks kohtunik haigutas, tõstis lihava käe suu ette, punaste vuntsidega kohtunik oli veel kahvatumaks läinud, tõstis aeg-ajalt käe, vajutas sõrmega kõvasti meelekohale ja vaatas haledate silmadega lakke nagu pime. Prokurör kritseldas vahetevahel midagi paberile ja ajas jälle sosinal juttu mõisnike peamehega, see silitas halli habet, pööritas suuri ilusaid silmi, naeratas ja sirutas tähtsalt kaela. Linnapea istus, üks jalg üle teise, trummeldas hääletult sõrmedega vastu põlve ja jälgis tähelepanelikult sõrmede liigutusi. Ainult vallavanem, kes oli kõhu põlvedele sättinud ja seda hoolikalt kätega kinni hoidis, istus, pea viltu, ja näis ühetoonilist häälevulinat kuulavat, ning tugitooli torgatud vanamees istus sirgelt ja liikumatult nagu tuulelipp vaikse ilmaga. See kestis kaua ja tarretav igavus tegi inimesed taas uimaseks.

«Kuulutan . . .» ütles vanamees, pigistas järgnevad sõnad oma õhukeste huulte vahele ja tõusis püsti.

Kära, ohked, vaiksed hüüded, köha ja jalgade sahin täitsid saali. Kaebealused viidi ära, minnes nad naeratasid, noogutasid omastele ning tuttavatele ja Ivan Gussev hüüdis kellelegi vaikselt:

«Ole tubli, Jegor! . . .»

Ema ja Sizov läksid koridori.

«Kas trahterisse teed jooma tuled?» küsis vanamees temalt hoolitsevalt ja mõtlikult. «Meil on poolteist tundi aega!»

«Ei taha.»

«Noh, mina ka ei lähe. Kus on ikka poisid, eks ju? Istuvad nii, nagu oleksid ainult nemad need õiged inimesed, kõik muu ei ole nende asigi! Ja Fedja kah, eks ju?»

Nende juurde tuli Samoilovi isa, müts käes. Ta naeratas tusaselt ja ütles:

«Näete, mis minu Grigori tegi! Kaitsjast ütles lahti ja rääkida ei taha. Tema olevat esimene, kes selle välja mõtles. Sinu poiss, Pelageja, olnud advokaatide poolt, aga minu oma ütles — ei taha! Siis ütlesid neli poissi lahti . . .»

Tema kõrval seisis ta naine. See pilgutas tihti silmi, pühkis rätikunurgaga nina. Samoilov sasis habeme pihku ja jätkas põrandale vahtides:

«On ikka lugu küll! Vaatad neid, põrgulisi, ja saad aru, et ilmaaegu nad seda tegid, ilmaaegu saadavad ennast hukka. Aga äkitselt hakkad mõtlema — võib-olla ongi neil õigus? Tuletad meelde, et vabrikus nad aina kasvavad ja kasvavad, neid võetakse alalõpmata kinni, aga nemad on nagu kiisad jões, mitte ei saa otsa! Ja jälle mõtled — võib-olla ongi jõud nende käes?»

«Raske on meil sellest aru saada, Stepan Petrovitš!» ütles Sizov.

«Raske jah!» nõustus Samoilov.

Ta naine tõmbas valjusti õhku ninasse ja ütles:

«Terved ka kõik teised, nurjatud . . .»

Lai lõtv nägu varjamatult naerul, jätkas ta:

«Sina, Nilovna, ära pahanda, ma prahvatasin ennist sulle, et sina oled süüdi. Aga tont neist aru saab, kes neist rohkem süüdi on, kui tõtt öelda! Vaata, mis sandarmid ja nuhid meie Grigorist rääkisid. Tema kah tegi, mis suutis, pagana punapea!»

Ta oli oma poja üle ilmselt uhke, võib-olla oma tunnet mõistmata, kuid emale oli see tunne tuttav ja ta vastas naisele heasüdamliku naeratusega, vaiksete sõnadega:

«Noor süda on alati tõele lähemal . . .»

Koridoris liikusid inimesed, kogunesid troppi, vestlesid ärevalt ja mõtlikult, kõlatute häältega. Peaaegu keegi ei seisnud üksi — kõigi nägudel oli ilmne soov rääkida, küsida ja kuulata. Inimesed sagisid kitsas valges käigus kahe seina vahel edasi ja tagasi, nagu pillutaksid neid tugevad tuuleiilid, ja näis, nagu otsiksid kõik võimalust millelegi kindlale ja vankumatule toetuda.

Bukini vanem vend, pikk ja samuti pleekinud juustega, vehkis kätega, keerutas end kiiresti ühele ja teisele poole ning seletas:

«Vallavanem Klepanov ei ole õige mees asja arutama . . .»

«Ole vait, Konstantin!» manitses teda isa, väike vanataat, ja vaatas kartlikult ringi.

«Ei, lase ma ütlen! Temast räägitakse, et ta oli möödunud aastal oma selli tolle naise pärast ära tapnud. Selli naine elab temaga kokku — mismoodi seda tuleb võtta? Pealegi on ta teada varas . . .»

«Oh issake, Konstantin!»

«Tõsijutt!» ütles Samoilov. «Tõsijutt! Kohtunikud ei ole õigesti valitud . . .»

Bukin kuulas ta häält, läks kiiresti, teisi kaasa tõmmates tema juurde, vehkides kätega, nägu ärritusest punane, ja hüüdis:

«Varguse ja tapmise pärast mõistavad kohut vandemehed, lihtsad inimesed — talupojad, linnakodanikud, olge lahked! Aga kes ülemuste vastu on, nende üle mõistavad kohut ülemused — miks see nii on? Kui sina teed mulle ülekohut ja mina virutan sulle vastu lõugu ja sina mõistad minu üle selle eest kohut, olen muidugi mina süüdi, aga kes esimesena ülekohut tegi — sina? Sina!»

Hall kongus ninaga valvur, medalid rinnas, ajas inimesi laiali ja ähvardas Bukinit sõrmega:

«Ära karju! Kõrtsis oled või?»

«Lubage, kavaler, ma saan aru! Kuulge, kui mina teid lööb ja siis teie üle kohut mõistan, mida teie arvate . . .»

«Ma lasen su siit välja viia!» ütles valvur karmilt.

«Kuhu? Mispärast?»

«Tänavale. Et sa ei karjuks . . .»

Bukin vaatas inimesi enda ümber ja ütles vaiksemalt:

«Neile on kõige tähtsam, et inimesed vait oleksid . . .»

«Aga mis sina siis arvasid?» hüüdis vanamees karmilt ja jõhkralt.

Bukin laiutas käsi ja hakkas tasemini rääkima:

«Või jällegi, miks rahvast kohtusse ei lubatud, ainult omakseid lasti? Kui kohtumõistmine on õiglane, siis mõista kohut rahva ees — mida seal siis karta?»

Samoilov kordas, kuid juba kõvemini:

«Kohut ei mõisteta ausalt, see on tõsi! . . .»

Ema oleks tahtnud talle seepeale rääkida, mida ta Nikolailt oli kuulnud kohtu ebaseaduslikkusest, aga ta oli sellest halvasti aru saanud ja osa juttu unustanud. Püüdes seda meelde tuletada, nihkus ta inimestest eemale ja märkas, et keegi noor valkjate vurrudega mees vaatab teda. Paremat kätt hoidis ta püksitaskus, sellepärast oli ta vasak õlg madalam, tema iseäralik välimus näis emale tuttav. Kuid mees pööras talle selja, emal aga oli tegemist meeldetuletamisega ning ta unustas mehe kohe.

Kuid hetke pärast ulatus ta kõrvu vaikne küsimus:

«See?»

Ja keegi vastas kõvemini, rõõmsamalt:

«Jah!»

Ema vaatas selja taha. Viltuste õlgadega mees seisis, külg tema poole, ja rääkis midagi oma naabrile, musta habeme, lühikese palitu ja põlvini saabastega noormehele.

Jälle võpatas ema mälu rahutult, kuid mingit selgust ei

saabunud. Ema rinnas ärkas võimukas soov rääkida inimestele poja tõest, ta oleks tahtnud kuulda, mida inimesed ütlevad selle tõe vastu, oleks tahtnud nende sõnade põhjal kohtuotsust ennustada.

«Kas nii mõistetakse kohut?» alustas ta Sizovi poole pöördudes ettevaatlikult ja tasa. «Küsitakse, mida keegi on teinud, aga miks nad seda tegid, seda ei küsita. Ja vanad on nad kõik, noorte üle peaksid noored kohut mõistma . . .»

«Jah,» ütles Sizov, «raske on meil sellest aru saada!» Ta raputas mõtlikult pead.

Valvur avas saaliukse ja hüüdis:

«Omaksed! Näidake piletid ette . . .»

Sünge hääl ütles aeglaselt:

«Piletid — justkui tsirkuses!»

Kõigis inimestes võis nüüd aimata vaikset ärritust, ebamäärast trotsi, nad käitusid vabamalt, käratsesid, vaidlesid valvuritega.

XXV

Pingile istudes porises Sizov midagi.

«Mis on?» küsis ema.

«Ei midagi! Loll rahvas . . .»

Kell helises. Keegi teatas ükskõikselt:

«Kohus tuleb . . .»

Jälle tõusid kõik püsti, kohtunikud tulid endises järjekorras, istusid. Kaebealused toodi sisse.

«Ole tugev!» sosistas Sizov. «Prokurör hakkab kõnet pidama.»

Ema sirutas kaela, kallutas keha ettepoole ja jäi hinge kinni pidades uuesti midagi kohutavat ootama.

Külg kohtunike poole, pea nende poole pööratud, küünarnukk puldil, tõmbas prokurör õhku kopsu, vehkis aeg-ajalt parema käega õhus ja hakkas kõnelema. Esimestest sõnadest ei saanud ema aru, prokuröri ladus, kõmisev hääl voolas ebaühtlaselt, kord pikkamisi, kord kiiremini. Sõnad venisid üksluiselt ja moodustasid pika rea nagu nõelapisted, lendasid äkki kiiruga välja ning tiirutasid ringi nagu must kärbseparv suhkrutüki ümber. Kuid ema ei leidnud neis midagi kohutavat, midagi ähvardavat. Külmad kui lumi, hallid nagu tuhk, langesid sõnad ja täitsid saali millegi häirivalt tüütuga, mis oli nagu peenike kuiv tolm. See tunne-

test vaene, sõnadest küllastatud kõne vist ei jõudnudki Paveli ja tema seltsimeesteni, see ei paistnud üldse neid puudutavat — kõik istusid rahulikult, ajasid endist viisi vaikselt juttu, vahel naeratasid, vahel kortsutasid kulmu, et naeratust varjata.

«Valetab!» sosistas Sizov.

Ema ei oleks võinud seda öelda. Ta kuulis prokuröri sõnu, sai aru, et see süüdistab kõiki, ei tõsta kedagi eraldi esile; rääkinud Pavelist, hakkas ta rääkima Fedjast, seadnud ta Paveli kõrvale, nihutas Bukini visalt nende ligidale, — paistis, et ta pakib kõik ühte kotti, litsub nad tihedalt kokku ja õmbleb kotisuu kinni. Kuid tema sõnade väline vorm ema ei rahuldanud, ei liigutanud ega ehmatanud; ta ootas ikkagi midagi kohutavat ja otsis seda visalt sõnade tagant — prokuröri näost, silmadest, häälest, tema valgest käest, mis aeglaselt õhku raius. Midagi kohutavat oli olemas, ema tajus seda, kuid see oli tabamatu, määratlematu, see äratas jälle ta südames kuiva ja kibeda tunde.

Ta vaatas kohtunike poole — neil oli kahtlemata igav seda kõnet kuulata. Elutud, kollased ja hallid näod ei väljendanud midagi. Prokuröri sõnad külvasid õhku silmale nähtamatut udu, see aina turdus ja tihenes kohtunike ümber, mähkis neid üha tihkemasse ükskõiksuse ja väsinud ootuse pilve. Vana kohtunik ei liigutanud, oli nagu oma sirgesse poosi kuivanud, hallid täpid ta prilliklaaside taga kadusid vahetevahel, valgusid näole laiali.

Ja seda elutut osavõtmatust, seda tigeduseta ükskõiksust nähes küsis ema eneselt arusaamatuses:

«Kas nii mõistetakse kohut?»

Küsimus rõhus ta südant, surus sealt pikkamööda välja millegi kohutava ootuse, kõri pitsitas terav ülekohtutunne.

Prokuröri kõne katkes kuidagi ootamatult — ta tegi mitu kiiret väikest nõelapistet, kummardas kohtunike ees ja võttis käsi hõõrudes istet. Mõisnike peamees noogutas talle, pungitas silmi, linnapea ulatas käe, vallavanem vaatas oma kõhtu ja naeratas.

Kuid kohtunikke ta kõne nähtavasti ei rõõmustanud, need istusid liikumatult.

«Sõna on,» ütles vanamees ja tõstis mingi paberi näole ligemale, «Feodossejevi, Markovi ja Zagarovi kaitsjal.»

Tõusis advokaat, keda ema oli Nikolai pool näinud. Tal oli heasüdamlik, lai nägu, ta väikesed silmad naeratasid sädelevalt — punakate kulmude alt näisid välkuvat kaks teravikku, mis nagu käärid midagi õhus lõikasid. Ta rääkis

aeglaselt, kõlavalt ja selgesti, kuid ema ei saanud ta juttu kuulata — Sizov sosistas talle kõrva:

«Said aru, mis ta rääkis? Said aru? Ütles, et närvihaiged, hullud inimesed. Fjodori kohta nii öelda!»

Ema ei vastanud, teda masendas ränk pettumus. Solvumistunne kasvas ja rõhus südant. Nüüd sai Vlassovale selgeks, miks ta oli õiglust oodanud, lootnud näha poja tõe karmi, ausat jõukatsumist kohtunike tõega. Ta oli arvanud, et kohtunikud küsitlevad Pavelit kaua, tähelepanelikult ja üksikasjalikult kogu ta südame elu kohta, uurivad terase pilguga poja kõiki mõtteid ja tegusid, kõiki ta elupäevi. Ja kui näevad, et temal on õigus, siis ütlevad ausalt, valjusti:

«Sellel inimesel on õigus!»

Kuid midagi niisugust ei juhtunud — tundus, et kaebealused on kohtunikest silmaga haaramatus kauguses ja et kohtunikud on neile ülearused. Ema oli väsinud ja kaotas huvi kohtu vastu, juttu kuulamata mõtles ta solvunult:

«Kas nii mõistetakse kohut?»

«Just nii tuleb neile öelda!» sosistas Sizov heakskiitvalt.

Juba kõneles teine advokaat, väike, terava, kahvatu ja pikliku näoga mees, aga kohtunikud segasid teda.

Prokurör kargas püsti, seletas midagi kiiresti ja vihaselt protokollist, siis kõneles manitsevalt vanamees — kaitsja langetas aupaklikult pea, kuulas neid ja rääkis siis edasi.

«Urgitse!» ütles Sizov. «Urgitse lagedale!»

Saal elavnes, välgatas sõjakas trots, advokaadi teravad sõnad olid kohtunike vana nahka kriimustanud. Näis, nagu oleksid kohtunikud üksteisele lähemale nihkunud, end õhku täis tõmmanud ja puhevile ajanud, et torkivaid ja teravaid sõnanipse tagasi tõrjuda.

Siis tõusis Pavel, ja äkitselt jäi saalis ootamatult vaikseks. Ema kallutas end kogu kehaga ettepoole. Pavel alustas rahulikult:

«Parteiinimesena tunnustan ma ainult oma partei kohut ja ma ei räägi mitte enese kaitseks, vaid oma seltsimeeste soovil, kes samuti kaitsest loobusid, ning püüan teile selgetada, millest te aru ei ole saanud. Meie väljaastumist sotsiaaldemokraatia lipu all nimetas prokurör mässuks kõrgema võimu vastu, ja vaatles meid kogu aeg kui mässajaid keisri vastu. Pean teatama, et meile ei ole isevalitsus ainuke ahel, mis seob maa keha, see on ainult esimene ja kõige lähem ahel, millest me oleme kohustatud rahva vabastama . . .»

Vaikus süvenes ta kindla hääle saatel, mis näis saali seinu kaugemale nihutavat, Pavel oleks nagu inimestest eemaldunud ja selgemini nähtavaks saanud.

Kohtunikud hakkasid oma toolidel kohmakalt ja rahutult nihelema. Mõisnike peamees sosistas midagi laisa näoga kohtunikule, see noogutas ja pöördus vanamehe poole, teiselt poolt ütles tollele samal ajal midagi kõrva sisse haige kohtunik. Tugitoolis end paremale ja vasakule kallutades ütles vanamees midagi Pavelile, kuid ta hääl uppus Vlassovi ühtlasse laia kõnevoolu.

«Meie oleme sotsialistid. See tähendab, et me oleme eraomanduse vastased, sest see lahutab inimesi, relvastab neid üksteise vastu, loob lepitamatu huvidevaenu, valetab, püüdes seda vaenu varjata või õigustada, ja laostab kõiki vale, silmakirjalikkuse ja tigedusega. Meie ütleme: ühiskond, mis peab inimest ainult oma rikastumise tööriistaks, on inimvastane, meile vaenulik, me ei saa leppida tema kahepalgelise ja valeliku moraaliga; tema küüniline ja julm suhtumine isiksusse on meile vastik, me tahame võidelda ja võitleme inimese füüsilise ja moraalse orjastamise kõigi vormide vastu, mis niisuguses ühiskonnas valitsevad, võitleme kõigi võtete vastu, mille eesmärgiks on inimese killustamine kasuahnuse meeleheaks. Meie oleme töölised, inimesed, kelle tööga luuakse kõik — hiiglamasinatest laste mänguasjadeni, meie oleme inimesed, kellelt on võetud õigus oma inimväärikuse eest võidelda, igaüks püüab ja võib meid muuta tööriistaks oma eesmärgi saavutamise huvides, meie tahame nüüd nii palju vabadust saada, et see annaks meile aja jooksul võimaluse kogu võimu enda kätte võtta. Meie loosungid on lihtsad: maha eraomandus, kõik tootmisvahendid rahvale, kõik võim rahvale, töö kõigile kohustuslikuks. Te näete, me ei ole mässajad!»

Pavel naeratas, tõmbas käega pikkamisi üle juuste, leek ta sinistes silmades lõi heledamalt põlema.

«Palun teid — asjale lähemale!» ütles eesistuja selgelt ja valjusti. Ta pöördus otse Paveli poole, vaatas teda, ja emale näis, et ta vasakus tuhmis silmas süttib tige, ahne tuli. Kõik kohunikud vaatasid tema poega niimoodi, et näis — nende silmad kleepuvad ta näole, imevad ennast tema keha külge, janunevad ta verd, et oma kulunud kehi noorendada. Aga poeg, sirge ja pikk, seisis kindlalt ja tugevasti, sirutas käe nende poole ja rääkis tasa, kuid selgesti:

«Meie oleme revolutsionäärid ja jääme selleks, kuni ühed ainult kamandavad ja teised ainult töötavad. Me oleme ühiskonna vastu, mille huvisid teil on kästud kaitsta, oleme selle ühiskonna ja teie lepitamatud vaenlased ja leppimine meie vahel ei ole võimalik, enne kui me oleme võitnud. Võidame meie, töölised! Teie volitajad ei ole sugugi nii

tugevad, kui neile näib. Seesama eraomandus, mida kogudes ja säilitades nad toovad ohvriks miljoneid orjastatud inimesi, seesama jõud, mis annab neile võimu meie üle, tekitab nende eneste hulgas vaenulikke hõõrdumisi, laostab neid füüsiliselt ja moraalselt. Omandi kaitsmine nõuab liiga suuri pingutusi ja teie kõik, meie valitsejad, olete tegelikult rohkem orjad kui meie: teie olete vaimselt orjastatud, meie ainult füüsiliselt. Te ei suuda lahti öelda eelarvamuste ja harjumuse ikkest, mis on teid vaimselt surmanud, meid ei takista miski sisemiselt vabad olemast — need mürgid, millega te meid mürgitate, on nõrgemad kui vastumürgid, mida te tahtmatult meie teadvusse valate. See vastumürk toimib, ta mõju kasvab, hoogustub peatamatult, üha kiiremini ja haarab enesega kaasa kõik parema, kõik vaimselt terve isegi teie hulgast. Vaadake, teil ei ole enam inimesi, kes suudaksid ideeliselt teie võimu eest võidelda, te olete juba ära kulutanud kõik argumendid, mis suudaksid teid ajaloolise õigluse pealetungi vastu kaitsta, te ei suuda ideede valdkonnas midagi uut luua, te olete vaimselt viljatud. Meie ideed kasvavad, nad süttivad ikka heledamalt, nad haaravad rahvahulki, organiseerivad neid vabadusvõitluseks. Teadmine töölise suurest osatähtsusest ühendab kõik maailma töölised üheks hingeks — te ei suuda seda elu uuendamise protsessi millegi muuga pidurdada kui julmuse ja künismiga. Kuid künism on silmanähtav, julmus ärritab. Ja need käed, mis täna meid kägistavad, suruvad varsti seltsimehelikult meie käsi. Teie energia on kulla kasvu mehaaniline energia, see liidab teid rühmadesse, kes on määratud üksteist nahka pistma, meie energia on aga kõigi tööliste üha kasvava solidaarsustunde elav jõud. Kõik, mida te teete, on kuritegelik, sest see on suunatud inimeste orjastamisele; meie töö vabastab maailma viirastustest ja koletistest, mis on sündinud teie valedest, kurjusest ja ahnusest, meie töö vabastab rahva neist hirmutavatest koletistest. Te olete inimese elust lahti kiskunud ja ta purustanud; sotsialism ühendab teie poolt purustatud maailma üheks suureks tervikuks, ja see saab teoks!»

Pavel peatus hetkeks ja kordas tasemini, jõulisemalt:

«See saab teoks!»

Kohtunikud sosistasid omavahel, tegid veidraid grimasse ega saanud ikka veel oma ahneid silmi Pavelist lahti, kuid ema tundis, et nende pilgud, mis kadestavad poja tervist, jõudu ja värskust, määrivad tema tugevat, paindlikku keha. Kaebealused kuulasid tähelepanelikult oma seltsimehe kõnet,

nende näod olid kahvatud, silmad särasid rõõmsalt. Ema neelas poja sõnu ja need lõikusid sirgete ridadena tema mällu. Vanamees peatas Pavelit mitu korda, seletas talle midagi, korra isegi naeratas kurvalt — Pavel kuulas teda vaikides ja hakkas uuesti karmilt, kuid rahulikult rääkima, sundis kõiki ennast kuulama, alistas kohtunike tahte oma tahtele. Kuid lõpuks hakkas vanamees karjuma ja sirutas käe Paveli poole; Pavel vastas talle pisut pilkaval häälel:

«Ma lõpetan. Teid isiklikult solvata ma ei tahtnud, vastuoksa, võttes tahtmatult osa sellest komöödiast, mida te kohtuks nimetate, tunnen ma teile peaaegu kaasa. Kõigest hoolimata olete te inimesed ja meil on alati ebameeldiv näha inimesi, kes on küll meie eesmärkide vastu vaenulikud, kuid on vägivalla teenistuses nii häbiväärselt alandatud, kes on niisugusel määral kaotanud oma inimväärikuse . . .»

Ta istus, ilma et oleks kohtunikele pilkugi heitnud; ema hoidis hinge kinni, vaatas üksisilmi kohtunikke ja ootas.

Andrei, kes säras üle kogu näo, surus kõvasti Paveli kätt, Samoilov, Mazin ja kõik teised sirutusid õhinal tema poole, Pavel naeratas, pisut kohmetunud seltsimeeste tundepuhangust, vaatas sinnapoole, kus istus ema, ja noogutas talle, nagu küsides:

«Kas nii?»

Ema vastas talle sügava rõõmuohkega, palav armastus uhkas temast üle nagu laine.

«Noh, nüüd on kohus alanud!» sosistas Sizov. «Küll ütles neile hästi, eks ju!»

Ema noogutas vaikides, rahul sellega, et poeg nii julgesti oli rääkinud, aga võib-olla veelgi enam rahul sellega, et ta oli lõpetanud. Ema peas tuikas küsimus:

«Noh? Mis te siis nüüd teete?»

XXVI

See, mida poeg oli rääkinud, polnud emale uus, ta tundis neid mõtteid, kuid siin, kohtu ees, tajus ta esimest korda poja usu kummalist, kaasakiskuvat jõudu. Teda üllatas Paveli rahulikkus ja poja kõne koondus ema rinnas tähekujuliseks, kiirgavaks ja kindlaks veendumuseks poja õiguses ja selle võidus. Nüüd ootas ta, et kohtunikud hakkavad pojaga vihaselt vaidlema, talle tigedalt vastama ja oma tõde

esile tõstma. Kuid juba tõusis Andrei, hõljutas end jalgadel, vaatas altkulmu kohtunike poole ja alustas:

«Härrased kaitsjad . . .»

«Teie ees on kohus, aga mitte kaitse!» ütles haige näoga kohtunik talle vihaselt ja valjusti. Andrei ilmest nägi ema, et ta tahaks lõõpida, tema vuntsid värisesid, silmades helkis emale tuttav kaval kassilik leebus. Andrei hõõrus oma pika käega kõvasti pead ja ohkas.

«Kas tõesti?» ütles ta pead vangutades. «Mina arvan, et te ei ole kohtunikud, vaid ainult kaitsjad . . .»

«Palun teid asja sisust rääkida!» ütles vanamees kuivalt.

«Asja sisust? Hea küll! Ma sundisin juba ennast mõtlema, et te olete tõepoolest kohtunikud, sõltumatud, ausad inimesed . . .»

«Kohus ei vaja teilt iseloomustust!»

«Ei vaja? Hm, nojah, ma jätkan siiski . . . Te olete inimesed, kes ei tee vahet omade ja võõraste vahel, te olete vabad inimesed. Teie ees seisab kaks poolt, üks kaebab: tema röövis mu paljaks ja peksis vaeseomaks! Teine vastab: mul on õigus röövida ja peksta, sest mul on püss . . .»

«Kas teil on midagi sisulist öelda?» küsis vanamees häält kõrgendades. Tema käsi värises ja emale tegi head meelt, et ta vihastab. Kuid Andrei käitumine talle ei meeldinud — see ei sobinud Paveli kõnega, ema oleks tahtnud tõsist ja karmi vaidlust.

Väikevenelane vaatas vaikides vanamehele otsa, hõõrus siis pead ja ütles tõsiselt:

«Sisulist? Mispärast ma peaksin hakkama teiega asja sisust rääkima? Mida teil oli vaja teada, ütles minu seltsimees. Ülejäänu ütlevad teised, kui aeg tuleb . . .»

Vanamees kergitas end pisut ja kuulutas:

«Võtan teilt sõna ära! Grigori Samoilov!»

Väikevenelane pigistas huuled kõvasti kokku ja laskus laisalt pingile, tema kõrvalt tõusis oma käharaid juukseid raputades püsti Samoilov.

«Prokurör nimetas minu seltsimehi metslasteks, kultuuri vaenlasteks . . .»

«Rääkida tuleb ainult sellest, mis puutub teie süüasjasse!»

«See puutub. Ei ole midagi, mis ausatesse inimestesse ei puutuks. Ja ma palun mind mitte katkestada. Ma küsin teilt: mis on teie kultuur?»

«Me ei ole siin selleks, et teiega vaielda. Asja juurde!» ütles vanamees hambaid paljastades.

Andrei käitumine oli ilmselt kohtunikke muutnud, ta

sõnad olid nendelt nagu midagi maha pühkinud, nende hallidele nägudele olid kerkinud laigud ja silmades sähvisid külmad rohelised sädemed. Paveli kõne oli neid ärritanud, kuid talitsenud ärritust oma jõulisusega, mis tahtmatult austust äratas, väikevenelane oli selle talitsetuse maha rebinud ja kergesti paljastanud, mis selle all peitus. Kohtunikud sosistasid omavahel, tegid imelikke grimasse ja hakkasid enda kohta liiga kiireid liigutusi tegema.

«Te kasvatate nuhke, te viite kõlvatule teele naisi ja tütarlapsi, te sunnite inimesi varasteks ja mõrtsukateks saama, te mürgitate neid viinaga — rahvusvahelised tapatalgud, üldrahvalik vale, liiderlikkus ja metsistumine — see on teie kultuur! Jah, meie oleme selle kultuuri vaenlased!»

«Palun teid!» kisendas vanamees ja ta lõug vabises. Ent näost punane Samoilov välgutas silmi ja karjus samuti:

«Aga me austame ja hindame seda kultuuri, mille loojaid te olete vanglates mädandanud, hulluks minema sundinud . . .»

«Võtan sõna ära! Fjodor Mazin!»

Väike Mazin tõusis äkitselt, nagu oleks naaskel püsti tõstetud, ja ütles katkeva häälega:

«Ma . . . ma vannun! Ma tean, et te olete mu süüdi mõistnud.»

Ta tõmbas hinge, läks kahvatuks, ta näkku olid jäänud ainult silmad, siis sirutas ta käe välja ning hüüdis:

«Mina — ausõna! Kuhu te mind iganes saadate — ma põgenen ära, tulen tagasi, teen kogu aeg tööd, kogu elu! Ausõna!»

Sizov kõhatas valjusti, hakkas pingil nihelema. Kogu publik, haaratud üha kõrgemale tõusvast ärevuslainest, hakkas imelikult ja surutult kõmisema. Üks naine nuttis, keegi köhis, nagu oleks ta lämbumas. Sandarmid vaatasid kohtualuseid nüri imestusega, publikut tigedusega. Kohtunikud liigutasid end laua taga, vanamees karjus peenikese häälega:

«Ivan Gussev!»

«Ei taha kõnelda!»

«Vassili Gussev!»

«Ei taha!»

«Fjodor Bukin!»

Heledate, pleekinud juustega noormees ajas end raskelt üles, vangutas pead ja ütles pikkamisi:

«Häbeneksite ometi! Mina olen harimata inimene ja saan

ometi õigesti aru!» Ta tõstis käe peast kõrgemale ja jäi vait, silmad pilukil, nagu vaataks ta kuskile kaugele.

«Mis on?» karjatas vanamees ärritatult, hämmastusega tugitooli leenile vajudes.

«Ah, mis teist rääkida . . .»

Bukin vajus süngelt pingile. Midagi määratu suurt ja tähtsat oli ta mornides sõnades, midagi nukralt etteheitvat ja naiivset. Seda tajusid kõik ja isegi kohtunikud jäid kuulatama, nagu ootaksid nad, et kohe kostab kaja, selgem kui need sõnad. Ka publiku pinkidel jäi kõik vaikseks, ainult vaikne nutt hõljus õhus. Siis kehitas prokurör õlgu ja muigas, mõisnike peamees köhatas valjusti ja uuesti kerkis sosin, mis lendas ärevalt üle saali.

Ema kummardus Sizovi poole ja küsis:

«Kas kohtunikud ka räägivad?»

«Kõik on läbi . . . nüüd kuulutatakse ainult otsus . . .»

«Enam ei tule midagi?»

«Ei tule . . .»

Ema ei uskunud teda.

Samoilova niheles rahutult pingil, müksas ema õla ja küünarnukiga ning ütles mehele tasa:

«Kuidas nii saab? Kas nii tohib?»

«Näed, et tohib!»

«Mis siis Grišast nüüd saab?»

«Jäta mind rahule . . .»

Tundus, nagu oleks inimestes miski paigast nihkunud, murdunud ja kohalt liikunud, nad pilgutasid nõutult oma pimestatud silmi, nagu oleks nende ees süttinud midagi eredat, mille piirjooned olid ähmased ja tähendus arusaamatu, kuid mis neid vägisi kaasa kiskus. Mõistmata äkitselt nende ees avanenud mõtte suurust, kulutasid inimesed oma uue tunde kähku silmaga nähtavatele, neile arusaadavatele pisiasjadele. Vanem Bukin sosistas valjusti, häbenemata:

«Palun väga, mispärast neil rääkida ei lasta? Prokurör võib kõigest rääkida ja nii palju kui tahab . . .»

Pinkide kõrval seisis ametnik, vehkis inimeste poole kätega ja ütles vaikselt:

«Tasa! Tasa . . .»

Samoilov kallutas end tahapoole ja kõmistas naise selja tagant, selgelt ja valjusti:

«Muidugi, ütleme, et nad on süüdlased. Aga lase tal seletada! Mille vastu nad läksid? Mina tahan teada! Mind ka huvitab . . .»

«Tasa!» hüüdis ametnik talle ja ähvardas sõrmega.

Sizov noogutas mornilt pead.

Ema vaatas kohtunikke üksisilmi ja nägi neid ikka rohkem ärrituvat, üksteisega ebaselgelt kõnelevat. Nende külm ja libe häälekõla libises üle ta näo ja pani oma puudutusega põsed värisema, tõi suhu haiglase, vastiku maitse. Emale tundus millegipärast, et nad kõik räägivad tema poja ja ta seltsimeeste kehadest, noorte lihastest ja liikmetest, mis on täis kuuma verd ja elavat jõudu. Need kehad äratavad neis kerjuste tigedat kadedust, kurnatute ja tõbiste kleepjat ahnust. Nad matsutavad huuli ja neil on kahju nendest kehadest, mis on võimelised töötama ja rikastama, nautima ja looma. Nüüd langevad need kehad igapäevase töö ringkäigust välja, ei võta sellest osa, viivad endaga kaasa võimaluse neid valitseda, kasutada ja neelata nende jõudu. Seepärast äratavad noormehed vanades kohtunikes nõrkenud kiskja kättemaksuhimulist, kibedat ärritust, kes näeb värsket sööta, kuid kellel ei jätku enam jõudu seda kinni püüda, kes on kaotanud võime võõra jõu arvel oma nälga kustutada ja nüüd hädiselt uriseb ning ahastavalt ulub, nähes, kuidas tema kõhutäis tema käest minema pääseb.

See jõhker ja imelik mõte sai järjest selgema kuju, mida tähelepanelikumalt ema kohtunikke vaatles. Talle paistis, et nad ei varjagi kunagi palju õginud näljaste elajate taasärganud aplust ja jõuetut tigedust. Temal, naisel ja emal, kellele poja keha oli olnud alati ja kõigest hoolimata kallim sellest, mida hingeks nimetatakse, — tal oli õudne vaadata, kuidas need kustunud silmad roomavad mööda ta poja nägu, kobavad ta rinda, õlgu ja käsi, nühivad kuuma nahka, nagu otsiksid võimalust süttida ja leegitseda, soojendada verd poolsurnud inimeste tahkunud soontes ja kulunud lihastes, mis praegu hetkeks on elustunud torkivast ahnusest ja kadedusest noore elu vastu, mille üle neil tuleb kohut mõista ja mis neil tuleb iseendalt ära võtta. Emale näis, et poeg tunneb neid niiskeid, vastikult kõditavaid puudutusi ja vaatab võpatades tema poole.

Pavel vaatas emale otsa pisut väsinud silmadega, rahulikult ja hellalt. Vahel noogutas ta emale ja naeratas.

«Varsti tuleb vabadus!» ütles emale see naeratus, mis ta südant pehmelt paitas.

Äkitselt tõusid kõik kohtunikud korraga püsti. Ka ema tõusis tahtmatult jalule.

«Lähevad!» ütles Sizov.

«Otsust tegema?» küsis ema.

«Jah . . .»

Ema pinge hajus äkki, keha valdas roiutav väsimus, kulm hakkas võbisema, laubale kerkis higi. Ränk pettumus- ja solvumistunne voogas südamesse ja muutus kiiresti rusuvaks põlguseks kohtunike ja kohtu vastu. Ta tundis valu kulmudes, tõmbas peoga tugevalt üle otsmiku, vaatas ringi — kaebealuste omaksed läksid võre juurde, saali täitis jutukõmin. Ka tema läks Paveli juurde, pigistas kõvasti ta kätt ja hakkas nutma, solvunud ja rõõmus, kaotanud pea vasturääkivate tunnete segadikus. Pavel rääkis temaga hellalt, väikevenelane naljatas ja naeris.

Kõik naised nutsid, kuid rohkem harjumusest kui murest. Ootamatult ja aimamatult kaelasadavat, äkiliselt jalust rabavat muret ei olnud, oli vaid kurb teadmine, et lastest lahkumine on paratamatu, kuid ka see kadus ning hajus tänase päeva muljetesse. Isad ja emad vaatasid lapsi segaste tunnetega, kus umbusk nooruse vastu ja harjunud lastest üleolek sulasid kummaliselt ühte teise tundega, mis oli ligilähedane nende austamisele, ja pealetükkiv kurb mõte, kuidas nüüd edasi elada, nürines uudishimu tõttu, mille noored olid äratanud, kui nad julgesti ning hirmu tundmata olid rääkinud teistsuguse, hea elu võimalikkusest. Tundeid hoidis tagasi oskamatus neid väljendada, sõnu kulutati palju, kuid räägiti lihtsatest asjadest — pesust ja riietest, sellest, et on vaja tervist hoida.

Bukini vend vehkis kätega ja veenis nooremat venda:

«Just nimelt — õiglus! Ja muud mitte midagi!»

Noorem Bukin vastas:

«Hoolitse kuldnoka eest . . .»

«Küll ma hoolitsen . . .»

Sizov hoidis õepojal käest kinni ja rääkis pikkamisi:

«Nii, Fjodor, tähendab, sina sõidad . . .»

Fedja kummardus ja sosistas talle kelmikalt naeratades midagi kõrva. Konvoisoldat naeratas samuti, kuid tegi kohe kurja näo ja köhatas.

Ema rääkis Paveliga sellestsamast mis teisedki — riietest ja tervisest, aga rinnas pakitsesid tal kümned küsimused Sašast, endast ja pojast. Kuid selle kõige varjul oli peidus ja aina tugevnes piiritu armastus poja vastu, ärev soov talle meelepärane olla, tema südame ligi pääseda. Millegi kohutava ootus oli kadunud, sellest oli säilinud ainult ebameeldiv võbin, kui kohtunikud meelde tulid, ning mingi ähmane mõte nendest kuskil kaugel. Ema tundis suure ja helge rõõmu tärkamist südames, ei saanud sellest aru ja tundis end koh-

metuna. Nähes, et väikevenelane räägib kõigiga, ja tundes, et temale on hellust rohkem vaja kui Pavelile, ütles ema talle:

«Kohus ei meeldinud mulle!»

«Mispärast siis, nänn?» hüüdis väikevenelane tänulikult naeratades. «Vana veski jahvatab veel hästi . . .»

«Keegi ei karda ja inimesed ei saa aru, kellel siis õigus on?» ütles ema kõhklevalt.

«Ohoo, mida te veel ei taha!» hüüdis Andrei. «Kas siin õiguse pärast protsessitakse? . . .»

Ema ohkas ja ütles naeratades:

«Mina mõtlesin, et see on hirmus . . .»

«Kohus tuleb!»

Kõik tormasid kiiresti kohtadele.

Üks käsi lauale toetatud, paberileht näo ees, hakkas vana kohtunik nõrgalt sumiseva mesilasehäälega lugema.

«Loeb otsuse ette!» ütles Sizov kuulama jäädes.

Saalis jäi vaikseks. Kõik olid püsti tõusnud ja vaatasid vanameest. See oli pisike, kuivetu ja sirge, temas oli midagi ühist kepiga, mida hoiab nähtamatu käsi. Ka kohtunikud seisid: vallavanem pead õlale kallutades ja lakke vahtides, linnapea käsi rinnal vaheliti hoides, mõisnike peamees habet silitades. Haige näoga kohtunik, tema lihav ametivend ja prokurör vaatasid kaebealuste poole. Kohtunike selja tagant pildilt vaatas üle nende peade saali punases mundris, ükskõikse valge näoga keiser, üle tema näo roomas mingi putukas.

«Asumisele!» ütles Sizov kergendatult ohates. «Noh, muidugi, tänu jumalale! Räägiti, et sunnitööle! Pole viga, ema! See pole midagi!»

«Ma ju teadsin,» vastas ema väsinud häälega.

«Aga ikkagi! Nüüd on see kindel! Ja kes neid võis teada?» Ta pöördus süüdimõistetute poole, keda nüüd juba ära viidi, ja ütles valjusti:

«Nägemiseni, Fjodor! Ja kõik teised! Issand õnnistagu teid . . .»

Ema noogutas vaikselt pojale ja kõigile teistele. Ta oleks tahtnud nutta, aga ta häbenes.

XXVII

Ema läks kohtumajast välja ja imestas, et linnas oli juba öö, tänavatel särasid laternad ja taevas tähed. Kohtumaja ees seisid rühmiti inimesed, külmas õhus kriuksus lumi, läbisegi kõlasid noored hääled. Halli paslikuga mees vaatas Sizovile näkku ja küsis kiiresti:

«Mis otsus tehti?»

«Asumisele.»

«Kõik?»

«Kõik.»

«Aitäh!»

Mees läks minema.

«Nägid?» ütles Sizov. «Küsitakse . . .»

Äkitselt piirasid kümmekond noormeest ja neidu nad sisse, puistasid nad üle valjude küsimustega, mis veel inimesi ligi meelitasid. Ema ja Sizov jäid seisma. Päriti kohtuotsuse järele, küsiti, kuidas kaebealused käitusid, kes millest rääkis, ning kõigis küsimustes oli tunda innukat, siirast ja palavat uudishimu, mis äratas tahtmise seda rahuldada.

«Härrased! See on Pavel Vlassovi ema!» hüüdis keegi vaikselt, ja mitte küll kohe, kuid kiiresti jäid kõik vait.

«Lubage teie kätt suruda!»

Kellegi tugev käsi pigistas ema sõrmi, kellegi hääl ütles õhinal:

«Teie poeg on mehisuse eeskujuks meile kõigile . . .»

«Elagu vene tööline!» kostis kõlav hüüe.

Kostsid hüüded, lisandusid aina, kerkisid siit ja sealt, igalt poolt jooksis inimesi kokku, kogunes Sizovi ja ema ümber. Õhus hakkasid helisema politseinike viletrillerid, kuid need ei suutnud hüüdeid summutada. Vanamees naeris ja emale näis see kõik ilusa unenäona. Ema naeratas, surus käsi ja kummardas, õnnelikud, helged pisarad kerkisid ta kurku, ta jalad värisesid väsimusest, kuid süda oli tulvil rõõmu, imes kõike endasse, peegeldas muljeid nagu hele järvepind. Tema lähedal lausus kellegi selge hääl närviliselt:

«Seltsimehed! Koletis, kes õgib vene rahvast, neelas täna jälle oma põhjatusse aplasse kõrisse . . .»

«Lähme siiski ära, ema!» ütles Sizov.

Samal ajal ilmus kuskilt Saša, võttis emal käe alt kinni ja viis ta ruttu endaga kaasa teisele poole tänavat, ütles:

«Tulge, siin võib-olla hakatakse peksma. Või kinni võtma. Asumisele? Siberisse?»

«Jah, jah!»

«Aga kuidas ta kõneles? Muide, ma tean. Ta oli kõige tugevam ja lihtsam, kõige karmim muidugi. Ta on tundlik ja õrn, ainult häbeneb seda näidata.»

Tema kuum sosin, armastavad sõnad rahustasid ema, kosutasid ta nõrkenud jõudu.

«Millal te tema juurde sõidate?» küsis ta Sašalt tasakesi ja hellalt, surudes tema kätt oma keha vastu. Kindla pilguga ettepoole vaadates vastas neiu:

«Niipea kui leian kellegi, kes minu töö enda teha võtab. Mina ju ka ootan kohtuotsust. Arvatavasti saadetakse mindki Siberisse, siis ma teatan, et tahan minna samasse kohta asumisele, kus tema on.»

Tagant kostis Sizovi hääl:

«Tervitage teda siis minu poolt! Öelge, et Sizov tervitab. Ta teab mind. Fjodor Mazini onu . . .»

Saša jäi seisma, pöördus, ulatas käe.

«Ma tunnen Fedjat. Minu nimi on Aleksandra.»

«Ja isanimi?»

Saša vaatas talle otsa ja ütles:

«Mul ei ole isa.»

«Surnud, tähendab . . .»

«Ei, ta on elus!» vastas neiu ja midagi jonnakat ning kindlat kõlas ta hääles ja kerkis näole. «Ta on mõisnik, praegu semstvoülem, ta varastab talupoegi paljaks . . .»

«Nii!» vastas Sizov rusutult, vaikis hetke ja ütles siis, neiu kõrval kõndides ja teda küljelt vaadates:

«Noh, ema, hüvasti! Mul tuleb vasakule minna. Nägemiseni, preili, te olete karm isa vastu! Eks see ole küll teie oma asi . . .»

«Kui teie poeg oleks halb inimene, teeks inimestele halba ja oleks teile vastik, kas te siis ütleksite niimoodi?» hüüdis Saša kirglikult.

«Nojah, ütleksin küll!» vastas vanamees viivitades.

«Tähendab, teile on õigus kallim kui poeg, ja minule on ta kallim kui isa . . .»

Sizov naeratas, vangutas pead ja sõnas siis ohates:

«Nii ta on! Märki tabasite! Kui te edasi niisugused olete, käib teie jõud vanadest üle, jonni teis jätkub! . . . Hüvasti, soovin teile kõike head! Ja olge inimeste vastu lahkemad, eks ju? Hüvasti, Nilovna! Kui Pavelit näed, ütle, et kuulsin ta kõnet. Kõigest aru ei saanud, mõni asi tundus hirmus, aga ütle, et kõik oli õige!»

Ta kergitas mütsi ja pöördus väärikal sammul ümber nurga.

«See peaks arvatavasti hea inimene olema!» ütles Saša, saates teda oma suurte, naeratavate silmadega.

Emale näis, et neiu nägu on täna leebem ja lahkem kui kunagi varem.

Kodus istusid nad diivanile, surusid end kõvasti teineteise vastu, ema puhkas pisut vaikuses ning hakkas siis rääkima Saša sõidust Paveli juurde. Neiu tõstis oma tihedad kulmud mõtlikult kõrgele, vaatas suurte unistavate silmadega kaugusse, ta kahvatu nägu muutus rahulikuks ja keskendunuks.

«Siis, kui teil lapsed sünnivad, tulen ma teie juurde, hakkan neid hoidma. Ja me elame seal niisama hästi kui siingi. Tööd Paša leiab, temal on kuldsed käed . . .»

Saša heitis emale uuriva pilgu ja küsis:

«Kas te ei taha kohe talle järele sõita?»

Ema vastas ohates:

«Tal pole mind vaja! Ainult segaksin, kui ta põgeneda tahab. Ta ei jääkski sellega nõusse . . .»

Saša noogutas.

«Ei jääks.»

«Pealegi teen ma siin tööd!» lisas ema kerge uhkusega.

«Jah!» vastas Saša mõtlikult. «See on hea . . .»

Äkitselt võpatades, nagu eneselt midagi ära heites, ütles ta lihtsalt ja tasa:

«Sinna ta elama ei jää. Tema põgeneb kindlasti . . .»

«Aga mida siis teie teete? . . . Kui te peaksite lapse saama? . . .»

«Eks seal näe. Temal pole vaja mind arvestada ja mina ei hakka teda takistama. Mul oleks raske temast lahkuda, aga teadagi, ma saan hakkama. Mina ei hoia teda tagasi, ei.»

Ema tundis, et Saša suudab nii käituda, nagu ta ütleb, ja tal hakkas tütarlapsest kahju. Teda kaisutades ütles ta:

«Kullake, teil läheb raskeks!»

Saša naeratas leebelt ja surus ennast tugevasti tema vastu.

Saabus väsinud Nikolai ja ütles palitut seljast võttes kiiresti:

«Noh, Sašake, katsuge, et te terve nahaga minema pääsete! Minu kannul longivad hommikust peale kaks nuhki, täiesti avalikult, nii et asjal on vangistamise lõhn juures. Mul on niisugune eelaimus. Kuskil on midagi juhtunud. Muide, ma sain Paveli kõne, see on otsustatud ära trükkida. Viige see Ludmillale, paluge, et ta hästi kiiresti teeks. Pavel kõneles suurepäraselt, Nilovna! . . . Hoidke end nuhkide eest, Saša . . .»

Rääkides hõõrus ta kõvasti oma kohmetanud käsi, läks laua juurde, tõmbas rutuga sahtleid välja, soris pabereid, ühed käristas katki, teised pani kõrvale, ise murelik ja juuksed sassis.

«Ammuks see oli, kui ma kõik korda tegin, aga jälle on igasugust prahti kogunenud, kurat võtku! Teate, Nilovna, teil on ka vist targem ööseks kuskile mujale minna, eks ju? Seda etendust pealt vaadata on üsna igav, pealegi võivad nad teid ka kinni panna, aga teil on vaja sinna ja tänna sõita ja Paveli kõnet levitada . . .»

«Noh, mida nad minust ikka tahavad,» ütles ema.

Nikolai vehkis käega silmade ees ja ütles kindlalt:

«Mul on niisugune tunne. Parem võiksite Ludmillat aidata, eks? Minge ära, et halvasti ei läheks . . .»

Võimalus poja kõne trükkimisest osa võtta meeldis emale ja ta ütles:

«Kui nii, eks ma siis lähe.»

Endalegi ootamatult lisas ta kindlalt, kuid vaikselt:

«Nüüd ei karda ma enam midagi — tänatud olgu Jeesus Kristus!»

«Suurepärane!» hüüdis Nikolai tema poole vaatamata. «Teate, ütelge mulle, kus on mu kohver ja pesu, te olete kõik oma kiskjakätesse võtnud ja mul pole vähimatki võimalust oma isiklikku omandit käsutada.»

Saša põletas sõnagi lausumata ahjus katkikäristatud pabereid, ja kui need olid ära põlenud, segas tuha hoolikalt läbi.

«Saša, minge ära!» ütles Nikolai talle kätt ulatades. «Nägemiseni! Ärge unustage mulle raamatuid saata, kui midagi huvitavat ilmub. Noh, hüvasti, kallis seltsimees! Olge ettevaatlik . . .»

«Te arvate, et kauaks?» küsis Saša.

«Kurat neid teab! Küllap on minu arvel üht-teist kirjas. Nilovna, te lähete kaasa, eks? Kahe järele on raskem valvata, eks ole?»

«Lähen!» vastas ema. «Panen kohe riidesse . . .»

Ema vaatas Nikolaid tähelepanelikult, kuid ei märganud midagi peale kerge murelikkuse, mis oleks varjutanud ta tavalist, lahket ja leebet nägu. Mingeid ülearu räpakaid liigutusi, mingeid ärevuse tundemärke ei leidnud ta inimeses, kes oli talle kallim kui teised. Kõigi vastu ühtviisi tähelepanelik, kõigi vastu lahke ja sõbralik, alati rahulik ja üksildane, oli ta samasugune nagu varem, elas varjatud elu oma sisemuses ja kuskil inimestest eespool. Kuid ema teadis, et Nikolai oli temale lähemale tulnud kui kellelegi teisele, ja

ta tundis tema vastu arglikku, nagu eneses mitte päris kindlat armastust. Nüüd oli tal Nikolaist talumatult kahju, kuid ta talitses oma tundeid, sest ta teadis, et kui ta neid välja näitab, siis kaotab Nikolai pea, satub segadusse ja muutub nagu alati pisut naljakaks — niisugusena ei tahtnud ema teda näha.

Ema tuli tuppa tagasi, Nikolai ütles Saša kätt surudes:

«Suurepärane! Olen kindel, et see on väga hea nii temale kui ka teile. Natukene isiklikku õnne ei tee paha. Olete valmis, Nilovna?»

Ta tuli ema juurde, naeratas ja kohendas prille.

«Noh, nägemiseni, ma tahan loota, et kolmeks-neljaks kuuks, kõige rohkem pooleks aastaks! Pool aastat — see on pikk aeg elust . . . Hoidke ennast, olge hea, eks? Las ma kallistan teid . . .»

Kõhn ja peenike, haaras ta oma tugevate kätega ema kaela ümbert kinni, vaatas talle silma, hakkas naerma ning ütles:

«Ma olen vist teisse armunud, muudkui tahan kallistada!»

Ema vaikis, suudles teda laubale ja põskedele, aga ta käed värisesid. Et Nikolai seda ei märkaks, päästis ta käed lahti.

«Vaadake ette, homme olge ettevaatlikud! Teate, saatke hommikul poiss siia — Ludmillal on seal niisugune põngerjas — las tuleb vaatab. Noh, nägemiseni, seltsimehed! Kõik on hästi! . . .»

Tänaval ütles Saša emale tasakesi:

«Niisama lihtsalt läheb ta surma, kui on vaja, ja samuti vist natuke rutates. Aga kui surm ta näkku vaatab, kohendab ta prille, ütleb: suurepärane, ja sureb.»

«Ma armastan teda!» sosistas ema.

«Mina imetlen, aga armastada ei saaks! Austan küll väga. Ta on kuidagi kuiv, kuigi on hea ja võib vahel isegi õrn olla, aga see kõik ei ole küllalt inimlik . . . Paistab, et meid jälgitakse. Lähme lahku. Ja ärge Ludmilla poole minge, kui teile näib, et seal on nuhk.»

«Ma tean!» ütles ema. Kuid Saša lisas tungivalt:

«Ärge minge! Siis tulge minu juurde. Nägemiseni!»

Ta pöördus kiiresti ümber ja läks tagasi.

XXVIII

Mõne minuti pärast istus ema Ludmilla väikeses toas ahju ees ja soojendas ennast. Perenaine, must rihmaga vöötatud kleit seljas, kõndis toas aeglaselt edasi-tagasi, täites seda riiete sahinaga ning kamandava häälega.

Ahjus praksus ja vuhises tuli, tõmbas õhku toast välja, rahulikult kõlas naise hääl.

«Inimesed on pigem rumalad kui kurjad. Nad oskavad näha ainult seda, mis neile lähedal on, mida võib kohe võtta. Aga kõik, mis on lähedal, on odav, kallis on kaugel. Tõepoolest, kõigile oleks kasulik ja meeldiv, kui elu muutuks teistsuguseks, kergemaks, ja inimesed mõistlikumaks. Aga selle nimel ei tohi just praegu endale rahu anda...»

Äkki jäi ta ema ette seisma, ütles tasemini ja nagu vabandust paludes:

«Näen harva inimesi, ja kui keegi minu juurde tuleb, siis hakkan rääkima. Eks ole naljakas?»

«Mitte sugugi!» vastas ema. Ta püüdis selgusele jõuda, kus see naine trükib, kuid ei näinud midagi ebatavalist. Kolme tänava poole avaneva aknaga toas seisid diivan, raamatukapp, laud, toolid, seina ääres voodi, nurgas selle kõrval pesunõu, teises nurgas ahi, seintel pildid. Kõik oli uus, tugev ja puhas ning kõigele heitis külma varju perenaise nunnalik kuju. Õhus tundus midagi salajast, varjatut, kuid ta ei saanud aru, kus. Ema vaatas uksi: ühe kaudu oli ta väikesest esikust tuppa tulnud, ahju kõrval oli teine, kitsas ja kõrge uks.

«Ma tulin teie juurde asja pärast!» ütles ema kohmetunult, märgates, et perenaine teda silmitseb.

«Ma tean! Minu juurde muidu ei tulda...»

Mingi imelik noot kõlas Ludmilla hääles, ema vaatas naisele otsa, naise õhukeste huulte nurkades väreles naeratus, prilliklaaside taga läikisid tuhmid silmad. Ema pööras pilgu kõrvale ja andis Paveli kõne tema kätte.

«See palutakse ruttu ära trükkida...»

Ja ta hakkas rääkima, kuidas Nikolai vangiminekuks ettevalmistusi tegi.

Ludmilla pani paberi vaikides vöö vahele, istus toolile, tema prilliklaasidel peegeldus punane tulekuma, selle palavad naeratused tantsisid ta liikumatul näol.

«Kui nad tulevad mind kinni võtma, tulistan ma neid!» ütles ta vaikselt ja kindlalt, kui oli ema jutu ära kuulanud. «Mul on õigus ennast vägivalla eest kaitsta ja ma olen

kohustatud selle vastu võitlema, kui ma teisi selleks üles kutsun.»

Tulehelgid libisesid ta näolt ja see muutus jälle karmiks, pisut kõrgiks.

«Raske on sul elada!» mõtles ema korraga hellalt.

Ludmilla hakkas vastu tahtmist Paveli kõnet lugema, siis aga kummardus paberile ikka lähemale, pani loetud lehekesed kiiresti kõrvale; kui oli lõpule jõudnud, tõusis püsti, ajas end sirgu ja läks ema juurde.

«See on hea kõne!»

Ta mõtles, langetas hetkeks pea.

«Ma ei tahtnud teiega teie pojast rääkida — ma ei ole temaga kokku puutunud ega armasta kurbi jutuajamisi. Ma tean, mida see tähendab, kui lähedane inimene asumisele saadetakse! Aga ma tahaksin teilt küsida: kas teil on hea tunne, et teil on niisugune poeg?...»

«Jah, on!» vastas ema.

«Ja hirm on, eks?»

Ema vastas rahulikult naeratades:

«Nüüd ei ole enam hirmu...»

Ludmilla kohendas tõmmu käega oma siledaks kammitud juukseid, pööras näo akna poole. Kerge vari libises üle ta põskede, võib-olla oli see jälg mahasurutud naeratusest.

«Ma laon kiiresti. Teie heitke magama, teil on raske päev seljataga, te olete väsinud. Heitke siia voodisse, mina magama ei lähe, öösel kutsun teid võib-olla endale appi... Kui magama heidate, kustutage tuli.»

Ta viskas kaks puuhalgu ahju, ajas end sirgu, läks ahju kõrval olevast kitsast uksest välja ning pani selle enda järel kõvasti kinni. Ema vaatas talle järele ja hakkas riidest lahti võtma, mõeldes perenaisest:

«Igatseb midagi...»

Väsimus pani tal pea ringi käima, kuid hing oli imeliselt rahulik ja silmade ees hõljus mahe ja pehme valgus, see voogas vaikselt ja tasaselt ta rinda. Ema tundis juba seda rahu, see saabus temasse alati pärast ränki elamusi ja oli teda varem pisut ärevaks teinud, nüüd aga tegi ainult südame lahedaks, kinnitas tema suuri ja tugevaid tundeid. Ema kustutas lambi, heitis külma voodisse, tõmbus teki alla kerra ja vajus varsti sügavasse unne...

Kui ta silmad avas, oli tuba täis külma selge talvepäeva valget sära, perenaine lamas diivanil, raamat käes, ja vaatas ema nii lahkelt naeratades, nagu poleks osanud temast oodatagi.

«Oh heldeke!» hüüdis ema kohmetunult. «Näete, mismoodi ma . . . mis kell on?»

«Tere hommikust!» vastas Ludmilla. «Saab varsti kümme, tõuske üles, hakkame teed jooma.»

«Miks te mind siis üles ei ajanud?»

«Tahtsin ajada küll. Tulin teie juurde, aga teie naeratasite magades nii ilusasti . . .»

Paindliku hooga tõusis ta diivanilt, tuli voodi juurde, kummardus ema kohale ja ta tuhmides silmades märkas ema midagi omast, lähedast ja arusaadavat.

«Mul oli kahju teid segada, võib-olla te nägite ilusat und . . .»

«Midagi ma ei näinud!»

«Noh, ükskõik! Aga mulle meeldis teie naeratus. Nii rahulik, hea . . . nii suur!»

Ludmilla hakkas naerma, ta naer oli vaikne ja sametine.

«Ma jäin teie peale mõtlema . . . Raske on teie elu!»

Ema kergitas kulmusid, vaikis, mõtles.

«Muidugi raske!» hüüdis Ludmilla.

«Ma ei tea!» ütles ema ettevaatlikult. «Mõnikord paistab, et on raske. Aga kõike on nii palju, kõik on nii tõsine, üllatav, iga asi tuleb nii ruttu . . .»

Tuttav erksus kerkis lainena ema rinda, täitis ta südame kujutluspiltide ja mõtetega. Ta tõusis voodis istukile, rüütades kiiresti oma mõtteid sõnadesse.

«Läheb, läheb, kõik läheb ühele poole . . . Palju on rasket, teate! Inimesed kannatavad, neid pekstakse, pekstakse jõhkralt, ja paljud rõõmud on neile keelatud — see on väga raske!»

Ludmilla heitis kiiresti pea selga, kallistas teda pilguga ja ütles:

«Te ei räägi ju enesest!»

Ema vaatas talle otsa, tõusis voodist ja ütles riidesse pannes:

«Kuidas sa saad ise kõrvale jääda, kui sa ühte armastad ja teine on sulle kallis, ja kõigi pärast kardad, igaühest on kahju, kõike võtad südamesse . . . Kuidas sa saad kõrvale jääda?»

Seistes keset tuba, pooleldi riides, vajus ta hetkeks mõttesse. Talle tundus, et enam ei ole olemas teda, kes ta kunagi elas ärevuses ja hirmus poja pärast, aina mõeldes, kuidas poja keha kaitsta, niisugust teda enam ei ole, see on temast lahku löönud, kuskile kaugele maha jäänud, võib-olla ärevate tundmuste tules hoopiski tuhaks põlenud, ja see on

ta hinge lepitanud, südamelt koorma võtnud, talle uut jõudu andnud. Ta kuulatas ennast, tahtis heita pilku oma südamesse, kuid kartis seal äratada midagi ammust ja häirivat.

«Millele te mõtlete?» küsis perenaine lahkelt ja astus talle lähemale.

«Ei tea!» vastas ema.

Nad vaatasid teineteisele otsa ja naeratasid mõlemad, siis läks Ludmilla toast välja, öeldes:

«Mida teeb mu teemasin?»

Ema vaatas aknast välja, õues oli säravalt külm pakasene päev, ka tema rinnas oli hele, kuid palav tunne. Tal oli tahtmine kõigest rääkida, pikalt ja rõõmsalt, tänulikuna kellelegi tundmatule kõige eest, mis nüüd ta hinge täitis ja kumas seal nagu loojangueelne valgus. Äkki tuli tal tahtmine palvetada, seda polnud enam ammu juhtunud. Tuli meelde kellegi noor nägu, kõlav hääl hüüdis mälus: «See on Pavel Vlassovi ema! . . .» Rõõmsalt ja hellalt särasid Saša silmad, tema ees seisis Rõbini tume kogu, naeratas poja kindel pronksikarva nägu, kohmetult pilgutas silmi Nikolai, ja äkitselt hakkas see kõik sügavast, kergest ohkest kiikuma, sulas ühte ning moodustas mitmevärvilise läbipaistva pilve, mis peitis kõik mõtted oma rahusse.

«Nikolail oli õigus!» ütles Ludmilla tuppa astudes. «Ta on kinni võetud. Ma saatsin poisi sinna, nagu te mulle soovitasite. Ta ütles, et hoovis on politsei, ta nägi politseinikku, kes oli värava taga peidus. Ja nuhke on liikvel, poiss tunneb nad ära.»

«Ah nii!» sõnas ema pead noogutades. «Oh teda vaesekest . . .»

Ta ohkas, kuid kurbust ei tundnud, ja ta imestas vaikselt selle üle.

«Viimasel ajal käis ta tihti linna töölistele loenguid pidamas ja üldse oli tal aeg sisse kukkuda!» ütles Ludmilla mornilt ja rahulikult. «Seltsimehed ütlesid — sõida ära. Ei võtnud kuulda! Minu arvates tuleb niisugustel juhtudel sundida, aga mitte manitseda . . .»

Lävele ilmus musta pea, punaste põskede, ilusate siniste silmade ja kongus ninaga poiss.

«Kas toon teemasina sisse?» küsis ta heledal häälel.

«Ole hea, Serjoža! Minu kasvandik.»

Emale tundus, et Ludmilla on täna teistsugune, lihtsam ja lähedasem. Ta saleda keha nõtketes liigutustes oli palju ilu ja jõudu, mis ta karmile ja kahvatule näole mõnevõrra pehmema ilme andsid. Öö jooksul olid tumedad rõngad ta silmade all suuremaks läinud. Tundus, et ta on kogu oma

jõu kokku võtnud ja et ta hing on nagu pingule tõmmatud pillikeel.

Poiss tõi teemasina sisse.

«Saa tuttavaks, Serjoža! Pelageja Nilovna, selle töölise ema, kelle üle eile kohut mõisteti.»

Serjoža tegi sõnagi lausumata kummarduse, surus ema kätt, läks välja, tõi saia ja istus laua taha. Ludmilla valas teed, soovitas emal enne mitte koju minna, kui on selgunud, keda politsei seal ootab.

«Võib-olla teid! Teid arvatavasti kuulatakse üle . . .»

«Kuulaku!» vastas ema. «Ja kui panevadki vangi, pole katki midagi. Kui jõuaks ainult Paša kõne enne laiali jagada.»

«See on juba laotud. Homme saate seda linna ja alevi jaoks . . . Kas te Natašat tunnete?»

«Muidugi tunnen!»

«Viite tema kätte . . .»

Poiss luges ajalehte ja paistis, nagu ei kuuleks ta midagi, kuid vahel vaatasid ta silmad ajalehe tagant emale otsa, ja kui ema ta erksat pilku kohtas, oli tal meeldiv tunne, ta naeratas. Ludmilla tuletas uuesti Nikolaid meelde, ilma et oleks tema vangistamise pärast kahetsust avaldanud, ja emale tundus ta toon päris loomulik. Aeg läks rutemini kui teistel päevadel, kui teejoomine lõppes, oli lõuna varsti käes.

«Oodake!» hüüdis Ludmilla.

Samal ajal koputati kiiresti uksele. Poiss tõusis, vaatas küsivalt perenaisele otsa, tõmbas silmad pilukile.

«Ava, Serjoža. Kes see võiks olla?»

Rahulikult pani ta käe kleiditaskusse ning ütles emale:

«Kui on sandarmid, siis teie, Pelageja Nilovna, lähete sinna nurka. Ja sina, Serjoža . . .»

«Ma tean!» vastas poiss tasa ja kadus.

Ema naeratas. Teda ei hirmutanud need ettevalmistused, tal ei olnud hädaohu eelaimust.

Tuli väike doktor. Ta ütles kiiresti:

«Esiteks, Nikolai on arreteeritud. Ahaa, te olete siin, Nilovna? Te ei olnud arreteerimise ajal kodus?»

«Ta saatis mu siia.»

«Hm, ma ei arva, et see teile kasulik oleks! . . . Teiseks, täna öösel trükkisid mitmesugused noored hektograafil viissada kõnet. Ma nägin — päris hästi tehtud, loetav ja selge. Nad tahavad õhtul linnas laiali pilduda. Mina olen vastu — linna sobivad paremini trükitud lendlehed, need tuleks kuskile mujale saata.»

«Ma viin need Natašale!» hüüdis ema elavalt. «Andke aga siia!»

Tal oli kange tahtmine kiiresti Paveli kõnet levitada, kogu maailm poja sõnu täis puistata, ja ta vaatas arsti vastust ootavate silmadega, valmis paluma.

«Kurat teab, kas teil on sobiv praegu sellega tegemist teha!» ütles arst kõhklevalt ja võttis uuri välja. «Praegu on kell üksteist nelikümmend kolm, rong läheb kell kaks null viis, jõuab sinna viis viisteist. Te jõuate pärale õhtul, aga mitte liiga hilja. Aga küsimus ei ole selles . . .»

«Mitte selles!» kordas perenaine kulmu kortsutades.

«Milles siis?» küsis ema neile lähemale nihkudes. «Ainult selles, et kõik korda läheb . . .»

Ludmilla vaatas talle üksisilmi otsa, hõõrus laupa ja ütles:

«Teil on ohtlik . . .»

«Mispärast?» hüüdis ema tuliselt ja nõudlikult.

«Sellepärast!» ütles arst ruttu ja konarlikult. «Te kadusite kodunt tund aega enne Nikolai arreteerimist. Te sõitsite vabrikusse, kus teid tuntakse kui õpetajanna tädi. Pärast teie kohalejõudmist ilmusid vabrikusse kahjulikud lendlehed. Kõik see tõmbab silmuse teie kaela ümber.»

«Keegi ei pane mind seal tähele!» kinnitas ema ägedaks minnes. «Tulen tagasi, võetakse kinni, küsitakse, kus sa olid . . .»

Ta vaikis hetke, siis hüüdis:

«Ma tean, mis ma ütlen! Sealt sõidan otse alevisse, seal on mul tuttav, Sizov, ütlen, et läksin kohtust otse tema juurde, et mure sundis. Temal on mure — õepoeg mõisteti asumisele. Tema tunnistab sedasama. Näete?»

Tundes, et nad annavad ta kindlale soovile järele, ja et õhutada neid seda rutem tegema, rääkis ema järjest tungivamalt. Ja nad andsidki järele.

«Mis siis ikka, eks te siis sõitke!» jäi arst vastu tahtmist nõusse.

Ludmilla vaikis, kõndis mõtlikult mööda tuba. Ta nägu oli tuhmunud, põsed aukus ja pead hoidis ta püsti silmanähtavalt kaelalihaseid pingutades, nagu oleks pea äkitselt raskeks läinud ja vajuks vägisi rinnale. Ema märkas seda.

«Teie kõik hoiate mind!» ütles ta naeratades. «Ennast teie ei hoia . . .»

«Ei ole õige!» vastas arst. «Me hoiame ennast, peame hoidma! Ja riidleme sellega, kes oma jõudu asjata kulutab, jah! Nüüd asjast — kõne me toome teile vaksalisse . . .»

Ta seletas emale, kuidas see toimub, vaatas talle siis otsa ja ütles:

«Noh, soovin õnne!»

Ja läks ära, ikka veel millegi üle pahane. Kui uks ta järel sulgus, astus Ludmilla hääletult naerdes ema juurde.

«Ma mõistan teid . . .»

Võttis tal käe alt kinni ja hakkas jälle vaikselt mööda tuba kõndima.

«Minul on ka poeg. Ta on juba kolmeteistkümneaastane, aga ta elab isa juures. Minu mees on prokuröri abi. Ja poiss elab tema juures. Kelleks ta saab, mõtlen ma tihtipeale . . .»

Ta hääl värahtas, siis voolas jutt jälle mõtlikult ja tasakesi:

«Teda kasvatab nende inimeste teadlik vaenlane, kes on minule lähedased, keda mina pean maailma parimateks inimesteks. Pojast võib sirguda minu vaenlane. Minu juures ta elada ei tohi, mina elan võõra nime all. Kaheksa aastat pole ma teda näinud, see on pikk aeg — kaheksa aastat!»

Ta jäi akna all seisma, vaatas lagedat kahvatut taevast ja jätkas:

«Kui ta minu juures oleks, oleksin ma tugevam, mul ei oleks südames pidevalt valutavat haava. Ja isegi kui ta sureks, oleks mul kergem . . .»

«Minu kullake!» ütles ema tasakesi, tundes, kuidas kaastunne ta südant pigistab.

«Teie olete õnnelik!» ütles Ludmilla naeratades. «See on suurepärane — ema ja poeg kõrvuti, seda tuleb harva ette!»

Vlassova hüüdis eneselegi ootamatult:

«Jah, see on hea!» Ja jätkas häält tasandades, nagu teataks ta saladust: «Teie kõik — teie, Nikolai Ivanovitš, kõik tõe inimesed — olete samuti minu kõrval! Korraga on inimesed omasteks saanud — ma saan kõigist aru. Sõnu ei mõista, aga kõigest muust saan aru!»

«Või nii!» lausus Ludmilla. «Või nii . . .»

Ema pani käe talle rinnale, lükkas teda tasakesi, rääkis peaaegu sosinal, otsekui ise keskendudes sellele, millest rääkis:

«Lapsed lähevad laia maailma! Seda ma mõistan — lapsed lähevad laia maailma, üle kogu maakera, kõik, igalt poolt ühele poole! Lähevad kõige puhtamad südamed, ausa mõistusega inimesed, astuvad kindlalt kõige kurja vastu, lähevad, tallavad vale oma tugevate jalgade alla. Nad on noored ja terved, annavad kogu oma võitmatu jõu üheainsa — õigluse

heaks! Viivad lõpule võitluse inimeste mure vastu, astuvad taplusse, et hävitada maakeralt kõik õnnetused, lähevad võitma kõike, mis on jõle, — ja nad võidavad! Süütame uue päikese, ütles mulle üks, — ja nad süütavad! Ühendame kõik purustatud südamed — ja nad ühendavad!»

Talle tulid meelde unustatud palvesõnad, ta läitis need uue usuga ja pildus neid oma südamest nagu sädemeid.

«Igale poole toovad armastust lapsed, kes sammuvad tõe ja mõistuse radadel, uued taevad avanevad kõigi ees, nad valgustavad kõike surematu hinge tulega. Uus elu sünnib laste leegitsevast armastusest kogu maailma vastu. Ja kes kustutab selle armastuse, kes? Missugune jõud käiks sellest üle, kes saaks selle üle võimust? Maa on ta sünnitanud ja kogu elu ihkab tema võitu — kogu elu!»

Pingutusest väsinud, astus ta Ludmilla kõrvalt kaugemale ja istus hingeldades. Ka Ludmilla taganes, hääletult ja ettevaatlikult, nagu kardaks midagi purustada. Ta kõndis nõtkelt mööda tuba, tuhmide silmade sügav pilk maas, ja oli nagu veel pikemaks, sirgemaks ja saledamaks jäänud. Ta kõhn karm nägu oli keskendunud ja huuled närviliselt kokku pigistatud. Toa vaikus rahustas ema varsti; märgates Ludmilla meeleolu, küsis ta vabandavalt ja tasakesi:

«Võib-olla ütlesin ma midagi valesti? . . .»

Ludmilla pöördus ruttu ümber, vaatas nagu ehmudes tema poole, sirutas käed välja, otsekui tahaks teda peatada, ja ütles kiiresti:

«Kõik on õige, kõik! Aga ärme sellest enam räägime. Jäägu see nii, nagu oli öeldud.» Ja jätkas rahulikumalt: «Teil tuleb ju varsti sõita — teekond on pikk!»

«Jah, varsti! Ah, kui rõõmus ma olen, kui te teaksite! Viin poja sõna, oma vere sõna! See on ju nagu omaenese hing!»

Ta naeratas, kuid tema naeratus peegeldus ähmasena Ludmilla näolt vastu. Ema tundis, et Ludmilla tagasihoidlikkus jahutab tema rõõmu, ja tal tekkis korraga kindel soov oma tuld sellesse karmi hinge edasi anda, see süüdata: helisegu seegi rõõmust nagu tema süda. Ta haaras Ludmilla käed, pigistas neid kõvasti ja ütles:

«Minu kallis! Kui hea on, kui tead, et juba praegu on elus olemas valgus kõigi inimeste jaoks, ja kui tuleb aeg, näevad seda kõik, võtavad selle südamega vastu!»

Ta suur heasüdamlik nägu värises, silmadest kiirgas naeratus ja kulmud võbisesid säravate silmade kohal nagu

tiivad. Teda joovastasid suured mõtted, ta oli pannud neisse kõik, mis ta südames hõõgus, kõik, mida ta oli jõudnud läbi elada, ja ta surus oma mõtted kokku suurteks heledateks kõvadeks sõnakristallideks. Järjest rohkem sündis neid sügiseses südames, mida valgustas kevadpäikese loov jõud, järjest kirkamalt lõid need ta südames sätendama.

«See on ju nii, nagu sünniks inimestele uus jumal! Kõik kõigile, kõik kõige jaoks! Nii saan ma teist kõigist aru. Tõesti, teie kõik olete seltsimehed, olete sugulased, kõik olete ühe ema, tõe lapsed!»

Uuesti oma tundepuhangust haaratud, peatus ta, tõmbas hinge, laotas käed laiali nagu kallistuseks ja ütles:

«Ja kui ma endamisi seda sõna «seltsimees» ütlen, kuulen südamega — nad tulevad!»

Ta saavutas, mida oli tahtnud: Ludmilla nägu lõi imestunult õhetama, ta huuled värisesid, silmist veeresid suured läbipaistvad pisarad.

Ema kallistas teda kõvasti, naeris hääletult, oli õrnalt uhke oma südame võidu üle.

Kui nad hüvasti jätsid, vaatas Ludmilla talle otsa ja küsis tasa:

«Kas teate, et teiega on hea olla?»

XXIX

Tänaval võttis käre pakane kuivalt ja kõvasti tema ümbert kinni, tungis kurku, kõditas nina ja lõi hetkeks hinge kinni. Ema seisatas ja vaatas ringi: lähedal, nurga peal, seisis karvase mütsiga voorimees, kaugemal kõndis keegi küürus mees, pea õlgade vahel, tema ees jooksis kareldes ja kõrvu hõõrudes soldat.

«Küllap saadeti soldat poodi!» mõtles ema ja läks edasi, kuulates mõnuga, kui nooruslikult ja kõlavalt lumi jalgade all kiuksub. Jaama jõudis ta vara, tema rong ei olnud veel ees, kuid kolmanda klassi räpasesse, suitsust tahmunud ootesaali oli juba kogunenud hulk rahvast: pakane oli ajanud siia teetöölisi, siia oli sooja tulnud voorimehi ja viletsalt riides kodutuid hulguseid. Oli ka reisijaid: mõned talupojad, paks pesukarunahast kasukaga kaupmees, preester oma tütre, rõugearmilise piigaga, viis-kuus soldatit, askeldavaid linnakodanikke. Mehed suitsetasid, ajasid juttu, jõid teed ja viina. Puhveti juures müristas keegi naerda, peade kohal hõljusid suitsupilved. Uks kriuksus avanedes, ukse-

klaasid värisesid ja klirisesid, kui uks kõvasti kinni paugatas. Tubaka ja soolakala lõhn lõi teravalt ninasse.

Ema istus sissekäigu juurde nähtavasse kohta ja jäi ootama. Kui uks avanes, paiskus tema peale külma õhku, see meeldis talle ja ta hingas seda sügavalt, täie rinnaga sisse. Tuli inimesi, kompsud käes, paksult riides, nad jäid ukse vahele koperdama, vandusid, viskasid siis pambud põrandale või pingile, kloppisid kuiva härmatise palitukraelt ja käistelt, pühkisid habeme ja vuntsid puhtaks, köhatasid.

Tuli noormees, kollane kohver käes, vaatas ruttu ringi ja astus siis otse ema juurde.

«Moskvasse?» küsis ta tasa.

«Jah. Tanja juurde.»

«Nõndaks!»

Noormees pani kohvri ema kõrvale pingile, võttis ruttu paberossi, süütas selle, kergitas mütsi ja läks vaikides teise ukse poole. Ema silitas kohvri külma nahka, nõjatus kohvrile ja hakkas rahulolevalt inimesi silmitsema. Hetke pärast ta tõusis ja läks teise pingi juurde, perrooniuksele lähemale. Ta hoidis kohvrit kergelt käes, see ei olnud suur, ja kõndis, pea püsti, vaadates enda eest möödavilksatavaid nägusid.

Keegi lühikese palitu ja ülestõstetud kraega noormees põrkas temaga kokku ja kargas sõnagi lausumata, korraks kätt pea juurde tõstes tagasi. Emale tundus mees kuidagi tuttav, ta vaatas selja taha ja nägi, et noormehe üks, hele silm jälgib teda krae varjust. See tähelepanelik silm torkas ema, käsi, mille otsas ta kohvrit kandis, võpatas ja kandam läks korraga raskeks.

«Ma olen teda kuskil näinud!» mõtles ema, püüdes selle mõttega summutada ebamäärast ja vastikut tunnet rinnas, laskmata teistel sõnadel väljendada aimust, millest ta süda tasapisi, kuid valusalt külmaks läks. Aga see aimus tugevnes, kerkis kurku, suu tõmbus kuivaks ja kibedaks, ema tahtis kärsitult ümber pöörata, veel kord tagasi vaadata. Ta tegigi seda — mees tammus ettevaatlikult ühelt jalalt teisele, seisis samas paigas, näis midagi kahetsevat, kuid kõhklevat. Paremat kätt hoidis ta mantlipõues, teine oli taskus ja sellepärast paistis parem õlg vasakust kõrgem.

Ema läks aeglaselt pingi juurde ja istus ettevaatlikult, hiljukesi, nagu kartes, et temas miski rebeneb. Õnnetuse teravast eelaimusest virgunud mälu tõi selle mehe kaks korda tema silmade ette: esimest korda põllul, linna taga, pärast Rõbini põgenemist, teist korda kohtus. Seal oli tema

kõrval seisnud politseinik, keda ema oli valesti Rõbini jälgedele juhatanud. Teda teati, teda jälgiti, see oli selge.

«Lõksu langesin?» küsis ta eneselt. Ja järgmisel hetkel vastas võpatades:

«Võib-olla veel mitte...»

Kuid kohe võttis ta end kokku ja ütles karmilt:

«Lõksu langesin!»

Ta vaatas ringi ega näinud midagi, kuid mõtted sähvatasid ta peas üksteise järel nagu sädemed ja kustusid jälle.

«Jätta kohver — ära minna?»

Heledamalt vilkus teine säde:

«Poja sõna ära visata? Niisugustesse kätesse...»

Ta surus kohvri enese vastu.

«Minna koos sellega?... Põgeneda...»

Need mõtted näisid talle võõrana, nagu oleks keegi need väljastpoolt vägisi talle pähe toppinud. Need põletasid teda, nende kõrvetused tegid ajule haiget, tabasid südant nagu tulenooled. Talle valu tehes haavasid need naist, sundisid teda lahti ütlema iseendast, Pavelist ja kõigest, millega ta süda oli juba kokku kasvanud. Ta tundis, kuidas vaenulik jõud teda järeleandmatult rõhub, muserdab õlgu ja rinda, alandab teda, surudes peale ahistavat hirmu; meelekohtadel hakkasid veresooned tugevalt tuikama ja juuksejuurtel hakkas soe.

Siis, üheainsa tugeva ja järsu südametuksega, mis tundus kogu ta olemust vapustavat, kustutas ta kõik need kavalad, väikesed, nõrgad tulukesed ja ütles enesele käskivalt:

«Häbene!»

Kohe tundis ta end paremini, kõik jõud tuli temasse tagasi ja ta lisas:

«Ära tee pojale häbi! Keegi ei karda!»

Ta silmad kohtusid kellegi kurva ja ara pilguga. Seejärel tuli korraks meelde Rõbini nägu. Mõni sekund kõhklust oli temas kõik nagu kokku surunud. Süda hakkas rahulikumalt tuksuma.

«Mis siis nüüd tuleb?» mõtles ta ringi vaadates.

Nuhk kutsus valvuri ja sosistas sellele midagi, silmadega ema poole osutades. Valvur vaatas nuhki ja tatsas tagasi. Tuli teine valvur, kuulas, kortsutas kulmu. See oli tüse, hall, ajamata habemega vanamees. Nüüd noogutas ta nuhile ja tuli pingi poole, kus ema istus, nuhk aga kadus kiiresti kuhugi.

Vanamees tuli aeglaselt, vahtis vihaste silmadega tähelepanelikult emale otsa. Ema tõmbus pingil tahapoole.

«Kui nad ainult ei peksaks...»

Valvur peatus ema kõrval, vaikis ja küsis siis vaikselt ning karmilt:

«Mis sa vahid?»

«Mitte midagi.»

«Ennäe vargaeite! Vana inimene, aga ikka samad kombed küljes!»

Emale tundus, nagu oleksid mehe sõnad talle vastu nägu löönud, üks kord, siis teine kord: tigedad kähisevad sõnad tegid haiget, tagusid põski, peksid vastu silmi...

«Mina? Mina ei ole varas, sa valetad!» hüüdis ta täiest rinnast, kogu ootesaal hakkas silmade ees pöörlema tema pahameelekeerises, südant täitis solvumise joovastav kibedus. Ta tõmbas kohvrit ja see avanes.

«Vaadake! Vaadake kõik!» hüüdis ta tõustes ja lehvitas pea kohal kohvrist tõmmatud lendlehtede pakki. Läbi kõrvade kohina kuulis ta kokkujooksnud inimeste hüüdeid ja nägi, kuidas nad kiiresti, kõik, igalt poolt kokku tormasid.

«Mis on?»

«Näe, nuhk...»

«Mis lahti on?»

«Ta ütleb, et see naine on varas...»

«Ise näeb nii korralik välja — ai-ai-ai!»

«Mina ei ole varas!» ütles ema täiel häälel, veidi rahunedes, nähes inimesi, kes ta igast küljest tihedalt sisse olid piiranud.

«Eile mõisteti poliitiliste üle kohut, seal oli minu poeg, Vlassov, tema pidas kõne — siin see on! Mina viin seda inimestele, et nad loeksid, mõtleksid tõe üle järele...»

Keegi tõmbas ettevaatlikult pabereid ta käest, ta võttis hoogu ja viskas need rahva sekka.

«Ega sellegi eest kiideta!» hüüdis kellegi kohkunud hääl.

Ema nägi, kuidas inimesed haarasid lehti, pistsid neid põue ja taskutesse, see aitas teda jälle kindlalt jalule. Rahulikumalt ja tugevamini, üleni pingul, tundes, kuidas temas ärganud uhkus kasvab ja mahasurutud rõõm lõkkele lööb, haaras ta kohvrist lendlehtede pakke, jagas neid vasakule ning paremale nobedatesse, ahnetesse kätesse ning rääkis:

«Mispärast mõisteti kohut minu poja ja nende kõikide üle, kes olid temaga, kas teate? Mina ütlen teile, ja teie uskuge ema südant, tema halle juukseid: eile mõisteti inimeste üle sellepärast kohut, et nad toovad teile kõigile tõde! Eile sain

ma teada, et see on tõde... keegi ei suuda selle vastu vaielda, mitte keegi!»

Rahvahulk vaikis ja kasvas, muutus ikka tihedamaks, elavad kehad piirasid naist nagu katkematu rõngas.

«Vaesus, nälg ja haigused — seda annab inimestele nende töö. Kõik on meie vastu — me vaagume hinge, kogu oma eluaja, päev päeva kõrval tööd tehes, elame mustuses ja pettuses, teised aga priiskavad ja lõbutsevad meie töö arvel ja hoiavad meid nagu koeri ketis harimatuses — me ei tea midagi — ja hirmus — me kardame kõike! Öö on meie elu, pime öö!»

«Õige!» kostis kume vastus.

«Topi ta suu kinni!»

Rahvasumma taga märkas ema nuhki ja kahte sandarmit ning tahtis kiiresti viimased pakikesed laiali jagada, aga kui ta käe kohvrisse pistis, leidis ta eest võõra käe.

«Võtke, võtke!» ütles ta kummardudes.

«Laiali minna!» karjusid sandarmid inimesi eest ära tõugates. Inimesed tegid vastu tahtmist teed, pressisid sandarmeid oma hulgaga tagasi, takistasid neid, võib-olla seda plaanitsemata. Neile meeldis väga see hallide juuste, suurte ausate silmade ja lahke näoga naine; elus lahutatud, üksteisest eemale kistud, liitusid nad nüüd mingiks tervikuks, neid soojendas sõnatuli, mida võib-olla paljud ülekohtusest elust ahistatud südamed olid ammu otsinud ja janunenud. Lähemal seisjad olid vait, ema nägi nende ahnelt tähelepanelikke silmi ja tundis oma näol sooja hingeõhku.

«Mine ära, naine!»

«Kohe võetakse kinni!...»

«Küll on julge!»

«Eest ära! Laiali minna!» kostsid sandarmite hüüded ikka lähemalt. Inimesed ema ees tuikusid, haarasid üksteisest kinni.

Emale näis, et kõik on valmis teda mõistma, teda uskuma, ja ta tahtis kiiresti inimestele öelda kõike, mida teadis, kõiki mõtteid, mille jõudu ta tundis. Need kerkisid kergesti sügavalt ta südamest ja ühinesid lauluks, kuid ta tundis meelehärmiga, et tal ei jätku häält, et see kähiseb, väriseb ja katkeb.

«Minu poja sõna on töömehe, äraostmatu inimese puhas sõna! Äraostmatut tunnete ära tema julgusest!»

Kellegi noored silmad vaatasid talle vaimustuse ja hirmuga otsa.

Talle löödi vastu rinda, ta lõi vaaruma ja istus pingile. Inimeste peade kohal vehkisid sandarmite käed, need haarasid kraedest ja õlgadest kinni, lükkasid kehasid eemale, kiskusid mütse peast ja viskasid neid kaugele. Ema silmade ees läks kõik mustaks ja hakkas keerlema, kuid oma väsimusest võitu saades hüüdis ta veel viimase häälega:

«Rahvas, kogu kõik oma jõud ühiseks jõuks!»

Sandarm haaras tal suure punase käega kaelusest kinni, raputas teda.

«Jää vait!»

Ema lõi kukla vastu seina ära, südant ängistas hetkeks hirmu kibe suits, siis aga lõi süda uuesti heledalt leegitsema ning suits hajus.

«Mine!» ütles sandarm.

«Ärge kartke midagi! Ei ole kibedamat piina kui see, milles te kogu elu vaevlete...»

«Jää vait, ütlen ma!» Sandarm võttis tal käe alt kinni ja tõmbas ta üles. Teine haaras teise käe ja suurte sammudega viisid nad ema kaasa.

«... mis iga päev närib südant ja kuivatab rinda!»

Nuhk jooksis ette, vibutas tema näo ees ähvardavalt rusikat ja kisendas vinguval häälel:

«Vait, sa lurjus!»

Ema silmad laienesid, välkusid, lõug hakkas värisema. Jalgu vastu libedaid põrandaplaate surudes hüüdis ta:

«Ülestõusnud hinge ei saa tappa!»

«Lojus!»

Nuhk lõi talle hoota käeliigutusega vastu nägu.

«Nii, anna talle, vanale raisale!» kostis kahjurõõmus hüüe.

Midagi musta ja punast pimestas hetkeks ema silmad, suhu valgus vere soolane maik.

Rahvahulgast purskuvad heledad hüüded virgutasid teda.

«Ei tohi lüüa!»

«Mehed!»

«Ah sa elajas!»

«Anna talle!»

«Verega mõistust ei uputa!»

Teda löödi vastu kaela ja selga, peksti vastu õlgu, vastu pead, kõik hakkas tumeda keerisena, karjete, ulgumise ja vilede saatel maruliselt pöörlema, midagi tihedat, kurdiks tegevat tungis kõrvadesse, valgus kurku, lämmatas, põrand kõikus ta jalgade all, vajus sügavale, jalad nõtkusid, keha võpatas kõrvetavast valust, läks raskeks ja vajus jõuetult kokku. Kuid ta silmad ei olnud kustunud ja nägid paljusid teisi silmi — nendes leegitses talle tuttav, julge ja terav tuli, talle südamelähedane tuli.

Teda tõugati ukse poole.
Ta kiskus käe vabaks, haaras piidast kinni.
«Veremeredega ei saa tõde uputada . . .»
Talle löödi vastu kätt.
«Ainult viha kogute, meeletud! See langeb teie eneste peade peale!»
Sandarm haaras tal kõrist kinni ja hakkas kägistama.
Ta korises.
«Õnnetud . . .»
Keegi vastas talle valju nuuksumisega.

M. Gorki
G 63 Ema. — 5. tr. — Tln.: Eesti Raamat, 1985. — 296 lk.
Maksim Gorki (1868—1936) tuntud romaan vene proletariaadi revolutsioonilisest võitlusest selle sajandi algusaastail.
G $\frac{4702010200-134}{901\ (15)-85}$ 152—85 84.3V

Горький, М. **Мать.** Роман. 5-ое издание. На эстонском языке. Перевод с русского: Н. Андресен. Художник-оформитель А. Хойдре. Таллин, изд-во «Ээсти раамат». Toimetaja M. Käbin. Kunstiline toimetaja M. Torim. Tehniline toimetaja M. Vahtre. Korrektor T. Laats. ИБ № 4054. Laduda antud 26. 09. 84. Trükkida antud 27. 02. 85. Formaat 84×108/32. Trükipaber nr. 1. Kiri: žurnalnaja. Kõrgtrükk. Trükipoognaid 9,25. Tingtrükipoognaid 15,54. Tingvärvitõmmiseid 15,74. Arvestuspoognaid 17,99. Trükiarv 14 000. Tellimus nr. 3496. Hind rbl. 1.70. Kirjastus «Eesti Raamat», 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10. H. Heidemanni nim. trükikoda, 202400, Tartu, Ülikooli 17/19. I